

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. А.С. МАКАРЕНКА**

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Збірник наукових праць

Видається щорічно

**Суми
СумДПУ ім. А.С. Макаренка
2001**

УДК 8.07
ББК 80+8П83,3(0)+83,3(4 Укр)
Ф54

Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кандидат філологічних наук **В.В. Поставний** (відповідальний редактор), доктор філологічних наук **П.І. Білоусенко**, доктор філологічних наук **С.О.Швачко**, доктор філологічних наук **Н.П.Шумарова**, доктор філологічних наук **В.Ф.Шевченко**, доктор філософських наук **І.П.Мозговий**, кандидат філологічних наук **Т.К.Монжалей**, кандидат філологічних наук **Е.Г.Мандич**, кандидат філологічних наук **Л.М.Гаврило**, кандидат філологічних наук **Г.П.Калантаєвська**, кандидат філологічних наук **Л.М.Горболіс**, кандидат філологічних наук **С.М.Стаховський**.

Ф54 ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ. Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ, 2001. – 152 с.

ISBN 966-7413-90-X

Збірник присвячений актуальним проблемам філології, зокрема, вивченню загальномовознавчих питань, структури різних мов, історії світової та української літератури.

Результати наукових досліджень пропонуються викладачам вищих навчальних закладів, науковим працівникам, вчителям та студентам.

УДК 8.07
ББК 80+81 +83,3(0)+83,3(4 Укр)

ISBN 966-7413-90-X

© СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2001.

УКРАЇНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2

Беценко Т.П.

Сумський державний
педагогічний університет

ПРЯМА МОВА ЯК ЯВИЩЕ СТИЛЬОВЕ І СТИЛІСТИЧНЕ В УКРАЇНСЬКИХ ДУМАХ

Світлій пам'яті Галини Іванівни Малишко присвячую

У статті розглядається статус конструкцій з прямою мовою за текстами українських народних дум. Результати спостережень засвідчили, що названі структури є стильовою ознакою цих творів, окрім того, вони виконують специфічні стилістичні функції як одиниці вищого мовного порядку.

Неперевершені зразки національного генія – українські думи – відзначаються такою своєрідною рисою, що не надто властива поетичним творам, як наявність численних конструкцій з прямою мовою. Як для української пісні невід'ємною рисою виступає діалогізація тексту, так і для дум характерне вживання прямої мови у функції виразно помітного стильового і стилістичного засобу. Конструкції з прямою мовою показові і тим, що відіграють водночас і ключову композиційну роль (є зв'язною ланкою в створенні та розгортанні сюжету), і, окрім того, асоціюючись із драматичною природою дум, допомагають якнайвиразніше передати безпосередність вияву, емоційного стану, динаміки дії тощо.

Пряма мова, представлена в думах, утворює широкі словесні полотна, насичені різноманітними описами дій, станів, волевиявлень, почуттів, прагнень, що, звичайно, позначені емоційно-експресивним забарвленням, тому й зумовлюють створення провідного струменя цих епічних творів – динамічності, яка й повинна схвилювати, заповонити, вразити слухача, спонукати його до співпереживання і співучасті.

Отже, конструкції з прямою мовою – виразна риса українських дум. Жодна дума не обходиться без цих структур. Виявлена мовна особливість зумовлюється ідейно-тематичним спрямуванням названих творів: у центрі дум перебуває особа – людина, певний народний тип з усіма національними особливостями характеру. Людина наділена здатністю говорити (це й вирізняє на-

самперед її з-поміж інших живих істот на Землі), відповідно звукова людська мова є найвагомим чинником, бо виступає засобом комунікації, тому-то їй відводиться чільне місце в думках. Окрім того, надзвичайно важливим для морально-етичного боку справи є власне висловлювання людини: адже в ньому яскраво відображаються думки, вчинки, наміри індивіда. Пряма мова значно пожвавлює текст викладу, надає йому відтінку дієвості, руху, динаміки, а також зумовлює виникнення враження живої розмови, створюючи ілюзію участі дійових осіб у певному акті спілкування, що відбувається саме в час сприйняття слухачем (читачем) твору (тобто виникає враження-відчуття співучасті в ході тих чи інших подій).

Настільки велике (скажемо так, провідне) значення в організації дум належить прямій мові, можемо судити і з того, що здатність говорити приписується неістотам, явищам (предметам) навколишньої дійсності: наприклад, дума “Розмова Дніпра з Дунаєм” [6, 258] уже в своїй назві має вказівку на визначальне місце цих конструкцій у структурі твору. Конструкції з прямою мовою, вживані в думках, специфічні тим, що вони не випадають із усієї структурно-композиційної, структурно-семантичної організації дум, а є тими компонентами, які, власне, і виконують основну комплектуючу функцію. Це – одне. Друга їх особливість полягає в безпосередньому семантичному наповненні того, що творить цю ж пряму мову (це може бути речення, як правило, складне багатоконпонентне і досить часто – складне синтаксичне ціле). При цьому в семантичному плані такі широкі, об’ємні полотна виступають хоч і розчленованими, проте єдиними в художньо-образному та сюжетно-композиційному аспектах. Так, пряма мова уявляється певним структурно-семантичним блоком, що має визначене ідейно-змістове та емоційно-експресивне навантаження і виступає невід’ємною, глобально навантаженою одиницею – провідним компонентом всієї системи тієї чи іншої думи. Пор., наприклад, хоч би варіанти думи “Три брати самарські” [6, 96-97, 97-98 та ін.]. Це явище закономірне і, більш того, визначальне у плані стильової організації дум.

Вплив прямої мови на розгортання сюжету, що одразу ж упадає у вічі, полягає в тому, що з допомогою названих конструкцій будується (складається за типом ланцюгового зв’язку) весь хід подій: цьому сприяють запитання і одночасні відповіді: “Відкіль тебе, брате, виглядати? / Чи з буйного вою, / Чи з чистого поля, / Чи з славного люду запорожецького?” / Козак промовить словами: / “Не виглядай мене, сестро, ні з чистого поля, ні з буйного вою...” (6, 323); повідомлення без запитання (інформативного чи інформативно-емоційного змісту), які проливають світло на хід подій (їх особливості і под.)

(відповіді не потребують): То козаки на остров виходжали, / Великим дивом дивували: / “На якій ми хвилі потопали, / То, мабуть, через Олексія Поповича / Ні одного козака з війська не втерjali” [6, 405]; повідомлення у формі нанизування зазначених конструкцій, що належать одній і тій же дійовій особі, створюючи враження послідовного, плавного, хронологічно вмотивованого і правдиво-живого стилю викладу (як правило, такі структури широкі, об’ємні) [6, 129-130]; повідомлення з модальними відтінками (наказом, проханням, тощо) і відповіді такого ж характеру (при цьому передається власне емоційно-оцінний ефект розмови, яка нібито відбувається в присутності слухача (читача), він є її співучасником): Отець-мати сина у чужу сторону ви проводжали: / “Іди ти, синку, междо люди пробувати, / Чи не лучче тобі буде мати”. / “Не хотілося мені, мати, / У чужій стороні пробувати, / Бо будуть мене прощенцем називати” (6, 322).

Часто пряма мова в таких випадках має відтінок заклику до чогось (відповідь у таких випадках не потребується, адже вона є своєрідним наказом-закликом до активної і миттєвої дії): “Ей, козаки, пани-молодці, / Добре ви дбайте, гріхів не втайте! / Сповідуйтеся ви вперед Милосердному Богу / І Чорному морю, і отаману кошовому” [6, 393].

Специфіка структурної оформленості названих конструкцій досить різноманітна. Так, пряма мова (власне слова дійової особи), як правило, виступає реченням складним, поширеним, ускладненим однорідними рядами та ін., повним; прості речення наявні як структурні елементи складного синтаксичного цілого, що є визначним явищем у думках.

Щодо ускладненості, як своєрідної ознаки прямої мови, вживаної в думках, треба відзначити те, що ключову роль у таких випадках відіграють звертання: фактично, без звертання пряма мова не функціонує: цим самим зумовлюється і пожвавлення викладу, і чітко уявляється адресат мовлення, і активізується, естетично забарвлюється тональність усього тексту (і окремих його складників). Окрім того, звертання в таких випадках містять ще й виразний емоційно-експресивний регістр: саме завдяки названим конструкціям досягається певне сприйняття тієї гами почуттів, що переповнює героя (наприклад, у нижче поданому випадку – через зменшено-пестливе порівняння, в основі якого наявні лексеми високого ступеня емоційної наснаги з виразним позитивним забарвленням, до того ж, з емоційним відтінком лагідності, теплоти, благання допомоги тощо: А менший брат біжить і підбігає, / Обох їх за стремена хватає, / Та крізь сльози з жалем промовляє: / “Ах, братіки мої рідненькі,

/ Голубчики ж ви сивенькі, / Товариші мої вірненькі. / Нас трьох один отець і одна матка породила...” [6, 214].

Однорідність як визначальна риса не тільки конструкцій з прямою мовою, а й взагалі стильової організації дум, насамперед представлена дієслівними нанизуваннями, що закономірно, бо дія, рух, динаміка, які властиві дієсловам потенційно, – є специфікою, основною рушійною силою всього ідейно-змістового, художньо-образного задуму розглядуваних творів: “Ой, братіки мої рідні, / Голубоньки сиві, / Товариші мої сердешні! / Станьте ви, коней попасіте, / Да мене, найменшого брата, / Пішого-пішаницю, підождіте, / Да з собою на коня візьміте, / Да до отця-матері підвезіте” [6, 219] – помітним є те, настільки багатогранний семантико-стилістичний спектр дієслів, які акумулюють низку почуттів, зокрема, тугу, біль, благання, прохання, заклик, лагідність тощо.

Вражаюче-захоплюючими виділяються конструкції з прямою мовою, що представлені складним синтаксичним цілим. Їх об’ємність і разом з тим гранична вмотивованість з усім текстом думи свідчить про високий ступінь організації цих творів, складність їх мовного оформлення, що значно тяжіє до книжного стилю викладу. При цьому пряма мова, що подана у формі складного синтаксичного цілого, виступає свого роду монологом дійової особи, отже, є показником глибокої інтелектуальності, що репрезентує народнопоетичний геній українського народу у творах такого своєрідного поетичного епічного жанру, як думи. Пор., наприклад: Да старший брат теє зачуває, / Да найменшому брату, пішому-пішаниці, словами промовляє: / “Ой, братіку наш рідний, / Голубчику сивий! / Да ми ж тебе до отця-матері не зведемо, / А самі з турецької неволі не втечемо. / Як будемо ми тебе, пішого, піджидати, / То буде за нами турецька погоня вганяти, / Буде нас стріляти, / Рубати, / Або живими в неволю завертати. / А як жив ти будеш, / То в городи християнські / До отця-матері / Сам прибудеш” [6, 219-220]. У такого роду складних синтаксичних цілих, що являють собою монологічний тип мовлення, висловлюються найрізноманітніші попередження, здогади, розглядаються можливі варіанти можливих дій і їх наслідки та ін.

Пряма мова, як відомо, класично представлена двома частинами – в одній із них – авторські слова, у другій – відтворюється чиясь мова. Думи не відступають від усталеної схеми. Проте подекуди спостерігаються випадки іншого вживання, коли пряма мова (кілька конструкцій) може подаватися без слів автора: “Благослови мені, батьку, оковитої напиться, / Я не зарікаюся з бесурманами ще лучче побиться”. / “Не велю я тобі, сину, оковитої напивати /

Да іти з бесурманами на долину гуляти; / Коли ж вже ти хочеш її напивати, / То велю в моїм наметі лягати спочивати”. / “Сей мені хміль не буде заважати, / А буде моєму сердцю смілості додавати” [6, 233] – як бачимо, слова автора вказуються тільки до першої конструкції з прямою мовою, а до двох інших – ні. Проте це аж ніяк не нівелює твір. Навпаки, змушує дослухатися, пильніше стежити за ходом оповіді (якщо врахувати те, що самі структури здебільшого надто об’ємні (часто зустрічається пряма мова, виражена як багатоконпонентними реченнями, так і складною синтаксичною конструкцією). Вживання подібних структур зумовлюється і самим жанром – епічністю, до того ж надто своєрідною, можна сказати – неповторною.

У думках не засвідчено випадків, щоб слова автора знаходилися у постпозиції (це можна пояснити: об’ємні конструкції з прямою мовою були б незрозумілими, коли б слова автора подавалися після прямої мови; за таких обставин втрачався б зв’язок з попередньо висловленою думкою тощо); дуже рідко спостерігається вживання слів автора в інтерпозиції. Натомість домінуючою виступає препозиція, що якнайчастіше настроює на сприйняття повідомлюваного.

Можна окреслити і коло слів, які використовуються для введення прямої мови. Зокрема, це дієслова говоріння: а) нейтрального звучання типу *казати, говорити* [6, 320], *мовити* [6, 376], *промовляти* [6, 409, 410, 321], *питати* (*питається*) [6, 411, 154], *зазивати* [6, 375], *окликатися* [6, 404], *озиватися* [6, 345], *обзиватися* [6, 396]; б) більшою мірою, ніж інші, служать оцінкою сказаного та розкривають відносини між мовцем і його співбесідниками слова *навчати* [6, 392, 398, 405], *докоряти* [6, 378]; в) слова, що вказують на психічний стан мовця та доповнюють змалювання картини, на тлі якої розгортається дія, чим досягається більша яскравість зображення, його драматизм: *голосити, плакати, тужити, ридати* [6, 396, 406, 408], *благати* [6, 379], *молити, просити* (*прохати*) [6, 373, 379]; г) як спосіб найвищого загострення драматизму подій використовуються дієслова, що служать для передачі афекту: *кричати* (*крикнути*), *кликати*, *гукати* (*гукнути*), *проклинати* [6, 374, 382].

Часто дієслова говоріння виступають попарно: як синоніми чи як складні слова, чим досягається вищий ступінь вияву ознаки. Напр.: У чужий дом входжали, / Словами промовляли, / Сльозами проливали, / Удови, старої матері, / Прохали та благали: / “Ой, удово-вдово, стара мати! / Іди до нас жити-проживати...” [6, 379]. Можна сказати, що найчастотнішим, точніше – наскрізним є використання в думках специфічного тавтологічного виразу словами промовляти.

Думи, як твори епічні, в усій повноті засвідчують, окрім слів автора, й інші слова, що входять до їх складу. Ці слова вказують на адресата прямої мови, на різні обставини, що її супроводжують, також характеризують особу, що висловлює їх, манеру висловлення та ін.; при цьому створюється досить об'ємна і водночас деталізована картина опису. Напр.: Гей, то найменший брат тєє зачуває, / До старших братів словами промовляє: / “Не єсть це нас шабля турецька порубала...” [6, 96]; слова автора також орієнтують на різні обставини, що супроводжують пряму мову: Ой на славній Україні кликне-покликне Філоненко, / Корсунський полковник, / На долину Черкень гуляти, / Слави війську, рицарства достати, / За віру християнську одностайно стати: / “Которії козаки, то і мужики, / Не хотять по ріллі спотикати, / ... / Слави би війську, рицарства достали...” (це особливо характерно для дум), також слова можуть характеризувати особу, її манеру висловлення та ін.: Отоді-то вдова, / Старенькая жена, / Два дні свого сина кляне-проклинає, / На третій день подумає-погадає, / Руки до Бога здіймає, / Господа з небес благає: / “Дай мені, Боже, сі слова перед собою мати...” [6, 249].

Дещо специфічною виступає і позиція авторських слів у відношенні до прямої мови, що проявляється в домінуванні препозиції, у використанні поодиноких інтерпозитивних випадків і у відсутності постпозиції. Такий спосіб побудови конструкцій з прямою мовою, представлених у думках, цілком виправданий, адже думи – як твори епічні і водночас об'ємні, широкопластичні, – для чіткого вираження і розмежування думки, надто ж такої, що представляє чужу мову, вимагає того, щоб слова автора знаходилися в препозиції і таким чином виразно членували текст, концентруючи увагу на далі повідомлюваній інформації. Якби слова автора подавалися в постпозиції, то слухачеві було б важко, а почасти і неможливо сприйняти власне пряму мову як таку і в результаті правильно зрозуміти висловлюване (при цьому частина інформації сама собою зникала б, випадала, губилася тощо).

Вражає діапазон функціонування речень у власне складніших утвореннях (зокрема в складному синтаксичному цілому). Так, за метою висловлювання речення у складі складного синтаксичного цілого бувають питальні, розповідні, спонукальні, окличні; за характером відношення змісту речення до дійсності – як питальними, так і стверджувальними. Комбінації зазначених різновидів у самих складних синтаксичних цілих найрізноманітніші. Наприклад, стилістично вагомими є нанизування однотипних синтаксичних структур, різноманітне їх поєднання тощо, як у випадку:

“Гей, ти брате мій рідненький,
 Голубочку сивенький!
 Чи ти мені, брате, віри не діймаєш,
 Чи ти мене, брате, на сміх підіймаєш?
 Чи не одна нас шабля порубала,
 Чи не одна нас куля постріляла?
 Що маю я на собі
 Дев’ять ран рубаних, широких,
 А чотири стріляні то й глибокі...
 Ой то добре ми, брате, учинімо,
 Хоч свого найменшого брата попросімо,
 Нехай наш менчий брат
 А ще добре дбає,
 Хоч на колінка й уставає,
 В військову суремку
 Добре грає-програває.
 Нехай же нас будуть козаки зачувати
 Гей, та будуть до нас приїжджати,
 Будуть нашої смерті доглядати,
 А тіло наше козацьке молодецьке
 А в чистому полі поховати” [6, 95], –

у даному контексті спостерігається складне переплетення різних ідейно-змістових та емоційно-чуттєвих моментів, що здійснюється з допомогою синтаксичних структур: повтор звертання (*брате*) зумовлює загострення уваги на адресаті як такому: тут має значення те, що це рідний брат (таким чином здійснюється акцент на морально-етичному аспекті міжособистісних родинних стосунків, що надто важливий для українця; нанизування питальних речень (з вертикальним повтором) засвідчує важливість з’ясування для самого адресата тих дій і вчинків, що ним зроблені). Уведення спонукальних речень (з відтінком наказовості-прохання) засвідчує ще глибший ступінь вияву емоцій (а разом з тим – і дій, волевиявлень та под.): це передчуття власної загибелі (отже, біди, лиха) тощо. Цікавим водночас є часове “розшарування” зазначеного складного синтаксичного цілого. Так, спочатку дія розвивається у теперішньому часі; далі ліричний герой апелює до минулого, завершення ж усього передбачається в майбутньому (в такому, яким його малює і уявляє ліричний герой).

Окрім того, конструкції прямої мови, представлені саме в думках як зразках високоінтелектуальної, історико-героїчної поезії української нації тим показові, що насамперед засвідчують не індивідуалізуючий характер особи (пор. визначення прямої мови і кваліфікацію цього мовного явища як такого в плані текстового аналізу: пряма мова – це “усне або письмове мовлення іншої особи, що вводиться в текст авторською ремаркою із збереженням лексичних, граматичних та інтонаційних особливостей” [5, 209]: через те, очевидно, що індивідуальність як така фольклорним творам не властива. Тому й мовні конструкції, хоч би як вони не стосувалися індивіда, мисляться, уявляються, розцінюються і тлумачаться узагальнено, іншими словами – розглядаються як типові зразки типової групи мовців, що користуються типовою мовою. У зв’язку з цим треба з’ясувати поняття типовості стосовно прямої мови.

Так, фольклорні твори, як ніякі інші, представляють у чистому вигляді, без домішок, завуалювань, прихованості власне національний зразок світобачення з усіма його складниками. Саме фольклорні твори репрезентують національний естетичний ідеал людини. Відповідно мова – як основа духовного розвитку людини і як вирішальний чинник цього розвитку – акумулює в собі досвід усіх галузей життя.

Сутність і своєрідність прямої мови як такої, що засвідчена в думках, полягає в тому, що саме в ній – в узагальненому плані – запропоновано, так би мовити, мову (мовленнєву діяльність) нації у чистому вигляді. Іншими словами, конструкції з прямою мовою (особливо такі, що виражаються складним синтаксичним цілим – до того ж, їх найбільше) репрезентують в усій повноті мову української нації, ментальність нашого народу. Це, наприклад, і лагідність, сентиментальність вдачі українця (цьому підтвердження – численні зменшено-пестливі утворення у звертанні та найменуванні осіб: “Братіку мій рідний...” [6, 97]); і образність (яскраво спостережена у порівняннях та зіставленнях осіб з предметами живої і неживої природи та под.): “Ой, брати рідненькі, голубочки сивенькі...” [6, 95], “Братіки ж мої рідненькі, Як голубоньки сивенькі!...” [6, 209], “Ой, сестро рідненька, Зозуленько сивенька” [6, 332]); і вживання слів високого емоційно-експресивного забарвлення, призначених для вираження свого ставлення до певних осіб (слова типу милий, рідний та ін.).

Риси лагідності, задушевності, теплоти, властиві українцеві, спостерігаються практично в усіх випадках функціонування конструкцій з прямою мовою. Зазначений нижче приклад є типовим як для дум (та інших фольклорних творів), так і для власне мовної особистості українця. Пор.: То сестра тес зачуває, До братіка словами промовляє: / “Братіку мій рідненький, / Як голу-

бонько сивенький! / Через бистрії води білим лебедоньком перепливи, / А через широкі степи малим-невеликим перепілоньком перебіжи, / Через дальні далекії сторони, через темні високі луки ясним соколом перелети, / А на моє подвір'я сизокрилим голубком упади. / І жалібненько загуди, – / Серцю печаль-тугу мою розділи...” [6, 333] – у даному контексті лексеми *лебедоньком*, *перепілоньком*, *голубком* (як порівняння – з одного боку і як зменшено-пестливі, голубливі номінативні утворення – з другого) засвідчують характер українця і особливості та способи вираження почуттів: таких, зокрема, як любов, приязнь, доброта, туга; помітним є те, що для передачі надзвичайно широкої гами почуттів у нашій мові наявна низка зменшено-пестливих суфіксів, які можна назвати поліфункціональними: так, суфікс *-оньк-* одночасно акумулює і почуття ніжності, теплоти, і разом з тим туги, душевного болю, що, звичайно, виразно проступає на тлі всього словесного полотна. Лексема *жалібненько*, маючи у своїй семантичній структурі сему “сум, туга”, завдяки суфіксові *-еньк-* із зменшено-пестливим значенням набуває особливого емоційно-експресивного відтінку, передаючи водночас і глибокий душевний біль, внутрішні переживання, і лагідність вдачі, і характер ставлення до ближнього тощо.

Отже, за характером мови (мовлення), – можна судити вже про те, якому національному типові вона належить. Це й напрочуд виразно засвідчили розглядувані нами конструкції, що представлені в думках.

Спостереження, здійснені у плані встановлення специфіки функціонування структур з прямою мовою у текстах українських народних дум, дали змогу констатувати той факт, що це мовне явище, оформлене водночас відповідними структурами, виступає як стильовою особливістю названих творів, так і художньо, емоційно значущою одиницею їх змісту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Т.III Синтаксис. Пунктуация. – М.: Просвещение, 1981.
2. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наук. думка, 1987.
3. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища шк., 1978.
4. Курс сучасної української літературної мови. Т.П. Синтаксис. / За редакцією Л.А.Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951.
5. Пономарів О. Стилiстика сучасної української мови. – Тернопiль, 2000.
6. Украинские народные думы. – М.: Наука, 1972.

РЕЗЮМЕ

В статтє рассматривается статус конструкций с прямой речью в текстах украинских народных дум. Результаты исследований засвидетельствовали, что названные струк-

туры выступают стилевой особенностью этих произведений, к тому же они выполняют специфические стилистические функции как единицы высшего языкового порядка.

SUMMARY

In clause the status of designs with direct speech in the texts Ukrainian national story is considered. The results of researches have testified, that the named structures act by style feature of these products, besides they carry out specific stylistic of function as units of the maximum language order.

УДК 801.52

Коржик Л.І.

Прикарпатський університет
імені Василя Стефаника

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ТРИКОМПОНЕНТНИХ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ СЛОВОВІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізуються структурні та семантичні типи трикомпонентних слововірних ланцюжків, вершинами яких є прикметники сучасної української мови. При виявленні семантичної типології слововірних ланцюжків використовується методика ви-членування слововірних явищ семізації та десемізації, запропонована професором І.І.Коваликом.

У сучасному мовознавстві існують різні підходи до аналізу похідних. Перспективною є методика опису семантичних структур слів у парах твірне – похідне та у слововірних ланцюжках (далі СЛ), розроблена професором І.І.Коваликом, за якою актуальним є вивчення явищ семізації, тобто накладання сем, і десемізації, тобто нейтралізації сем, у процесі творення дериватів на всіх ступенях словотворення у СЛ [1]. У статті аналізується формально-семантична структура трикомпонентних СЛ, вершинами яких є прикметники сучасної української мови.

Трикомпонентні відприкметникові СЛ представлені 23 структурними типами.

1. **П – Іс – Іс¹**. Деривація похідних іменників на першому ступені словотворення супроводжується процесом десемізації, який полягає у нейтралізації семи родової ознаки. Семізація пов'язана з накладанням на вихідну семему семи агентивності, репрезентованої суфіксами **-ак, -ар, -ердяй, -ир, -іян**. Семізація третіх ланок полягає у накладанні слововірних сем абстрактності чи збірності, формальним втіленням яких є суфікс **-ств(о)**, і семи одного з трьох гра-

¹ У статті прийнято такі скорочення: І – іменник, П – прикметник, Д – дієслово, А – прислівник, п – префікс, с – суфікс, пф – постфікс, кф – конфікс.

матичних родів, вираженої названим суфіксом та флексією **-о**: *хижий* – *хижак* – *хижацтво*, *ледачий* – *ледар* – *ледарство*, *багатий* – *багатир* – *багатирство*, *скуний* – *скупердяй* – *скупердяйство*, *грубий* – *грубіян* – *грубіянство*.

Перший крок деривації може бути представлений також іменниками, при творенні яких відбувається семізація за рахунок накладання семи агентивності або семи предметності, виражених суфіксами **-ан, -ач, -ик, -ок, -ун, -як**. Другий крок – це іменники з синонімічними суфіксами **-ець, -ик, -ок, -чик**, які є носіями семи пестливості. Ці ж форманти та нульове закінчення маніфестують у семемах похідних сему одного з трьох граматичних родів: *гладкий* – *гладун* – *гладунець*, *короткий* – *коротун* – *коротунчик*, *жовтий* – *жовток* – *жовточок*, *синій* – *синяк* – *синячок*, *багатий* – *багач* – *багачик*, *молодий* – *молодик* – *молодичок*. Треті ланки таких СЛ представлені десубстантивами, деривація яких характеризується семізацією, що полягає в нашаруванні на вихідну семему семи згрубілості, репрезентованої суфіксами **-юг(а), -юр(а)**: *босий* – *босяк* – *босяцюга*.

До цього структурного типу належать і СЛ, у яких творення другої ланки супроводжується накладанням на вихідну семему семи агентивності, вираженої суфіксами **-ак, -ар, -ач, -ердяй, -ир, -ій, -іян, -ник, -ун, -як, -яр, а** семізація третьої ланки пов'язана з нашаруванням семи фемінності, вираженої суфіксами **-к(а), -иц(я)**: *хижий* – *хижак* – *хижачка*, *ледачий* – *ледар* – *ледарка*, *скуний* – *скупердяй* – *скупердяйка*, *багатий* – *багатир* – *багатирка*, *ласий* – *ласій* – *ласійка*, *грубий* – *грубіян* – *грубіянка*, *скромний* – *скромник* – *скромниця*, *дикий* – *дикун* – *дикунка*, *босий* – *босяк* – *босячка*.

У межах цього типу виділяються СЛ, у яких перший ступінь репрезентований іменниками з суфіксами **-ин(а), -овин(а)** – носіями семи абстрактності та іменниками з суфіксами **-янк(а), -ух(а)** – носіями семи фемінності, а другий – іменниками з суфіксами **-к-, -очк-** – носіями семи пестливості. Деривація субстантивів супроводжується десемізаційним явищем нейтралізації семи родової ознаки та семізацією внаслідок набуття семемами похідних семи одного з трьох граматичних родів, вираженої вказаними вище суфіксами та флексіями: *сивий* – *сивина* – *сивинка*, *дикий* – *диговина* – *диговинка*, *білий* – *білянка* – *біляночка*, *товстий* – *товстуха* – *товстушка*.

У межах аналізованого структурного типу виділяємо 13 типових СЛ, які об'єднуються в 7 категоріальних моделей. Ці СЛ є повними, закритими, оскільки від їх кінцевих ланок неможливе утворення нових слів.

2. П – Іс – Пс. У таких СЛ творення іменників на першому ступені деривації супроводжується зняттям семи родової ознаки (десемізація). Семіза-

ція полягає у накладанні семи маскулінності, носіями якої є суфікси **-ак, -ар, -ій, -ок, -ун, -як**, семи предметності, маніфестованої суфіксами **-ил(о), -к(а), -иц(я), -ух(а)**, семи абстрактності, репрезентованої формантами **-ин(а), -от(а)**, чи семи збірності, показником якої є уніфікс **-іж**. Другий ступінь – це десубстантиви з суфіксами **-н-, -ов-, -ськ-** – носіями семи відносності. Крім названої семи семени цих ад’єктивів містять притаманну всім прикметникам граматичну сему родової ознаки, що виражається флексійними морфемами: *дикий – дичка – дичковий, синій – синило – синильний, сивий – сивуха – сивушний, лівий – лівак – лівацький, ледачий – ледар – ледарський, босий – босяк – босяцький, щедрий – щедрота – щедротний, молодий – молодіж – молодіжний*. Цей структурний тип охоплює невелику кількість СЛ з вихідними прикметниками у формі вищого ступеня порівняння: *старий (старший) – старшина – старшинський*.

Аналізовані СЛ представлені 15 типовими СЛ, що групуються у 4 категоріальні моделі. Вони належать до відкритих, неповних, оскільки можливості твірної основи у них до кінця не реалізовані: від останніх ланок системою мови допускається творення нових похідних.

3. **П – Іс – Дс**. Процес десемізації на першому ступені, як в усіх СЛ з другою ланкою іменником, пов’язаний зі зняттям семи родової ознаки. Семізація полягає у накладанні на вихідну семему семи агентивності, репрезентованої суфіксами **-ак, -ар, -як**, та семи одного з трьох граматичних родів, формальним вираженням якої є лексема в цілому і нульова флексія. Другий ступінь – це дієслова з суфіксами **-и-, -ува-/юва-/**, що маніфестують сему процесуальності. Дери́вація їх супроводжується десемізацією, яка проявляється в нейтралізації семи статичності: *ледачий – ледар – ледарювати, хижий – хижак – хижачити, босий – босяк – босякувати*.

СЛ цього структурного типу розподіляються між 3 типовими СЛ, які утворюють 1 категоріальну модель. Ці СЛ є відкритими.

4. **П – Іс – Ас**. При творенні іменників на першому ступені таких СЛ нейтралізується сема родової ознаки. Семна структура похідного набуває семи предметності, репрезентованої суфіксом **-як**. Другий ступінь представлений прислівниками. Дери́вація їх супроводжується десемізаційним процесом зняття семи одного з трьох граматичних родів. Суфіксальний формант **-ом** є носієм семи прислівникової ознаковості: *порожній – порожняк – порожняком*.

Ці СЛ маніфестують 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель. Вони належать до повних, закритих.

5. **П – Пс – Іс.** Похідні суфіксальні прикметники на другому ступені успадковують від вихідного слова лексичні семи, сему статичності та сему родової ознаки і набувають сему неповного вияву ознаки, маніфестовану формантами **-ав-/-яв-/, -аст-/-яст-/, -ист-, -овит-, -уват-/-юват-/**. Творення іменників на другому ступені характеризується нейтралізацією семи родової ознаки і напластуванням на вихідну семему семи абстрактності, втіленої у суфіксі **-ість**, та семи одного з трьох граматичних родів, показниками якої є названий формант та матеріально не виражена флексійна морфема: *жовтий – жовтавий – жовтавість, довгий – довгастий – довгастість, порожній – порожнистий – порожнистість, гордий – гордовитий – гордовитість, синій – синюватий – синюватість*.

Ця структурна формула представлена також СЛ, у яких на першому ступені утворюються прикметники з суфіксами **-ав-/-яв-/** – носіями семи неповного вияву ознаки, а на другому – іменники з суфіксом **-к(а)** – носієм семи фемінності чи суфіксами **-ець, -чик** – носіями семи агентивності: *чорний – чорнявий – чорнявка, білий – білявий – білявець, русий – русявий – русявчик*.

У межах цього типу виділяються також СЛ, у яких другими ланками виступають прикметники з суфіксом **-ов-**, що є показником семи відносності; треті ж ланки – це іменники з суфіксом **-ик**, який доповнює семну структуру попереднього слова семою предметності. Семема деривата на останньому ступені внаслідок десемізації втрачає сему родової ознаки, набуваючи притаманну всім субстантивам сему одного з трьох граматичних родів, носієм якої є суфіксальний елемент та закінчення: *легкий – легковий – легковик*.

До цього типу належать СЛ, у яких при творенні других ланок відбувається процес семізації, що полягає у накладанні на вихідну семему семи сильного вияву ознаки, репрезентованої суфіксом **-езн-**, а деривація третіх ланок супроводжується зняттям семи родової ознаки та накладанням семи абстрактності, маніфестованої формантом **-ість**, і семи одного з трьох граматичних родів: *старий – старезний – старезність*.

Від небагатьох прикметників засвідчені СЛ, у яких при творенні других ланок семемами повністю успадковується пучок сем від твірного слова і внаслідок семізації накладається сема пестливості, виражена формантом **-еньк-**. Деривація третіх ланок таких СЛ супроводжується нейтралізацією граматичної семи родової ознаки та нашаруванням словотвірної семи збірності, вираженої суфіксом **-ств(о)**, та семи одного з трьох граматичних родів, носіями якої є названий суфікс та флексія **-о**: *малий – маленький – маленьство*. Серед СЛ цього типу зустрічаються такі, у яких похідні на другому ступені характе-

ризуються ускладненням формальної структури при збереженні семантики твірною: *байдужий – байдужний – байдужність*.

СЛ цього типу представлені 12 типовими СЛ, об'єднаними у 5 категоріальних моделей. Вони належать до повних.

6. **П – Пп – Іс**. Процес семізації при творенні других ланок цих СЛ характеризується накладанням на вихідну семему семи заперечення ознаки або семи сильного вияву ознаки, представлених відповідно префіксами **без-**, **не-** та **пре-**. Дери́вація третіх ланок супроводжується зняттям семи родової ознаки та напластуванням семи абстрактності, маніфестованої суфіксом **-ість** чи **Ос**. Ці форманти разом з нульовим закінченням маніфестують у семемах кінцевих ланок сему одного з трьох граматичних родів: *достойний – недостойний – недостойність, розумний – безрозумний – безрозумність, чистий – нечистий – нечисть, мудрий – премудрий – премудрість*. Треті ланки цих СЛ можуть бути представлені іменниками, творення яких характеризується десемізацією внаслідок нейтралізації семи родової ознаки. Семізація пов'язана з накладанням на вихідну семему семи агентивності, носієм якої є **Ос**, та семи одного з трьох граматичних родів: *чемний – нечемний – нечема*. Від невеликої кількості прикметників утворюються СЛ, у яких на першому ступені відбувається ускладнення формальної структури деривата внаслідок приєднання префікса **при-**, однак це не призводить до зміни його семантики. Другий ступінь представлений іменником з суфіксом **-ість**, який виступає носієм семи абстрактності та разом з нульовою флексією є носієм семи одного з трьох граматичних родів: *гожий – пригожий – пригожість*.

Аналізовані СЛ групуються у 6 типових СЛ, що представляють 4 категоріальні моделі. Ці СЛ є закритими, повними.

7. **П – Пс – Пс**. Творення других ланок СЛ цього типу характеризується нашаруванням на семему вихідного слова семи неповного вияву ознаки, представленої суфіксом **-яв-**. При творенні третіх ланок внаслідок семізації на попередню семему накладається сема пестливості, носієм якої є суфікс **-еньк-**. Явища десемізації у таких СЛ відсутні, оскільки кожна наступна ланка повністю успадковує від попередньої її семантичну структуру: *щуплий – щуплявий – щуплявенький*.

Такі СЛ репрезентують 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель. Вони належать до неповних.

8. **П – Пс – Пп**. Перший і другий ступені творення представлені відповідно суфіксальними та префіксальними деад'єктивами, семемами яких доповнюються семою сильного вияву ознаки. На першому ступені носієм її є суфі-

кси **-езн-, -енн-, -елезн-, -ющ-**, а на другому – префікс **пре-**. Десемізаційні явища відсутні: *високий – височенний – превисоченний, поганий – поганючий – препоганючий*.

2 типові СЛ, у які групуються ланцюжки цього типу, утворюють 1 категоріальну модель. Вони належать до СЛ з відкритою структурою.

9. **П – Пс – Дс**. Формальна структура другої ланки СЛ цього типу ускладнена суфіксом **-н-**, який жодним чином не модифікує її семантики. При творенні третьої ланки цих СЛ нейтралізуються сема родової ознаки та сема статичності, натомість відбувається нашарування на вихідну семему семи дієслівної процесуальності, вираженої суфіксом **-і-**: *блідий – блідний – блідніти*.

Аналізовані ланцюжки представляють 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель. СЛ цього типу належать до відкритих.

10. **П – Пс – Ас**. На першому ступені СЛ цього структурного типу виступають деад'єктиви з семами пестливості, представленими суфіксами **-еньк-, -есеньк-**, семами сильного вияву ознаки, репрезентованими суфіксами **-ісіньк-, -юсіньк-, -енн-**, семами неповного вияву ознаки, носіями яких є суфікси **-ав-/ -яв-/**, **-аст-/ -яст-/**, **-ист-, -лив-, -овит-, -уват-/ -юват-/ -куват-/**. Другий ступінь представлений прислівниками з суфіксом **-о** – носієм семи прислівникової ознаковості. Творення супроводжується десемізацією, тобто зняттям семи родової ознаки: *тугий – тугенький – тугенько, щирий – щирісінький – щирісінько, гарний – гарнюсінький – гарнюсінько, тугий – тужавий – тужаво, бадьорий – бадьористий – бадьористо, стрімкий – стрімливий – стрімливо, гордий – гордовитий – гордовито, зелений – зеленкуватий – зеленкувано*.

Аналізовані трикомпонентні СЛ утворюють 3 категоріальні моделі, репрезентовані 11 типовими СЛ. Вони є закритими, повними.

11. **П – Пп – Ас**. Семему дериватів на другому ступені творення СЛ цього типу успадковують від вихідного слова лексичну сему, сему статичності та сему родової ознаки, набуваючи внаслідок семізації семи заперечення ознаки, формальним втіленням якої є префікси **без-** та **не-**. Семему других ланок можуть доповнюватися також семою сильного вияву ознаки, маніфестованою префіксом **пре-**, чи семою надмірного вияву ознаки, носієм якої є префікс **за-**. Третій ступінь характеризується десемізацією, що полягає у знятті семи родової ознаки, та семізацією – накладанням на семему попереднього деад'єктива семи прислівникової ознаковості, вираженої суфіксами **-о** та рідше **-е**: *розумний – безрозумний – безрозумно, щільний – нещільний – нещільно*,

злий – незлий – незле, хитрий – прехитрий – прехитро, глибокий – заглибокий – заглибоко.

СЛ цього структурного типу об'єднуються у 3 категоріальні моделі, представлені 4 типовими СЛ. Такі СЛ є повними.

12. **П – Дс – Іс.** Перший ступінь словотворення у таких СЛ представлений дієсловами з суфіксами **-и-, -ича-, -і-, -ну-, -ува-** – показниками семи процесуальності. Семи родової ознаки та статичності, властиві вершині, нейтралізуються у процесі десемізації. Останніми ланками є іменники, деривація яких характеризується приєднанням до попередньої семі семи абстрактності, маніфестованої формантами **-анн(я), -енн(я), -інн(я)**: *широкий – ширити – ширення, скромний – скромничати – скромничання, черствий – черствіти – черствіння, худий – худнути – худнення, гідкий – гидувати – гидування*. Якщо вершиною СЛ є прикметник у формі вищого ступеня порівняння, то всім ланкам таких СЛ, крім уже названих сем, притаманна сема вищого ступеня: *лівий (лівіший) – лівішати – лівішання*.

Аналізовані ланцюжки об'єднуються у 5 типових СЛ, що представляють 1 категоріальну модель. Ці СЛ мають закриту структуру.

13. **П – Дс – Пс.** У семемах на всіх ступенях деривації таких СЛ присутня сема вищого ступеня, оскільки вершинами їх виступають ад'єктиви у формі вищого ступеня порівняння. Деривація других ланок характеризується десемізаційним процесом втрати дієслівними семемами сем родової ознаки та статичності і семізацією внаслідок нашарування семи процесуальності, репрезентованої суфіксом **-и-**. Треті ланки – це віддієслівні прикметники, творення яких супроводжується накладанням семи родової ознаки, формальним показником якої є флексійна морфема, та семи відносності, вираженої суфіксом **-ильн-**: *м'який (м'якийший) – м'якшити – м'якильний*.

Такі ланцюжки групуються в 1 типовий СЛ і відповідно в 1 категоріальну модель. Вони належать до неповних.

14. **П – Дс – Дп.** Деривація другої ланки СЛ цього типу пов'язана з нашаруванням на вихідну семему семи процесуальності і втратою сем статичності та родової ознаки. Репрезентантами семи процесуальності виступають суфікси **-и-, -і-, -ну-, -ува-**. При творенні третьої ланки на попередню семему напластовується сема завершеності дії, показниками якої є префікси **з-/с-/**, **по-, о-, роз-**: *лукавий – лукавити – злукавити, марний – марніти – змарніти, глухий – глухнути – оглухнути, ласий – ласувати – поласувати, товстий – товстіти – розтовстіти*. У межах цього типу виділяються СЛ з вихідним ад'єктивом у

формі вищого ступеня порівняння. Сема вищого ступеня пронизує всі ланки таких СЛ: *жвавий (жвавіший) – жвавішати – пожвавішати*.

Цей структурний тип репрезентований 7 типовими СЛ. Такі СЛ належать до відкритих.

15. **П – Дс – Дпф**. Процеси семізації та десемізації при творенні других ланок цих СЛ аналогічні до тих, які відбуваються у СЛ, де другими ланками є відприкметникові суфіксальні дієслова. Дери́вація третіх ланок супроводжується приєднанням до семіми попереднього дієслова семі зворотності, маніфестованої постфіксом **-ся**: *тверезий – тверезити – тверезитися, сірий – сірити – сіритися, лютий – лютувати – лютуватися, рівний – рівняти – рівнятися*. Сема вищого ступеня нашаровується на семіми всіх ланок у тих СЛ, вершинами яких виступають прикметники у формі вищого ступеня порівняння: *м'який (м'якийший) – м'якшити – м'якшитися*.

У межах цього структурного типу виділяються 4 типові СЛ з 2 категоріальними моделями. Вони належать до відкритих.

16. **П – Дс – Дкф**. Семізація і десемізація при творенні суфіксальних дієслів на першому ступені уже були об'єктом аналізу. Префіксально-постфіксальний формант **роз-...-ся**, за допомогою якого відбувається дери́вація третіх ланок, модифікує попередню семіму просторово-часовою семою: *хворий – хворіти – розхворітися, червоний – червоніти – розчервонітися*.

Такі ланцюжки групуються в 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель. Вони мають відкриту структуру.

17. **П – Дкф – Іс**. Перший ступінь дери́вації цих СЛ характеризується такими ж десемізаційними явищами, як і в попередньому структурному типу. Семізація полягає в накладанні на семіми вихідного слова семі процесуальності та семі фінитивності, виражених відповідно конфіксальними словотворчими формантами **за-...-и/ти/**, **з-/с-/...-и/ти/**, **ви-...-и/ти/**, **від-...-и/ти/**, **по-...-и/ти/**, **при-...-и/ти/**, **роз-...-и/ти/**, **у/в-/...-и/ти/**. Семіми іменників, що репрезентують другий ступінь словотворення, додатково набувають сему абстрактності, виражену формантом **-енн(я)**, та сему одного з трьох граматичних родів: *певний – запевнити – запевнення, порожній – випорожнити – випороження, чужий – відчужити – відчуження, скорий – прискорити – прискорення*. У цьому структурному типі також виділяються СЛ, вершини яких у своїй семній структурі містять сему вищого ступеня. Ця сема присутня в семімах усіх ланок: *гарний (кращий) – покращити – покращення*.

Серед аналізованих трикомпонентних СЛ виділяємо 8 типових СЛ та 1 категоріальну модель. Відносимо їх до повних.

18. **П – Дкф – Пс.** Конфікс **по-...-и/ти/**, приєднуючись до основи вихідного ад'єктива, доповнює його семему семою процесуальності; при цьому внаслідок десемізації нейтралізуються сема статичності та сема родової ознаки. Семема наступної ланки СЛ цього типу – віддієслівного суфіксального прикметника – набуває семи відносності, репрезентованої формантом **-енн-**, та семи родової ознаки, яка виражається флексіями **-ий**, **-а**, **-е**: *ясний – пояснити – пояснений*.

Ці СЛ утворюють 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель і мають відкриту структуру.

19. **П – Дкф – Дс.** Другі ланки таких СЛ репрезентовані дієсловами, творення яких супроводжується семізацією, що полягає в накладанні на вихідну семему семи процесуальності, вираженої конфіксами **з-...-и/ти/**, **о-...-и/ти/**, **об-...-и/ти/**, **по-...-и/ти/**. Десемізація пов'язана з нейтралізацією сем статичності та родової ознаки. Семемі третіх ланок внаслідок семізації доповнюються семою ітеративності, носіями якої є суфікси **-а-/я-/**, **-ува-/юва-/**: *жвавий – ожжавити – ожжавлювати*, *низький – знизити – знижати*. СЛ цього структурного типу утворюються і від прикметників у формі вищого ступеня: *легкий (легший) – облежити – облежувати*.

Аналізовані ланцюжки розподіляються між 4 типовими СЛ, що входять до складу 1 категоріальної моделі. Ці СЛ належать до неповних.

20. **П – Дкф – Дп.** При творенні дієслів, які представляють другі ланки цих СЛ, за допомогою суфіксально-постфіксального форманта **-итися** їх семемі втрачають сему статичності та сему родової ознаки і набувають внаслідок семізації семи процесуальності та зворотності. Семемі третіх ланок, крім сем, успадкованих від попереднього слова, збагачуються ще й семою фінитивності, носіями якої є префікси **за-**, **по-** та **роз-**: *скупий – скупитися – пошукатися*, *ясний – яснитися – заяснитися*, *гордий – гордитися – розгордитися*.

СЛ цього типу об'єднуються у 3 типових СЛ, що представлені 1 категоріальною моделлю, і характеризуються закритою структурою.

21. **П – Дкф – Дпф.** Семемі дієслів, які представляють перший крок словотворення СЛ цього типу, втрачаючи семи родової ознаки та статичності, набувають сем процесуальності та фінитивності, виражених конфіксами **в-/у-/...-и/ти/**, **ви-...-и/ти/**, **від-...-и/ти/**, **з-/с-/...-и/ти/**, **за-...-и/ти/**, **о-...-и/ти/**, **по-...-и/ти/**, **при-...-и/ти/**, **про-...-и/ти/**, **роз-...-и/ти/**. Процес семізації на другому кроці пов'язаний з накладанням на попередню семему семи зворотності, носієм якої є постфікс **-ся**: *теплий – втеплити – втеплитися*, *довгий – видовжити – видовжитися*, *дійсний – здійснити – здійснитися*, *прісний – опріснити –*

опріснитися, жвавий – пожвавити – пожвавитися, ясний – прояснити – прояснитися, рідкий – розрідити – розрідитися, щільний – ущільнити – ущільнитися. Семми всіх ланок доповнюються семою вищого ступеня, якщо вихідні слова – прикметники у формі вищого ступеня порівняння: *швидкий (швидший) – пришвидшити – пришвидшитися.*

Такі ланцюжки групуються в 11 типових СЛ, що представляють 1 категоріальну модель. Відносимо їх до закритих.

22. **П – Ас – Ас.** Дери́вація других ланок цих СЛ супроводжується десемізаційним процесом нейтралізації семи родової ознаки. Завдяки приєднанню до твірної основи суфікса **–о** семема похідного набуває семи прислівникової ознаковості. На семми третіх ланок, які повністю переймають від попереднього слова набір сем, накладається ще сема пестливості, репрезентована суфіксами **-еньк-, -ісіньк-**: *дикий – дико – дикенько, дурний – дурно – дурнісінько.* Третіми ланками СЛ можуть бути також деривати, семми яких крім лексичної семи, семи статичності та словотвірної семи прислівникової ознаковості, успадкованих від твірних, характеризуються семою неповного вияву ознаки, маніфестованою суфіксом **-уват-**: *далекий – далеко – далекувато.*

Ланцюжки цього структурного типу об'єднуються у 3 типові СЛ, що відповідають 3 категоріальним моделям. Ці СЛ є повними.

23. **П – Ас – Ап.** Оскільки другі ланки таких СЛ представлені прислівниками, то при їх творенні спостерігаються семізаційні та десемізаційні явища, аналогічні до попереднього типу СЛ. Кінцеві ланки цих СЛ репрезентовані також прислівниками, на семми яких внаслідок приєднання до твірної основи префікса **пре-** накладається сема сильного вияву ознаки: *теплий – тепло – претепло, щирий – щиро – прещиро.* На останньому ступені деривації можуть бути прислівники, при творенні яких на семми попередніх слів накладається сема надмірного вияву ознаки, носієм якої є префікс **за-**: *рідкий – рідко – зарідко, скорий – скоро – заскоро.* До цього ж типу належать СЛ, третіми ланками яких є прислівники з префіксом **не-**, що маніфестує сему заперечення ознаки: *високий – високо – невисоко, далекий – далеко – недалеко.*

Аналізовані ланцюжки розподіляються між 3 типовими СЛ, кожен з яких репрезентує категоріальну модель. Вони мають закриту структуру.

Усе структурне розмаїття трикомпонентних СЛ розподіляється між 12 частиномовними моделями: П–І–І, П–І–П, П–І–Д, П–І–А, П–П–І, П–П–П, П–П–Д, П–П–А, П–Д–І, П–Д–П, П–Д–Д, П–А–А. П'ять із них представлені тільки 1 структурним типом: П–І–І (П–Іс–Іс), П–І–П (П–Іс–Пс), П–І–Д (П–Іс–Дс), П–І–А (П–Іс–Ас), П–П–Д (П–Пс–Дс). До складу інших 6 частиномовних мо-

делей входять по 2 структурних типи: П–П–І (П–Пс–Іс та П–Пп–Іс), П–П–П (П–Пс–Пс та П–Пс–Пп), П–Д–І (П–Дс–Іс та П–Дкф–Іф), П–Д–П (П–Дс–Пс та П–Дкф–Пс), П–П–А (П–Пс–Ас та П–Пп–Ас), П–А–А (П–Ас–Ас та П–Ас–Ап). Найчисленнішою серед аналізованих частиномовних моделей СЛ є П–Д–Д, яка складається із 6 структурних типів: П–Дс–Дп, П–Дс–Дпф, П–Дс–Дкф, П–Дкф–Дс, П–Дкф–Дп та П–Дкф–Дпф.

Найбільшою кількістю типових СЛ та категоріальних моделей представлені трикомпонентні СЛ таких структурних типів: П–Пс–Іс (13 типових СЛ, 7 категоріальних моделей); П–Іс–Іс (12 типових СЛ, 4 категоріальні моделі); П–Іс–Пс (12 типових СЛ, 3 категоріальні моделі); П–Пс–Ас (11 типових СЛ, 3 категоріальні моделі); П–Дкф–Дпф (11 типових СЛ, 1 категоріальна модель). СЛ структурного типу П–Пс–Дс входять до складу 1 типового СЛ, що репрезентує 1 категоріальну модель.

Деякі категоріальні моделі трикомпонентних СЛ об'єднують типові ланцюжки різних структурних типів. Напр., у типових СЛ зі структурою П–Пс–Ас (*щирий – щирісінський – щирісінько*) та П–Пп–Ас (*хитрий – прехитрий – прехитро*) семемами других ланок внаслідок семізації отримують прикметникову дериваційну сему сильного вияву ознаки, а семемами третіх ланок – сему прислівникової ознаковості, тобто за семантикою усі компоненти таких СЛ однакові. Проте засобами вираження семи сильного вияву ознаки у семемах других ланок виступають різні словотворчі форманти: суфікс **-ісіньк-** в одному випадку та префікс **пре-** – у другому.

Від кінцевих ланок деяких трикомпонентних СЛ можливе утворення нових слів. До них належать СЛ таких структурних типів: П–Іс–Пс, П–Іс–Дс, П–Пс–Пс, П–Пс–Пп, П–Пс–Дс, П–Дс–Пс, П–Дс–Дп, П–Дс–Дпф, П–Дс–Дкф, П–Дкф–Пс, П–Дкф–Дс. Закритою структурою характеризуються трикомпонентні СЛ таких структурних типів: П–Іс–Іс, П–Іс–Ас, П–Пс–Іс, П–Пп–Іс, П–Пс–Ас, П–Пп–Ас, П–Дс–Іс, П–Дкф–Іс, П–Дкф–Дп, П–Дкф–Дпф, П–Ас–Ас, П–Ас–Ап.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові//Українське мовознавство.– 1983.– №11.– С. 50-60.

РЕЗЮМЕ

Коржик Л.И. Структурно-семантические типы трикомпонентных отадъективных словообразовательных цепочек украинского языка.

В статье анализируются структурные и семантические типы трикомпонентных словообразовательных цепей, вершинами которых являются прилагательные современно-

го украинского языка. При анализе семантической структуры дериватов используется методика семизации и десемизации, разработанная проф. И.И.Ковалыком.

SUMMARY

Korzhyk L.I. Struktural-semantik types the attributive word-forming chains in Ukrainian language.

In the presente article it analyse the attributive word-forming chains in modern Ukrainian language, which compose of three elements. It characterize the structural and semantic types of word-forming chains of adjective, using the concepts word-forming semization and desemization, that made the professor I.I. Kovalyk.

УДК 483. 3 – 56

Михайлюк Л.М.

*Сумський державний
педагогічний університет*

БЕЗДІЄСЛІВНО-АД'ЕКТИВНІ РЕЧЕННЯ З НУЛЬОВОЮ ЗВ'ЯЗКОЮ (за матеріалами української поезії другої половини ХХ століття)

Стаття присвячена одному з типів бездієслівних іменних речень – бездієслівно-ад'єктивним конструкціям з нульовою формою зв'язки, предикативна частина яких репрезентована різноманітними прикметниковими формами. Автор підкреслює зв'язок бездієслівних речень з дієслівними, класифікує їх за лексико-тематичними групами, характеризує парадигму.

Іменні речення з різними моделями складених іменних присудків є характерною ознакою синтаксису сучасної української поезії другої половини ХХ століття. Серед них виокремлюють: моделі складеного іменного присудка із зв'язкою *бути*, іменного складеного присудка із напівповнозначними зв'язками та іменного складеного присудка з нульовою зв'язкою. Двоскладні речення з іменним складеним присудком при нульовій зв'язці кваліфікують як бездієслівні конструкції [5, 135].

У сучасних синтаксичних дослідженнях дискусійним залишається питання про іменний складений присудок з нульовою зв'язкою у бездієслівних реченнях, де він кваліфікується або як іменний складений, або як простий [18, 417]. Вважаємо аргументованими погляди мовознавців, які визначають ці присудки як іменні складені з нульовою зв'язкою [17, 164], адже імені, яким репрезентований присудок, не властиві такі специфічні дієслівні категорії, як час, спосіб, які в присудку з нульовою зв'язкою виражаються поза ім'ям. Слушним є, на нашу думку, зауваження Б.О.Дмитрієва про те, що якщо навіть припустити відсутність будь-якої нульової зв'язки, то все ж виникає необхідність шукати засіб, яким виражається граматичне значення предиката, тому

воно не може бути виражене іменем. “У такому разі виразником цих категорій треба буде вважати інший, зовнішній щодо імені граматичний засіб, скажімо інтонацію” [3, 10 – 16].

Нульова зв’язка є формою вираження граматичних значень присудка, і нульове вираження цих значень є їх диференційною ознакою. Відсутність зв’язки в українській мові не кваліфікується як її пропуск, тому що в синтаксичній системі мови функціонує велика кількість сталих присудкових утворень з нульовою зв’язкою. Отже, складений іменний присудок з нульовою зв’язкою є одним з тих випадків, “коли слова в певних умовах набувають здатності виражати взаємовідношення означуваних ними понять шляхом безпосереднього зіставлення в складі речення, тобто для вираження граматичних значень мають нульовий варіант” [8, 73] .

Серед двоскладних бездієслівних іменних речень можна виокремити речення з такими структурно-семантичними моделями складених іменних присудків з нульовою зв’язкою: нульова зв’язка + іменник (бездієслівно-субстантивні речення), нульова зв’язка + прикметникові форми (бездієслівно-ад’єктивні речення). Найчастіше в сучасній українській поезії функціонують бездієслівно-ад’єктивні речення з нульовою зв’язкою, побудовані за структурною схемою N1 – N 2-6, у яких роль предикативного члена виконують різноманітні прикметникові форми – якісні прикметники, відносні, порядкові, займенникові, наприклад:

прикметники – *Це місто – прекрасне, як усмішка долі* [9, 231];

Які струнки і горді сосни!

Всі – корабельні, всі дива [4, 269];

А хоч ридання матері пророче [16, 77];

займенники – *Що чуже – то наше.*

А що наше – нам же й чуже [16, 83];

І хата скрізь – своя... [4, 322];

числівники – *А ти ж, моє місто, – єдине, одне* [9, 224].

У бездієслівно-ад’єктивних реченнях синтаксична активність прикметника відмінна від дієслівної. Завдяки розвитку предикативної функції категоріальні функції прикметника наповнюються новими ознаками, що виводять його з синтаксичної периферії у формуванні речення, наближаючи до дієслова. На відміну від предикатів дії, процесу і стану, предикати прикметникові позначають постійну, внутрішню, у повному розумінні невід’ємну щодо предмета ознаку, яка не виникає подібно до дії, процесу і стану, не виявляє фазовості існування, характеризується цілісністю переміщення на часовій осі.

Якість не переходить безпосередньо з однієї фази в іншу в кожному момент існування, а постає такою властивістю, з якою пов'язується типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів. Прикметникові предикати, на відміну від дієслівних, стосуються параметрів незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предметів [1, 101].

Оскільки взаємовідношення морфологічних засобів у прикметниковій частині складеного присудка при нульовій зв'язці має інший характер, ніж при лексично вираженій зв'язці, то основним спеціалізованим засобом функціонування прикметникового присудка є форма називного відмінка. Граматична категорія прикметника менш самостійна, ніж іменника, тому, виступаючи в предикативній функції, він тісніше пов'язується з підметом: узгоджується з ним у роді, числі й відмінку, якщо підмет одиничний, наприклад:

3

*Я винний в тім, що світ не ліпший,
Не розумніший, ніж він є,
Хоч віддаю йому найглибше,
Найкраще почуття своє [14, 370].*

Якщо підмет вжитий у множині, то прикметниковий присудок узгоджується з ним у числі й відмінку:

*А серце бідне ось крихке, як мак,
А нерви чулі й чуйні, як бандури... [11, 155].*

На диференціацію синтаксичної ролі повних прикметників у бездієслівно-ад'єктивних конструкціях з нульовою зв'язкою впливає їх позиційне розташування щодо підмета: препозитивні прикметники характеризують його як означення, постпозитивні – як присудки. Але в поетичному мовленні досить часто для посилення експресивного навантаження, смислового виділення вживається препозитивний прикметниковий присудок, наприклад:

*Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.
Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста [15, 62].*

Семантика бездієслівно-ад'єктивних речень залежить передусім від характеру предиката, що виступає найголовнішою синтаксею в семантико-

синтаксичній структурі речення. У конструкціях з якісними прикметниками характеризується ознака предмета, якій, крім пасивності, притаманна також статичність. Носіями якісної ознаки можуть бути як істоти, так і неістоти. Тематичні різновиди статичної ознаки відрізняються від тематичних різновидів динамічної ознаки предметів. Виразниками ознак виступають якісні прикметники-присудки різних лексико-семантичних груп: 1) прикметники, що визначають риси людей, їх духовні цінності й ідеали, наприклад:

*Грішний я – то й світ гріховний [12, 92];
У морі чистім ми і душами високі [2, 168];
А втім, душа іще жива [13, 9];
Ми на Вкраїні хворі Україною,
На Україні в пошуках її [2, 197];*

4

2) прикметники, що позначають кольорову ознаку предмета, можуть конкретизуватися як один колір, два кольори та відтінок кольору. Присудкові прикметники, які означають один колір, становлять більшість, наприклад:

І вона біліша троянд і біліша сліпучого снігу [4, 200];

3) прикметники, що визначають розмір, обсяг, вагу та віддаль. Від деяких атрибутів цієї лексико-семантичної групи за допомогою частки-префікса **не-** утворюються деривати з протилежним параметричним значенням – *великий / невеликий, легкий / нелегкий*, наприклад:

*Рідна нене, згадую про тебе,
Дні занадто куці та малі [15, 20];
Столичний гамір заважкий мені [16, 92];
А дівчата вантажать мішки,
Монна Ліза гукає із рами:
Поможі їм, це труд нелегкий [6, 261];*

4) прикметники, що виражають ознаку за наявністю та відсутністю певних цінностей. Цю характеристику передає антонімічна пара якісних прикметників *багатий / бідний*, наприклад:

*Які ж ми багаті:
століття, як соти,
стоять непочаті [12, 30];
Врожай багатий для години клятої [12, 14];*

5) прикметники, що виступають активними виразниками відтінків доби або року, а також явищ природи, наприклад:

Ніч довга тут і ... глейкувата,

*пітьма густа, туман, як вата [12, 36];
Квадратний обрій, а не круглий [12, 74];
Я тебе не сприймаю за істину –
Небо навіть і те рябе [15, 125].*

Однією з типологічних ознак предикатів якості в бездієслівно-ад'єктивних реченнях є їх здатність виражати два ступені безвідносної ознаки – недостатній і надмірний [1, 103]. Недостатній і надмірний ступені вияву ознаки передають синтетичні й аналітичні предикатні форми. Синтетичні форми вияву недостатньої ознаки репрезентовані відповідними суфіксами й зрідка префіксами. Аналітичні форми вираження недостатнього ступеня ознаки репрезентують прикметники та супровідні кількісні предикати типу *трохи, ледь, трішки*, які модифікують представлену ними ознаку в напрямку послаблення її вияву, наприклад:

Та тільки мати ледь жива [9, 156].

5

Надмірний ступінь вияву ознаки також передають синтетичні й аналітичні предикатні форми, проте їх потенціал значно переважає над тими, що спеціалізуються на вираженні недостатнього ступеня ознаки. Якісну ознаку в напрямку її інтенсивності реалізують не тільки суфікси, а й типові слов'янські префікси-інтенсифікатори **пре-, про-**:

*Не любить бог людину щирю,
Коли прегорда ця людина! [4, 227].*

Особливу групу синтетичних модифікаторів інтенсивності ознаки становлять суфікси, які вказують водночас на суб'єктивну оцінку мовцем ознаки та посилення ступеня її вияву. Іноді для підсилення ознаки присудка вживаються займенники або частки:

Роса така буйна, така важуча [4, 247].

Аналітичні форми предиката якості представлені якісними прикметниками та супровідним предикатом із значенням інтенсивності, репрезентантами якого є кількісні предикати типу *дуже, досить, надто, занадто*:

Що дуже без хлопців тоскні для матері вечори... [4, 250].

Іноді в бездієслівно-ад'єктивних реченнях у ролі присудка може функціонувати прикметник у неповній формі, що є рідко вживаним явищем в українській мові. Для присудкових прикметників української мови не характерне розрізнення короткої чи повної форми, на відміну від російської, де короткі форми є “спеціалізованими формами іменної частини складеного присудка”

[10, 108]. Найчастіше в поетичній мові нечленні прикметники вживаються для передачі піднесеного тону звучання, наприклад:

*Блажен той муж, воістину блажен,
Котрий не був ні блазнем, ні вужем [9, 216];
Захопило літо вересень в полон,
Верес повен вереску, тепле ще тепло [4, 332];
Клекіт лелеки – благословен! [4, 339];
Дивен твій чистий подвиг, як народ отой зависокий [4, 332].*

У бездієслівно-ад'єктивних реченнях з нульовою зв'язкою присудок репрезентують також відносні прикметники, які виражають ознаку за відношенням до істот – неістот, та займенникові прикметники, які виражають присвійне, вказівне, означальне значення, наприклад:

*Ці види спорту вже тепер жіночі [9, 210] ;
Одна нога у чорта півняча, а друга, як бачите ось, – ко-
ров'яча [4, 268];
Кров у мистецтва сьогодні венозна [9, 458];
Господарю мій ніжний, я твоя [2, 107].*

6

Предикативний прикметник може утворювати словосполучення із залежними відмінюваними формами, тобто виявляє характерні зв'язки синтаксичного керування, властиві йому і в атрибутивній функції, наприклад:

*Материнське в нас довічне,
Як довічні ми у хлібі [12, 87];
Може, це і не дуже грішно –
Не для всіх же доступна даль [15, 108];
Ми перед вами разом винуваті,
Що на планеті бійки і гризня [15, 84].*

Прикметник у ролі предикативного члена може виявляти зв'язок прилягання у словосполученні “прикметник + прислівник”, яке формує особливу структуру предиката в бездієслівно-ад'єктивному реченні: прислівник пов'язується не лише з прикметником-присудком, а через останній і з іменником-підметом. Наприклад, у реченні *Ми всі поодиночі – також малі* [9, 157] прислівник може трансформуватися в підрядне речення *Ми всі також малі, коли ми поодиночі*. Отже, члени речення, “які розгортають предикативний член і одночасно пов'язуються змістом і формою з підметом, підлягаючи трансформації, змінюють часовий, обмежувальний характер ознаки на постійний” [5, 142], порівн.: *Ми всі поодиночі* – (порівн., *Малі ми всі*) – *також малі*.

Таким чином, моделі бездієслівно-ад'єктивних форм можуть поширюватися, окрім прислівних форм, якими здебільшого є поширювачі з об'єктним значенням, ще й обставинними детермінантами, які передають в основному просторове й часове значення, наприклад: *У передмісті вулиці вузьенькі* [9, 443]; *Не ті сьогодні в мене, батьку, сили...* [15, 91]. Бездієслівно-ад'єктивні речення співвідносяться із двоскладними дієслівними [19, 61]: зокрема, предикативний член – прикметник, у бездієслівному реченні співвідноситься з придієслівним членом речення в двоскладній дієслівній конструкції, тобто з обставиною, яка функціонує в дієслівному реченні. Наприклад, речення *Я дуже прискіпливий, злий і холодний – Я вперше до тебе звернувся на ти* [4, 169] трансформувалось із дієслівної конструкції *Я поведжуся дуже прискіпливо і злісно; Життя – занадто довге задля нас* [16, 55] ← *Життя триває довго за-для нас*. Трансформація дієслівної структури в бездієслівно-ад'єктивну здійснюється під впливом редукції активної (дієслівної) ознаки, внаслідок чого повнозначні дієслова-присудки переходять у напівповнозначні дієслова і нарешті в дієслово-зв'язку. “Проте редукція дієслівної ознаки залежить і від лексично-семантичного навантаження придієслівних членів” [5, 141]. Частина дієслівних конструкцій трансформувалась у бездієслівно-ад'єктивні, у яких прикметниковий предикативний член 7 походить із дієслів таких тематичних груп: 1) дієслова, які умовно можна назвати “дієсловами життя” – *рости, жити, вмерти*, наприклад: *Не відала я безчестя, бо ти споконвіку чесна* [9, 222] ← *... бо ти споконвіку живеш чесно; А вже яблунька вищенька, а віття рясне* [9, 158] ← *А вже яблунька росте вищенько, а вже віття росте рясно; Я щаслива з другим* [9, 132] ← *Я живу щасливо з другим*; 2) дієслова мовлення і мислення – *говорити, мовити, мислити*, наприклад: *Циганки щедрі на слова* [16, 103] ← *Циганки щедро говорять слова; Голова в нього світла від світлих думок* [12, 6] ← *Голова світло мислить світлими думками*.

Процес переходу дієслівних речень у бездієслівні завершується на дієслові *бути*. Тому найбільш типовим бездієслівно-ад'єктивним реченням є те, у якому зв'язкою виступає слово *бути* з притаманною морфологічною особливістю: у теперішньому часі індикативу в нього нульова форма. Ця форма стала можливою завдяки тому, що на дієслові *бути* завершується перехід дієслівних конструкцій у бездієслівні, у яких дієслово повністю втратило лексичне значення і виконує лише граматичну функцію.

Семантика бездієслівно-ад'єктивних речень (властивість, якість, приналежність), яка цілком визначається значенням прикметника (прикметникового займенника), суттєвого впливу на їх парадигмоутворення не виявляє. Але

якщо в дієслівному реченні дієслово виступає в єдності свого лексичного (речовинного) і граматичного значення, повідомляючи про дію предмета, то в бездієслівно-ад'єктивному реченні, яке повідомляє про якісну ознаку предмета, використовується лише граматичне значення дієслівного слова, а в лексичному значенні потреби немає [7, 189]. Зокрема, бездієслівно-ад'єктивна структура *І все у світі цім доречне* [13, 23] має повну восьмичленну парадигму, утворюючи всі індикативні та ірреальні форми.

Синтаксичний індикатив:

теперішній час – *І все у світі цім є доречне*;

минулий час – *І все у світі цім було доречне*;

майбутній час – *І все у світі цім буде доречне*.

Синтаксична ірреальність:

умовний спосіб (пр.) – *І все у світі цім було б доречне*;

умовний спосіб (скл.) – *Будь би все у світі цім доречне, якби (якщо б) ...*

бажальний спосіб – *Було б у світі цім усе доречне, якби (тільки б, нехай би) ...*

наказовий спосіб – *Нехай усе у світі цім буде доречне! Щоб усе у світі цім було доречне!*

Таким чином, до складу основних синтаксичних моделей українського поетичного мовлення входить модель бездієслівно-ад'єктивного речення з нульовою зв'язкою, у якій у 8 ролі предикативного члена виступають різноманітні прикметникові форми в називному відмінку, що виявляють такі самі ознаки, як і дієслово, здатні формувати синтаксичні зв'язки і розгортати речення залежними словами. Типове значення названих речень охоплює найрізноманітніші варіанти якісної, оцінної, означальної і відносної характеристики підмета.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вінграновський М. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1986. – 462 с.
3. Дмитриев Б.А. К вопросу о сложном сказуемом // Русский язык в школе. – 1964. – № 2. – С. 10-16.
4. Драч І. Вибрані твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1986. – Т. I. – 350 с.
5. Єрмоленко С.Я. Бездієслівні речення в системі простого речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. – С.131 – 170.
6. Забашта Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1977. – 382 с.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
8. Іваницька Н.Л. Складений присудок як синтаксична структура // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 59 – 84.

9. Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 558 с.
10. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 1974. – 160 с.
11. Маланюк Є. Земна мадонна. – Словацьке пед. вид. у Братиславі, відділ укр. літ. в Прешеві, Фундація ім. Олега Ольжича у Лондоні, 1991. – 448 с.
12. Мовчан П. Світло. Поезії. – К.: Молодь, 1986. – 152 с.
13. Мойсієнко А. Нові поезії. – Париж – Львів – Цвікау: Зерна, 2000. – 96 с.
14. Первомайський Л. Поезії. Твори: У 7-и т. – К.: Дніпро, 1968. – Т.І. – 519 с.
15. Симоненко В. Лебеді материнства. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 224 с.
16. Стус В. Твори: У 4-х т. – Львів: Просвіта, 1994. – Т.І. – 432 с.
17. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда.– К.: Наук. думка, 1972. – 516 с.
18. Шрамм А.Н. Типы сказуемого в двусоставном предложении // Русский язык в школе. – 1961.– № 2. – С. 26-31.
19. Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. – Диссертация ... канд. филол. наук. – Саратов, 1971.– 519 с.

РЕЗЮМЕ

Михайлюк Л.Н. Безглагольно-адъективные предложения с нулевой формой связки (на материале украинской поэзии второй половины XX века).

Статья «Безглагольно-адъективные предложения с нулевой формой связки (на материале украинской поэзии второй половины XX века)» посвящена безглагольным конструкциям с именем прилагательным в роли предикатива. Автор подчеркивает связь безглагольных предложений с глагольными, классифицирует их по лексико-тематическим группам, характеризует их парадигму.

SUMMARY

Mikhaylyuk L.M. Nominal Adjectival Sentences with Zero Link Verb (on the material of the Ukrainian poetry of the second half of the XXth century).

The article «Nominal Adjectival Sentences with Zero Link Verb (on the material of the Ukrainian poetry of the second half of the XXth century)» deals with non-verbal constructions with an adjective in the function of the predicative. The author emphasizes the connection between the non-verbal and verbal sentences, classifies them into lexico-thematic groups, describes their paradigm.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ПЕРЕКЛАДАЧ УРЯДОВОГО ДОКУМЕНТА (до проблеми мовотворчої діяльності письменника)

У статті досліджується діяльність П. Куліша в перекладі урядового документа. Цей історичний факт аналізується під кутом зору участі письменника в розширенні функціональних можливостей української літературної мови та становленні нормативних параметрів її офіційно-ділового стилю.

Вивчення відповідно до сучасних історико-філологічних уявлень мовотворчої діяльності П. Куліша, безперечно за умови, що в основу наукового аналізу покладається неупередженість і об'єктивність, відкриває перед сучасним дослідником можливість новітнього прочитання сторінок творчого життєпису цієї величної постаті в історії української культури.

Предметом наукового розгляду в цій розвідці став маловідомий факт діяльності П. Куліша – спроба перекладу ним українською мовою надзвичайно важливого на його час урядового документа “Положення про звільнення селян з-під кріпосницької залежності”.

Виокремлюючи перекладацьку діяльність П. Куліша як вагому частину його величезної і розмаїтої творчої спадщини в окремий об'єкт наукових студій і визначаючи її як новий етап розвитку українського перекладацтва [7, 308], сучасні дослідники правомірно покликаються до Святого Письма (Біблія, Псалтир) та не менш відомі і високо оцінені сучасниками переклади творів світової літератури.

Однак не всім відомо, що перекладацька діяльність письменника не обмежувалася сакральною сферою і художніми творами – ним свого часу була зроблена спроба перекладу державного документа, позитивний результат опублікування якого міг дати (що цілком припустимо) дещо іншу схему розвитку української літературної мови, ніж та, за якою вона розвивалась, як закономірний наслідок свого історичного буття, у II пол. XIX ст. У такому сенсі вважаємо за доцільний розгляд згаданої проблеми в загальному контексті ширшого поняття – становлення офіційно-ділового стилю сучасної літературної мови, зокрема, законодавчого його різновиду.

Насамперед варто зазначити, що феномен П. Куліша, який вивчається вже більше як століття, намагається збагнути не одне покоління дослідників, даючи

йому різноманітні, подекуди протилежні оцінки. Підкреслювались суперечності в його характері і світогляді (С. Єфремов, К. Студинський, Д. Дорошенко, М. Зеров та ін.) – що вже стало своєрідним науковим стереотипом. І тільки в дослідженнях останнього десятиліття здобуває визнання думка, що зміни в його поглядах, орієнтирах, позірна непослідовність його вчинків, гарячковість – це різні способи утвердити його незмінні ідеали, які можна сформулювати як ідею духовності та національну ідею. Адже саме він першим заговорив про неї, як про визначену стратегію усієї української діяльності [6, 27].

Обраний ним “культурницький” напрям визначив спосіб реалізації цієї ідеї – через українську духовність, що відчувається душею і серцем. Виявом цієї мови душі для Куліша завжди було рідне слово. За висловом Ю. Шевельова, одного з найбільш ґрунтовних і об’єктивних дослідників мовного світогляду П. Куліша, “віра в слово була Кулішевою релігією. ... Він був її будівничим, речником і провідником” [8, 35].

Духовність народу, слово народу живе в словесності, яка мусить відповідати духу свого народу. Йому ж має відповідати і літературна мова цієї словесності, позначена відповідними національними орієнтирами. Таким чином, за всієї внутрішньої опозиційності і водночас цілісності поглядів П. Куліша, незмінним залишався його національно зорієнтований ідейний стержень, що, зрештою, визначив і спрямовував усю його творчу діяльність – ідея розвитку національної української літератури і літературної мови. Розширення обріїв літературної мови, сфер її функціонування в усіх галузях суспільного життя стало однією з його світоглядних домінант і водночас головним фрагментом його широкого і глибокого бачення ідеї майбутньої України.

Свою ледве чи не месіанську причетність до створення української літературної мови П. Куліш виразно усвідомлював уже в молоді роки. У листі до О. Бодяньського (1846 р.) він сформулював цю думку як життєве кредо: “Завдання полягає в тому, щоб нашу мову підняти до рівня літературної” [5, 396].

На відміну від багатьох своїх сучасників, П. Куліш бачив майбутнє української мови як поліфункціональної, розвиненої в усіх стилях структури, застосовуваної в різних сферах суспільного життя. Одним з таких шляхів для розширення функціонального діапазону української мови він справедливо вважав перекладацьку діяльність. Саме тому вже в 50-і роки він зробив перші спроби перекладу Святого Письма (Євангеліє, Псалтир), приступив до перекладу Біблії – “показника культурної повновартісності кожного народу” [6, 34], праця, над якою невтомно трудився все життя. Був надзвичайно уважним до вибору джерел для перекладу, вибираючи з числа найбільш художньо

вартісних світових зразків (Шекспір, Байрон, Гете, Шиллер, Пушкін, Некрасов, Кольцов, Фет), чітко при цьому усвідомлюючи, що літературний переклад стає вже фактом національної культури і водночас утвердженням і піднесенням рівня літературної обробки рідної мови. Розуміючи важливість перекладацької діяльності, самостійно оволодів багатьма мовами – англійською, французькою, німецькою, іспанською, старосвєрейською, слов'янськими.

Бажаючи вивести українську мову за межі художнього стилю, П.Куліш робить конкретні спроби впровадити її в стиль науковий; для цього розпочав писати для широкого загалу “Історію України од найдавніх часів”, частину якої зміг-таки надрукувати в журналі “Основа”.

З цією метою – розширення діапазону функціонування української літературної мови і меж її стильових параметрів – скористався унікальною можливістю зробити переклад українською мовою такого важливого урядового документа, як “Положення про селян, що вийшли з-під кріпосницької залежності”. Цей документ після опублікування царського маніфесту про відміну кріпосного права (19 лютого 1861 р.) мав регламентувати умови та порядок звільнення селян. П. Куліш достатньо розумів, наскільки важливим є вихід української мови в законодавчу сферу для утвердження її в державному вжиткові. Безумовно, опублікування такого документа в українському перекладі мусило суттєво спростувати насаджувані вже тоді уявлення про недосконалість української мови, її нездатність обслуговувати інші сфери суспільного життя, крім літературної, – думки, що культивувалась не тільки недоброзичливцями української мови, а й нерідко палкими її прихильниками¹. Тому енергійний П. Куліш, використовуючи таку нагоду, звернувся до канцелярії Державної Ради – тодішнього головного органу з питань реформи – з пропозицією перекласти цей документ. При цьому водночас ставилася ще й інша мета: зробити юридичні положення стосовно питань реформи більш зрозумілими для українського селянства. Канцелярія Державної Ради погодилась на цю пропозицію, і 15 березня 1861 р., менше ніж за місяць після виходу царського маніфесту, такий дозвіл було дано із спеціальною санкцією за підписом імператора².

Оригінал перекладу – 11 сторінок друкованого тексту – зберігається в Інституті рукопису Наукової бібліотеки НАН України ім. В.І. Вернадського.

¹ Наприклад, М. Костомаров, один з найближчих сподвижників П. Куліша на той час, вважав, що “настоящее положение южнорусского языка таково, что на нем следует творить, а не переводить” [Цит. за: 3, 36].

² Факт роботи П. Куліша над урядовим документом згаданий в праці Дмитра Дорошенка [2] з посиланням на очевидців.

На титульній сторінці його напис: “Величайше утвержденных Его Императорскимъ Величествомъ 19 февраля 1861 года “Положения о крестьянахъ, вышедшихъ изъ крепостной зависимости”, переведенныхъ с Высочайшего соизволения на украинский языкъ. Санктпетербургъ, 1861”. На другій сторінці зазначено: “На подлинном Собственною Императорскаго Величества рукою написано: “Быть сему”, і знову дата – “19 февраля 1861 года”. Зауважимо, що на той час цей документ був уже перекладений фінською, латиською, вірменською, грузинською та деякими іншими мовами. Отже, уряд міг бути також по-своєму зацікавлений, щоб зміст документа став більш зрозумілим для українських селян, що мало б посилити його дієвість. Нагадаємо, що ця подія відбувалася за два роки до виходу таємного циркуляра про заборону української мови царського міністра внутрішніх справ Валуєва, переляканого Варшавським повстанням 1863 року. Більше того, Державна Рада зобов’язувалася сама опублікувати цей переклад, цим самим він мав стати не приватною справою, а санкціонованим на державному рівні.

Через місяць зусиллями П. Куліша такий переклад було здійснено. Частину тексту набрано в друкарні українською і поряд російською мовами. Зрозуміло, що український варіант автор підготував до друку своєю “кулішівкою”, що на той час уже мала значну популярність. Заголовок звучав у перекладу так: “Спільний Уставъ про підданихъ, що вийшли зпід кріпацтва³”. Слово “Введение” перекладено як “Приступ”. А переклад першого пункту “Положення...” звучить так: “Право кріпацтва надъ осаженными по панськихъ державахъ підданными и надъ двораками навѣки касуется тимъ порядкомъ, який указано в сѣму Уставѣ і другихъ Уставахъ, вкупѣ з нимъ виданныхъ”.

Наведений уривок виразно засвідчує, що Кулішеві довелося здійснювати не просто міжмовний переклад у сучасному розумінні слова, – у черговий раз він як перекладач зіткнувся з неминучою для його часу ситуацією: коли активний запас українського літературного слововжитку виявився недостатнім для вираження нових понять. Тому довелося водночас із перекладом фактично створювати нову ділову та суспільно-політичну термінологію. Звичайно, більшість слів Кулішевого перекладу повністю відповідають їх сучасному словниковому значенню і стилістичним нормам. Однак частина слів у сучасному слововжиткові або ж відсутня (*осажені, касуетця (скасовується)*), або вжиті в іншому значенні: *державці (поміщики), держава (володіння поміщика), уставъ (положення), піддані (селяни), миръ (громада)* та ін., або стали нормою іншого стилю – розмовного: *двораки (слуги), вкупѣ (разом)* тощо.

³ Тут дотримуємося правопису оригіналу.

Розробка нової термінології здійснювалася Кулішем за принципами, що пізніше стали провідними і для практики перекладу в наступні періоди розвитку української літературної мови, зокрема: а) принцип однослівних відповідей, за яким кожному слову з мови перекладу відповідає окреме слово в мові перекладній; б) пріоритетність традиційної староукраїнської термінології як джерела перед кальками та іншомовними запозиченнями; в) відповідність терміна нормам загальнонародної української мови; г) залучення іншомовних зазначених і авторських новотворів тільки в разі крайньої потреби. Саме застосуванням другого із запозичених принципів пояснюється, наприклад, використання П. Кулішем староукраїнського слова “установ” на місці сучасного, запозиченого з латинської мови через посередництво німецької “ста-тут” (до речі, обидва слова як синоніми зафіксовані в “Словнику української мови” П.П. Білецького-Носенка [1, 340; 367], відомому П. Кулішеві в рукописному варіанті). Інші юридичні терміни (*громада* [1, 107], *державець* [1, 114], *держава*, маєтковий [1, 128], *підданий* [1, 279], *скарбовий* [1, 329] та ін.) також були взяті Кулішем з ділових зразків старокнижної української мови XVI-XVII ст. Цей факт слід розглядати як намагання письменника зберегти спадкоємність української історико-культурної та літературномовної традиції, potwierдити існування безперервного історичного зв'язку і відсутності різкого розриву між, за його термінологією, “старим і новим письменством”, чому він надавав першорядного значення.

Підкреслюючи давню усталеність офіційно-ділового стилю для української літературної мови, зафіксованого в документах гетьманських канцелярій та в інших джерелах, Куліш намагався ствердити ту думку, що старий і новий періоди поєднані спадкоємним зв'язком, але обмеженим у стильовому і деяких інших планах [4, 4]. Це ж підтверджують і численні лексичні паралелі між його “Чорною радою” і “Літописом Самовидця” [4, 5].

Проте офіційні представники Державної Ради, познайомившись із запропонованим перекладом документа і погодившись із ним у цілому, запропонували П. Кулішеві внести правки стосовно деяких неточно, на їхню думку, перекладених слів. Вони це розцінили як невідповідність між змістом документа і перекладу. А тому перед перекладачем було поставлено вимогу точно дотримуватися мови оригіналу: “держаться сколь возможно ближе к тому языку, к тем выражениям, кои употребляются ныне малорусскими крестьянами” [Цит. за: 2, 32]. У зв'язку з цим цензор замінив деякі ключові слова (в тексті внесено правки червоним чорнилом): “скарбовихъ” на “казенних”, “гро-

мада” на “общество”, “державця” на “помещикъ”, “підданихъ” на “крестьян”, “маєткова” на “вотчинна” та ін.

Запропоновані зміни П. Куліша не задовольнили, по суті, він був поставлений перед вибором: або внести до перекладу неприродні для української мови елементи, що призвело б до спотворення її лексичної системи, або відмовитися виконувати подальшу роботу. П. Куліш намагався пояснити урядовим посадовцям, удаючись навіть до філологічних тонкощів, що кожна мова протидіє проникненню іншомовних слів, що цього вимагає “гідність самої мови”, наполягав на поверненні староукраїнських термінів, “забутих тільки через те, що український народ примушений був користуватися з чужої російської мови в обсягу правних відносин” [2, 32]. Проте канцелярія все-таки продовжувала стверджувати, що його переклад не відповідає змістові урядового документа. І тоді П. Куліш надіслав листа на ім’я державного секретаря з відмовою друкувати свій переклад.

Суспільний резонанс на це його рішення не був однозначний: більшість із тих, кому став відомий цей факт, не могли вибачити П. Кулішеві, що через свою гарячковість він втратив шанс для виходу української мови в офіційно-ділову сферу, та ще такого рівня, як урядовий документ.

Проте, якщо розцінити рішення П. Куліша з позиції уже згаданих на початку статті його духовних ідеалів, то стає абсолютно очевидним, що діяти по-іншому за цієї ситуації він просто не міг, бо, за словами І. Франка, завжди “являвся самим собою і не міг бути нічим іншим”. Той ідеал літературної мови, який обстоював П. Куліш, був насамперед наділений національним обличчям як спосіб вираження найтонших відтінків думки в різних комунікативних сферах. А тому погодитися з вимогам комісії для нього означало погодитися з поглядом на українську мову як таку, що годиться тільки для хатнього вжитку і не може мати скільки-небудь реальної суспільної перспективи.

Проаналізований факт дає підставу стверджувати, що мовотворча діяльність була однією з активnodіючих граней у постійних змаганнях Куліша за утвердження українського національного духовного ідеалу, провідним засобом формування якого стало рідне слово в найбільш потужному вияві – української літературної мови. Стратегію розвитку літературної мови він розглядав, згідно з власними концептуальними засадами, як формування всебічно розвиненої, укладеної за нормативним зразком поліфункціональної структури, яка, не втрачаючи своєї національної основи, мала ввібрати в себе, як один з вагомих і потужних складників, давньоукраїнські мовні елементи.

Насамкінець вважаємо за необхідне зазначити, що діяльність П. Куліша, цієї величної постаті, ще довго буде приваблювати дослідників української культурної спадщини, у тому числі й тих, хто намагається крок за кроком об'єктивно відтворювати історичну ходу української літературної мови. Єдиний, на нашу думку, підхід, який дозволив би дослідникові бути більшою мірою об'єктивним, – це, не даючи оцінок з позицій сьогодення, намагатися відчувати себе в рамках тієї складної історичної епохи, сучасником якої був П. Куліш.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 39-420.
2. Дорошенко Д. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918.
3. Зеров М. Від Куліша до Винниченка. – К.: Культура, 1929.
4. Передерієнко В. І. Котляревський і староукраїнські мовні традиції XVIII ст. // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 3-6.
5. Письма П. Кулиша к О. Бодянскому // Киевская старина. – К., 1987. – № 9. – Т. LVIII.
6. Погрібний А. Гарячий Куліш // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: Збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша. – К.: МП “Леся”, 2000. – С. 27-39.
7. Тетеріна О. До проблеми становлення українського художнього перекладу // Молода нація. Альманах 4. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 299-311.
8. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Сучасність. – Ч. 12. – Мюнхен, 1989. – С. 7-42.

РЕЗЮМЕ

Поставный В.В. Пантелеймон Кулиш как переводчик правительственного документа (к проблеме языкотворческой деятельности писателя).

В статье исследуется деятельность П. Кулиша по переводу на украинский язык правительственного документа. Факты анализируются в связи с участием писателя в расширении функциональных возможностей и стилистических параметров украинского литературного языка.

SUMMARY

Postavnyi V.V. Panteleymon Kulish as a translator of government document (to the problem of writer's language creative activity).

P. Kulish's attempt of translation a government document into Ukrainian is being considered in the article. This fact is being analysed in the context of writer's participation in broadening of functional possibilities and limits of styles of Ukrainian language.

КОНФІКСАЛЬНЕ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ PLURALIA TANTUM У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснюється детальний дериваційний аналіз конфіксальних дериватів, іменників з множинним значенням.

Ключові слова: конфіксальне словотворення, десубстантив, девербатив, словотвірна структура, словотвірне значення, мотивація.

У сучасній українській мові є цілий ряд іменників, що вживаються тільки в множині. У науковій літературі їх прийнято називати іменниками *pluralia tantum*. З словотвірного погляду в цій групі субстантивів є непохідні (*вила, ворота, сіни*) та похідні (*заручини, заступи, щипці*) слова. Серед похідних іменників чимало таких, які утворилися за допомогою конфікса, „єдиного морфематичного комплексу” [див. 1, 15].

1. Найбільшу продуктивність у творенні похідних *pluralia tantum* виявили конфікси з першим структурним елементом **по-**. До цієї групи належать похідні з формантом **по-...-ки, по-...-ини, по-...-еньки, по-...-анки, по-...-ашки, по-...-ушки, по-...-ці, по-... -Ю**.

1.1. Деривати з конфіксом **по-...-ки**. Девербативи утворюють кілька лексико-словотвірних типів:

найменування опредмеченої (довготривалої) дії: *побрідки* (СУМ VI 627) „блукання” (*бродити* „повільно ходити без мети й напрямку”); *посідки* (Гр III 360) „те саме, що посиденьки”; *послушки* (364) „слухання” (*слухати*);

назви результатів дії: *пожитки* (СУМ VI 776) „домашні речі”; *покладки* (VII 27-28) „курячі яйця” (*класти*); *поділки* (СУСсГ 168) „вироби, що потрібні в господарстві” (діал. *ділати* „робити, виконувати певну роботу”, див. Гр I 391);

іменники на позначення залишків: *покидьки* (СУМ VII 23) „непридатні для використання залишки, мотлох, старі речі” (*кидати*); *потріпки* (382) „шматки льоду, що відпадають при тріпанні його теплом” (*тріпати* „трясти, рвати, тьопати”, див. НТСУМ IV 572); *пошкрібки* (1926 Саб 283) „гуща, оденки” (*шкребти*); *пограбки, погромадки* (О II 92) „рештки сіна або збіжжя, зібрані граблями” (*грабати, гребти* „згрібати”; *громадити* „горнути”, див. НТСУМ I 663); *почіски* (Чаб III 256) „рештки при чесанні конопляного волокна” (*чесати*).

Трапляються поодинокі номени з іншою семантикою: *походки* (Чаб III 254) бджол. „частина бджолоїної сім'ї, що шукає місце для поселення всього відведеного рою” (*ходити* „шукати”); *потьомки* (СУСсГ 174) „сутінки” тощо.

Серед розглянутих дериватів *побридки, посідки, покладки* та інші можна кваліфікувати і як суфіксальні похідні від *побродити, посидіти, покласти* тощо.

Десубстантивні похідні з множинним значенням трапляються нечасто: *помолодки* (Гр III 299) „білі хмарки” (*молоди* і *молоді* „невеликі хмари на небі...”, див. Гр II 441); *поденки* (1926 Саб 283) „гуща на дні чого-небудь” (*дно*).

1.2. Деривати з конфіксом **по-...-ини**. У сучасній українській мові таких похідних небагато. *Відіменникові* деривати мають словотвірне значення „те, що відбувалося після того, на що вказує мотивуюче слово”: *потрусини* (Гр III 382) „збори невеликої кількості гостей на другий день весілля для доїдання та допивання залишків” (*трус* „обшук”, див. НТСУМ IV 582); *похрамини* (389) „святкування на другий день храмового свята” (*храм*); *почеревини* (Чаб III 255) „могорич на другий день хрестин” (*черев* „живіт”).

1.3. Деривати з конфіксом **по-...-еньки**. Похідні з таким формантом творяться від усіченої дієслівної основи. Виявлені номени позначають опредмечену, довготривалу, дію: *посиденьки* (СУМ VII 319) „дозвілля, яке проводять у розмовах жінки та чоловіки, сидячи на вулиці або у гостях”; *походеньки* (455) „постійне ходіння”; *почубеньки* (VII 474) „биття, скубіння за волосся”; *побіженьки* (Гр III 202) „біготня; постійне бігання”.

1.4. В обстежених джерелах знайдено інші похідні, утворені за допомогою конфіксів з препозитивним елементом **по-**. *Девербативи* з формантами **по-...-анки, по-...-ашки, по-...-ушки, по-...-ці, по-...-Ю** позначають здебільшого опредмечену, повторювану дію, на яку вказує твірна основа: *побігашки* (СУМ VI 614) „біготня”; *побіганки* (614) „те саме, що побіженьки”; *пошарпушки* (Гр III 394) „смикання туди-сюди” (*шарпати* „смикати”). Трапляється найменування результату дії: *поставці* (СУСсГ 173) „предмети, які стоять не на своєму місці” (*ставити*); або номен із словотвірним значенням „те, що лишилося після дії, яку називає мотивуюче слово”: *помії* (СУМ VII 118) (*мију*).

Десубстантив з конфіксом **по-...-Ю** позначає „пристосування до того, на що вказує мотивуюча основа”: *поручі* (296) „частина броні, що захищає руку від ліктя до кисті”.

2. Конфіксальні похідні з першим структурним елементом **о-**. До цієї групи належать структури з формантами **о-...-ки, о-...-ини, о-...-Ю**.

2.1. Деривати з конфіксом **о-...-ки**. Субстантиви *віддієслівного* походження є найчисленнішими серед похідних. Вони позначають рештки, покидьки, що лишаються після дії, на яку вказує мотивуюча основа: *огребки* (V 621) „рештки сіна, підібрані граблями після скиртування” (*гребти*); *ошкребки* (838) „зшкрябані шматочки чогось” (*шкребти*); *оскребки* (Гр III 68) „залишки, вишкрябані із дна або стінок посуду” (*скребти* „зшкрябувати”); *острушки* (72) „стружка” (*стругати*); *опилки* (О II 21; СУСсГ 151) „тирса” (*пиляти*).

Інші похідні мають різну семантику: *оплески* (СУМ V 715) „аплодисменти” (*плескати*); *оплатки* (58) „податки, мито” (*платити*); *ожмурки* (Лис 143) „дитяча забава, гра” (*жмуритися*); *окладки* (Чаб III 50) „додаткові горішні дошки у возі, кузові вантажного автомобіля” (*класти*) та інші.

Трапляються *десубстантивні* деривати із словотвірним значенням „те, що розташоване або відбувається в безпосередній близькості до мотивуючого слова”: *овершки* (Гр III 34) „вершина скирди” (*верх*); *оденьки* (38) „зібрання вдень заміжніх жінок для рукоділля і т. ін. у зимові дні” (*день*). Виявлено локатив *обаранки* (О II 3) „місце на річці, де бурлить вода, натрапляючи на камінні виступи, рябить” (*барани, баранці* „білі піністі гребені хвиль”).

2.2. Деривати з конфіксом **о-...-ини**. *Віддієслівні* утворення позначають найменування рештків, залишків і т. ін., що лишаються після дії, на яку вказує мотивуюча основа: *одіржини* (Гр III 40) „очіски коноплі” (*держати* „тримати”); *опалини* (55) „лушпиння, сміття” (*палати* „очищати зерно від лушпиння, пустих зерен особливим способом, трясучи їх у коритці”, див. Гр III 88); *остружини* (72) „стружка, тирса” (*стругати*); *отеребини* (75) „непотрібні залишки” (*теребити* „чистити, оббирати плоди або овочі від лушпини”, див. НТСУМ IV 510). Виявлений *десубстантив* має словотвірне значення „те, що знаходиться біля, поряд того, на що вказує мотивуюче слово”: *обочини* (Гр III 22) „частини дороги” (*бік*).

2.3. Деривати з конфіксом **о-...-Ю**. Преважна більшість *девербативів* позначають залишки, рештки: *ошурки* (СУМ V 839) „порошкоподібні частинки металу” (*шуркати* „зшкрябувати”, див. Ф IV 489); *огризи, огріби* (ГуцГов 137) „рештки кормів” (*гризти, гребти*). Трапляється найменування складової частини певної конструкції: *ощепи* (Лис 147) „скріплені у формі чотирикутника дерев'яні балки” (*зчеплювати* > *щеплювати* (*прищеплювати*) „спосіб кріплення балок подібний до щеплення фруктових дерев”, див. СУМ XI 581).

3. Конфіксальні похідні з першим структурним елементом **за-**. До цієї групи належать деривати з формантами **за-...-ки, за-...-ниці (-иці), за-...-ни та за-...-Ю**.

Мотивуються такі похідні іменником або його прийменниково-відмінковою формою. Найчастіше вони позначають локативні найменування із словотвірним значенням „те, що знаходиться позаду, за чимось, на що вказує мотивуюче слово”. Порівняймо: *задвірки* (СУМ III 104) „місце, частина двору позаду хати”; *зап’ятки* (286) заст. „місце для лакея за задньою спинкою екіпажів, карет” (*п’ята*). Трапляються деривати з іншою семантикою: *залубниці, залубиці* (Гр II 60) „сани з кузовом” (луб „кора деяких видів дерев, з яких роблять кузов”, див. НТСУМ II 520); *залубки* (О I 275) „задники у взутті” (луб „внутрішня частина кори листяних дерев”); *завушниці* (291) „сережки”.

Кілька *віддієслівних* утворень з конфіксами **за-...-ни** та **за-...-ю** позначають процесуальну дію або її результат: *запоїни* (СУМ III 271) заст. „частування, яке влаштовує наречений для батьків та родичів нареченої” (*поїти*); *заступи* (ГуцГов 79) „сходи”.

До конфіксальних похідних з першим структурним елементом **з-** належать деривати з формантами **з-...-ки, з-...-ини**. *Девербативні* утворення позначають найменування процесів та результатів дії: *зламанки* (О I 311) „звич.: ламання кудель у м’ясниці” (*ламати*); *стряски* (Гр IV 220) „солом’яна труха” (*трясти* „трусити щось”). Рідше трапляються номени, що позначають „те, що лишилося після дії, на яку вказує мотивуюча основа”. Пор.: *змилки* (СУМ III 619), *змилини* (1926 Саб 225) „мильна, спінена вода, що лишається після прання”; *зривки* (Гр II 183) „дерева з наполовину знятими плодами” (*рвати*) тощо.

Конфіксальні похідні з першим структурним елементом **під-**. До цієї групи належать деривати з формантами **під-...-ки (рідше -ики), під-...-ини та під-...-анки**. Мотивуються такі похідні тільки *іменниковою* основою і мають словотвірне значення „те, що знаходиться нижче (рідше поруч) названого мотивуючим словом”.

5.1. Деривати з конфіксом **під-...-ки** (рідше **-ики**) – це іменники з різним лексичним значенням: *підштаники* (СУМ VI 527), *підштанки* (Гр III 185) „спідні штани”; *підліжки* (170) „велике каміння, яке підкладають під основні колоди стіни, при будівлі хати, якщо місце нерівне” (*лага* „дерев’яна балка, що є основою підлоги”, див. Чаб II 240); *підсівки* (Гр III 178) „посів на краю поля” (*сіва* „ частина ниви, засіяна одним змахом руки”, див. НТСУМ IV 211); *підкіпки* (Чаб III 116; О II 68) „пташата, що виводяться в жнива” (*копа* „скирда”). Пор. дериват з конфіксом **під-...-анки**: *підплужанки* (О II 70) „бики до плуга” (*плуг*).

5.2. Деривати з конфіксом **під-...-ини** позначають хатні предмети або їх складові елементи: *підстолини* (Гр III 180), *підстолини* (О II 76) „скриня на

ніжках, яка використовується як сільський стіл без стільниці” (*стіл*); *підпечини* (75) *подпечини* (95) „мурована або дерев’яна основа печі” (*піч*). Виявлено номен на позначення залишків: *підстожени* (Гр III 180) „м’якиш, частини колосся, що лишається при кладці його навколо скирди” (*стіг* „скирда”).

Конфіксальні похідні з першим структурним елементом *пере-* мотивуються лише дієслівними основами, сюди належать деривати з формантами **пере-...-ки, пере-... -Ø**.

Деривати з конфіксом **пере-...-ки** позначають найменування обрядових дій, процесів тощо: *перезивки* (Гр III 118) „пригощання після весілля у четвер та п’ятницю”; *перепитки* (131) „весільний обряд: випиваючи чарку, дарувати що-небудь молодим” та інші. Виявлено номен на позначення опредмеченої дії: *перелюбки* (125) „любодіяння, блуд” (*любити*). Деривати з конфіксом **пере-...-Ø** позначають залишки їжі, страви: *переїди* (СУМ VI 185); *перееді* (Лис 156) (*їсти* > **edti*, де [dt > st]).

7. До групи конфіксальних похідних *pluralia tantum* з першим структурним елементом **при-** належать деривати з формантами **при-...-Ø та при-...-ки**. Утворюються такі похідні від усіченої дієслівної основи. Іменники з конфіксом **при-...-Ø** позначають опредмечену дію та фізичні явища, наприклад: *пরি-вереди* (СУМ VII 570) „невиправдані бажання, примхи” (*вередувати*); *при-мерки* (VIII 27), *примерки* (1926 Саб 386) „напівтемрява” (*смеркатися*). Дериват з конфіксом **при-...-ки** виявлено серед говіркових похідних: *приступки* (СУСсГ 176) „східці” (*ступати*).

Групу конфіксальних похідних з першим структурним елементом **об-** формують нечисленні деривати з формантами **об-...-ки, об-...-ини, об-...-иці**.

Девербативи позначають найменування певних процесів, обрядових дій та свят з цієї нагоди, наприклад: *обгрібки* (ГуцГов 134) „останній день косовиці, частування з цієї нагоди” (*гребти*); *обсапки* (136) „останній день сапання і частування з цієї приводу” (*сапати*); *обчіски* (137) „закінчення робіт при збиранні сіна, святкування з цієї нагоди” (*чесати* „очищати від домішок, вирівнювати щось”, див. НТСУМ IV 818). Трапляються номени з іншою семантикою: *обмілки* (СУСсГ 116) „борошняний пил” (*мілити, молоти* „подрібнювати”); *обметиці* (Чаб III 13) „засмічене зерно”.

Виявлений *десубстантив* позначає матеріал: *обніжки* (СУМ V 545) „вовна низької якості, яку настригли з ніг, морди та хвоста вівці”.

До групи конфіксальних похідних з першим структурним елементом **па-** належать деривати з формантами **па-...-ки, па-...-Ø**.

Девербативи позначають предмети, що є результатами дії, названої мотивуючою основою: *пазілки, пазолки* (Гр III 87) „попіл, що викидається з печі у результаті луження, зоління” (*золити*). Трапляється дериват на позначення залишку після дії, на яку вказує мотивуюча основа: *пачіски* (СУМ VI 103), *пачоси* (104) текст. „відходи при чесанні, переробці вовни, льону, бавовни...”.

Виявлений *десубстантив* позначає „те, що виражає зовнішню подібність до названого мотивуючим словом”: *набородки* (VI 83) „у старих: складки шкіри, що відвисають під підбородком” (*борода*).

Конфіксальні похідні з першим структурним елементом **на-**. Сюди належать деривати з формантами **на-...-ики** (рідше **-ки, -іки**), **на-...-Ø**, **на-...-ні**.

Десубстантивним утворенням з конфіксами **на-...-ні, на-...-ики** притаманне словотвірне значення „предмет, яких розташований на тому, що називає мотивуюче слово” або „предмет, який виготовлений з того, на що вказує мотивуюча основа”. Пор.: *накожні* (V 107) „шкіряні рукавиці”; *наручні* (179) „наручники”; *набедрики* (Лис 130) „наритники” (*бедро* „стегно”).

Нечисленні деривати з формантами **на-...-ки, на-...-Ø** – *віддієслівного* походження й позначають їжу або непридатні залишки: *наїдки* (СУМ V 94) „все те, вживають для харчування”; *начоси* (Чаб II 254) „те саме, що пачоси”.

Серед аналізованих структур виявлено *відприкметниковий* дериват з конфіксом **на-...-іки** (варіант **на-...-ики**): *наочніки* (Лис 133) „шкіряні шматки, пришиті до обороті, щоб кінь не бачив, що робиться збоку” (*очний*).

У сучасній українській мові серед *pluralia tantum* є чимало похідних з різною семантикою, що утворилися за допомогою інших конфіксів. *Віддієслівні* утворення з формантом **в-...-ки** позначають результати дії, на яку вказує мотивуюча основа: *вдатки* (Чаб I 131) „хабарі, подарунки, викуп” (*дати*); *вжитки* (138) „звичаї, спосіб життя” (*жити*). Найменування залишків, рештків позначає дериват з конфіксом **від-...-ки**: *відпрядки* (Гр I 225) „залишки при прядінні” (*прядсти*). Обрядову дію та свято з цієї нагоди називає дериват з формантом **роз-...-Ø**, який функціонує у говірках: *розпліси* (ГуцГов 165) „закінчення колядування і гостина з цієї нагоди” (*плясати* „танцювати”). *Девербативні* утворення з формантами **су-...-Ø** та **су-...-ки** представлені декількома лексемами з різною семантикою. Пор.: *сумерки* (СУСсГ 201) „сутінки”; *сукрутки* (Гр IV 228) „на нитках скручені місця”. *Віддієслівному* дериватові з конфіксом **у-...-ки** притаманне значення процесуальної дії, а *відіменникове* утворення з таким самим формантом позначає „відрізок часу, який є близьким до того, на який вказує мотивуюче слово”: *утиски* (1926 Саб 382) „стиснення” (*тиснути*); *узимки* (Гр IV 324) „перші зимові морози”. *Десубс-*

тантивні деривати з конфіксом **полу-...-ки** мають словотвірне значення „те, що є половиною або меншим за розміром від того, на що вказує мотивуюче слово”: *полуботки* (Шел 7) „черевики”; *полудрабки* (8) „варки (у возі)”. *Відіменникове* утворення з конфіксом **ви-...-ини** позначає місце, яке має ознаки того, що називає мотивуюче слово: *видолини* (СГТ 100) „ямки, які роблять ложкою в тісті, щоб скоринка на перепічках не відставала” тощо.

При творенні розгляданих дериватів простежується явище синонімії (одне й те ж словотвірне значення може виражатися за допомогою декількох афіксів): *накожні, накожалі* „шкіряні рукавиці”; *ожмурки, піжмурки* „дитяча гра”; *змилини, змилки* „рештки після прання”; *наручники, наручні* „засіб для скріплення рук” тощо.

Спостереження дозволяє стверджувати, що найменування рештків, залишків утворюють конфікси з другим структурним елементом **-ки** (або **-Ю**), рідше **-ини** (пор.: *покидьки, пачіски, огризи, пачоси* та *змилини, отеребини*). Деривати на позначення обрядів, святкувань виникають переважно за допомогою формантів з другим складовим елементом **-ини** (*оглядини, потрусини*).

Спеціальну сферу вживання мають деривати з другим структурним елементом конфікса **-ки** та **-Ю**, наприклад: *перепрядки* (ткац.), *пачоси* (текст), *ощети* (будів.), *поручі* (військ.), *походки* (бджіл.) та інші. Другий елемент складної морфеми зумовлює сферу використання того чи іншого похідного, порівняймо: діалектне *поділки*; архаїзм *посидінки, посідки*; історизм *запоїни, загоїни*; застаріле *зап'ятки*; літературне *оплески*.

Постпозиційний елемент конфікса може надавати похідному емоційно-експресивного забарвлення (наприклад, синонімічні конфіксальні елементи **-анки, -ашки, -еньки, -ушки** і подібні), а це в свою чергу впливає на сферу вживання таких похідних: вони належать до розмовної лексики. Стилистично маркованими є похідні з конфіксами **ви-...-Ю, ви-...-аси** та інші: *вичуди, викрутаси* тощо.

При творенні конфіксальних дериватів *pluralia tantum* переважає віддієслівний словотвір. Більшість таких структур утворилася від префіксальних дієслів, які внаслідок зміни первинної мотиваційної співвіднесеності, переставляють сприйматися як базові (*покласти* > *покладки* від *класти, змити* > *змилини* від *мити*). Значна частина аналізованих структур утворилася завдяки суфіксації прийменниково-відмінкової форми іменника або непохідного субстантива (*за двором, двір* > *задвірки, під штанами, штани* > *підштанки*), або ж за допомогою двоелементної словотвірної морфеми (*ламати* > *зламанки, плескати* > *оплески*).

Мова виробила розгалужену систему засобів для творення дериватів з множинним значенням і конфіксальне словотворення таких дериватів становить цілісну систему матеріальних реалізаторів, де препозитивний елемент конфікса конкретизує загальне відношення предмета до поняття, формує словотвірне значення деривата, а постпозитивний виконує класифікуючу функцію, виражає загальне відношення предмета до того, що позначає мотивуюче слово.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- Гр Словарь української мови / Зібр. ред. журн. „Киев. старина”. Упорядк., з додаванням власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907- 1909. – Т. 1 – 4.
- ГуцГов Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- НТСУМ Новий тлумачний словник української мови. – К.: Аконіт, 2000. – Т. 1- 4.
- О Онишкевич М.Г. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1986. – Ч. 1 – 2.
- Саб Сабалдир І.Ю. Практичний російсько-український словник. – К., 1926. – 436 с.
- СГТ Тутковський П.А. Словник геологічної термінології. (Проект). – К.: Держ. вид-во України, 1923. – 201 с.
- СУСсГ Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Тернавська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- СУМ Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т. 1-4.
- Чаб Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4.
- Шел Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології. – Х., 1931. – 110 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нешименко Г.П. История именного словообразования в чешском литературном языке конца XVIII- XX вв. (Прилагательное). – М.: Наука, 1968. – 284 с.

РЕЗЮМЕ

Терновая А.И. Конфигсальное словообразование имен существительных *pluralia tantum* в современном украинском языке.

В статтє осуццествлено дєтальний словооброзовательний анализ конфіксальних дериватов, имен существительных pluralia tantum.

SUMMARY

Ternova A.I. Confixal word-formation of nouns with plurality meaning in modern Ukrainian.

The article study of the detailed derivative analysis of confixal derivative, of the nouns plurality tantum.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 883.3

Горболіс Л.М.

Сумський державний
педагогічний університетСВІТОСТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦЯ І НАРОДНО-РЕЛІГІЙНА МОРАЛЬ
У НОВЕЛІ В. СТЕФАНИКА “СИНІ”

На матеріалі новели В. Стефаника “Сини” досліджується зв’язок матеріального і духовного світу головного героя з релігійною культурою, мораллю, етикою, давніми традиціями народу. З’ясовуються джерела стоїцизму персонажа, ставлення до Бога, місце у світорозумінні українця-селянина землі, тварин.

Творчість і постать В. Стефаника в культурно-мистецькому русі кінця XIX – початку XX ст. постійно перебувають у колі пильної уваги науковців. У своїх працях учені здійснили хронологічний огляд його спадщини (В. Лесин, О. Гнідан та ін.), обґрунтували роль експресіонізму та імпресіонізму у вираженні національної специфіки новелістики митця (О.Черненко, Ю. Кузнецов, М. Ткачук, Н. Шумило та ін.). Проте різнобічно студійований доробок В. Стефаника на сьогоднішній день ще має питання, які потребують детального висвітлення. Слід глибше дослідити основи духовного світу героїв прози В.Стефаника, життєво важливі домінанти в системі народно-релігійних цінностей, що синтезують елементи первісних вірувань і християнського вчення, виявити значеннєво-сміслову наповненість категорій народно-релігійної моралі, які розкривають сутність поведінки, спосіб думання персонажа. Цим проблемам і присвячена дана стаття.

У новелі В. Стефаника “Сини” автор колоритно змалював образ українця Максима, наділивши його національно виразними рисами характеру, які визначають зв’язок героя з довкіллям, традиціями предків, що надавали йому оптимізму й підтримували віру. Тому світоставлення героя доречно розглядати крізь призму матеріальної і духовної площин, чіткого кордону між якими, як простежимо, не існує.

В. Стефаник утверджував ідеал людини, котра бачить красу у звичному, близькому. Максим шукає істини, правди, взаєморозуміння, людяності. І найперше, куди він звертається, – це природа. Його шлях до природи – рух до самого себе через первісну музику довкілля. Реальність ніби загострює, стимулює його емоційну пам’ять, вроджені здібності чути природу. У творі чітко простежуєть-

ся стратегія на оновлення дійсності. Бажання змінити людей – прихилити до себе невісток та онуків – розуміється ним як упорядкування довкілля. Герой хоче домогтися справедливості, щоб доповнити нею Всесвіт. Так краса й істина постають як два базових начала в осмисленні його характеру.

Музика природи наповнює працю Максима естетикою, активно підтримує ритміку його життя. Старий батько, обробляючи ґрунт, акцентує увагу на співі жайворонка. Налаштована без особливих труднощів розмова з пташкою викликає у нього спогади з минулого. На думку дослідників О. Потебні, К. Лотце, “в душі, вихованій досвідом, зустрічаємо вже більш складні явища. Легкий шерех може відвернути нашу увагу від голосного шуму і взагалі вплив згадуваних сприймань на напрямок нашої думки неспівмірний із силою їх почуттєвого змісту. Ступінь інтересу, який вони отримують у наших очах із плином життя, залежить уже не від їх самих, а від ціни, яку вони мають для нас як ознаки інших явищ чи вказівки на них” [7, 113]. Цінність пташиної музики для Максима полягає в тому, що вона через теперішнє і минуле, земне і небесне, профанне і сакральне зв’язує батька з синами. Пташка у світорозумінні героя – посередник між людиною і Богом і тому як посланець селянина може звернутись до Всевишнього з вимогою повернути батькові синів.

Герой розмежовує земне і сакральне, проте в його свідомості останнє не є недоторканим, а має високий життєствердний зміст, адже, наприклад, хліб, земля трактуються ним як святі.

Шляхом активізації сили волі, без посередників, людей чи якихось надприродних сил, Максим створює сакральний простір, у якому він сам є активним центром, що дозволяє розгорнути власні внутрішні потенції, висловити погляди на закони життя, правила поведінки, релігію тощо. У простір сакрального уява старого спочатку вводить коня Босака, з яким працює на полі, а потім і зерно.

Через працю Максима на полі В. Стефаник у “Синах” відображає фізичну, чуттєву, емоційну, духовну єдність персонажа з конем. У світоглядній системі українця домашня тварина – рідняк, друг, помічник. Це трансформовані первісні вірувальні традиції, що закладали основи демократизму народно-релігійної моралі нашої нації. Характеристики тварин (Звіздочолий – для землі, а Босак – для св. Юрія) свідчать про відсутність у світорозумінні Максима межі між сакральним і мирським. Ця тенденція, до речі, простежується й у кількох інших моментах твору: ріст колосків до неба, політ жайворонка до Бога, Божа мати – газдиня в хаті селянина тощо.

Героя зв'язує з конем ґрунт. “Занадто великий естет” [2, 391] В. Стефанік майстерно відтворив органічну зрідненість селянина з землею, яка намагає його силою, робить величним, Богом. І не випадково сучасник письменника Ю. Морачевський, відгукуючись на новели В. Стефаніка, зауважив, що у “воєнних” творах... поражає якийсь надлюдський пафос, його люди стають як боги, слова їхні як пророцтво, як ґрім...” [2, 124].

Земля – площа діяльності Максима, за допомогою якої В. Стефанік відтворює рух, що набирає у новелі різноманітних художніх виражень: а) праця персонажа; б) подолання героєм самотності; в) природна поступальність, представлена у творі сезонною сільськогосподарською роботою; г) мрії у межах реального та ірреального як перспектива; ґ) шлях до Бога тощо. Специфіка і сутність руху визначаються наповненістю матеріального і духовного (!) буття українського селянина твариною, зацікавленістю результатами праці та вболіванням за них, прагненням бути господарем своєї долі тощо.

Персонаж із “Синів” наділений рисами, схожими з ніцшеанським типом надлюдини. Його “іншість” автор підкреслив не лише фактом відстороненості від Максима односельців (“діти, що вівці гнали, люди, що плугами попри нього дзвонили, з ляку не поздоровили його” [8, 207]), а й мовно-поведінковими характеристиками, в яких звучить виступ проти традиційної релігійної моралі. Герой не боїться за свої вчинки, слова. Його страх, за С.К’єркегором, переборений усвідомленням відповідальності за вибір і готовністю протиставити Богові всю тотальність свого “я”. Відсутність страху – це тверда переконаність у творенні добра. Герой підтримується свободою, яку надає йому земля. Страх зникає, з’являється внутрішня впевненість. І обставини, що склалися, – це нагода випробувати реальність власної свободи.

Релятивізм морально-етичних принципів, переоцінка персонажем життєвих вартостей свідчать про нього як про сильну особистість, здатну переборювати відчай, робити добро. Він створює для свого “я” сферу буття, в якій консолідує власну енергію, мотивує поведінку. У селянина яскраво виражені активність, протест проти середовища, бажання змінити людей, скористатись природним правом жити. Не можна стверджувати трагедійності цього образу. “Трагедія – значить повна безвихідність людини, почуття комплектної безсильності супроти логіки життя” [4, 102]. Зібраність, стоїцизм, життєва енергія допомагає персонажеві вистояти і викристалізовує в його єстві риси новоромантичного героя.

Максим перебуває у граничній ситуації, яка красномовно свідчить, що в його “я” вистачає сили, щоб зробити к’єркегорівський вибір “або – або”.

В. Стефаник представляє тип людини, яка лишила за собою право вибору, є вільною обирати між гріхом і покутою, активністю й інертністю, в її характері немає розчуленості, сентименталізму. Це внутрішньо зібрана особистість, котра прагне духовної самостійності.

Через звертання до Всевишнього здійснюється містичне поєднання, живе спілкування індивіда з Богом як Абсолютом, які допомагають розкрити логіку образу Максима. “Інтровертна постава в світі, індивідуалізм, що проявляється в особливих стосунках з Богом – інтимно-довірливих, паритетних, без посередників, а також місце в геополітичному просторі [...] витворили особливий вид релігійності в українців і особливий тип християнства – український” [1, 113]. Спілкування героя з Богом розкриває глибини богоосягнення, богопізнання, в яких переплітаються народні традиції пошанування Святого Письма, містичне співперебування індивіда з Богом, святим.

Мікрокосм Максима шукає відроди у макрокосмі, а для цього виходить із меж профанного. Пошук гармонії у світі пов’язаний із ідеєю Бога. Через таку послідовність у новелі піднімається філософська проблема погодженості віри й розуму. Максим сперечається із Богом: “Господи, брешут золоті книги по церквах, що ти мав сина...” [8, 206]. У певні моменти герой ніби знаходиться із Богом на віддалі. Його мовно-поведінкові вияви – це не безкультур’я чи богохульство, це інша форма культури, покликана допомогти герою фізично і морально самозберегтися. Його слова – “правда почуттів” (Ю. Шерех), словесне переборення зовнішнього зла (негараздів життя) через внутрішні почування, зцілення розбитої трагедією душі. Таке звертання викликане не лише обставинами, що склалися, але й внутрішньою необхідністю і потребою звернутися до Бога без усталених зразків-молитов, що допускається народно-релігійною мораллю. Це те “болюче шукання правди Божої” [6, 22], яке разом із глибоким релігійним почуттям вирізняє українську духовність серед слов’янської.

І навіть таке дещо незвичне апелювання селянина до Бога – джерела добра – дозволяє говорити про героя як людину гуманну, щиру, відверту. Персонаж вміє мислити, здатен побачити вічне у трагічному. У новелі герой відкрито зініціював сферу пізнання Бога, людей, що поглиблює сприймання можливостей індивіда. Звертання Максима до Всевишнього – свідчення глибокої релігійності, оскільки “істинно релігійна людина, не задумуючись, розкриває перед Богом свою душу” [9, 86]; це ніби своєрідний ритуал, у якому помітні відголоски язичницьких поклонінь, коли людина зверталась до аудиторії – лісу, трав, птахів, які були для неї живими. Для Максима цю аудиторію утворюють Бог, Марія, жайворонки. Таким чином В. Стефаник, на нашу думку, підкреслював національні

ознаки релігійності, сердечність, недогматичність у сприйманні віри, органічна єдність вірувань із первісною добою, що суттєво доповнює “національний обсяг внутрішнього “я” (Н. Шумило). Розмова героя з Богом на полі – вияв внутрішньої релігійності, яка не вимагає прикрас церкви, бо “українці у своїх переконаннях ніколи не засліплені, вони не тримаються зневоленої самої форми, зовнішніх ознак...” [5, 31]. Серед ниви Максим відчуває присутність Бога, у цій атмосфері Всевишній стає йому ще ближчим.

Рух персонажа до Бога, перебирання на себе рис святого, на думку літературознавців [див. про це: 3, 191; 10, 37], пояснюється мірою перенесених страждань, зумовлених скрутним матеріальним становищем, війною. Максима ріднить із Дівою Марією любов до синів, готовність віддати життя дітей “для загального добра”, за ідею, ближніх. Гіркі роздуми батька над втратою синів (“Ти (Діва Марія. – Л.Г.) дала сина одного, а я двох” [8, 207]) уподібнюють долю селянина до випробувань Діви Марії. У розумінні українців, як засвідчують колядки, замовляння тощо, вона є господинею величезного світового дому. Газдинею у своїй хаті запрошує бути Божу Матір і Максим із “Синів” В. Стефаника. У свідомості цього героя Марія перебуває у межах хліборобської культури. Психологічний механізм такого перетрактування функцій ґрунтується на усталеному прагненні українця добробуту, затишку, гармонії, спокою.

Своєрідним Абсолютом для Максима стає патріотизм, який підтримує дієвість його віри. Віддати синів за ідею – вища міра гуманізму, що робить образ завершеним. Для Максима, як і для біблійного Авраама, рішення пожертвувати синами – етичне випробування. Герой В. Стефаника теж знаходиться під владою суду, але не Божого, як Авраам, а власної совісті. І якщо страх утратити сина в Авраама внутрішньо “врівноважується” вірою у всемогутність Бога, то у Максима – вірою у майбутнє України. Так загальнолюдське й патріотичне складають суть ідеалу людини.

Як бачимо, питання народно-релігійної моралі розкривають національну самотність героя повісті В. Стефаника “Сини”. Органічний зв’язок Максима з землею споріднює його з персонажами творів українських класиків кінця XIX – початку XX ст., а рух до Бога індивідуалізує образ і засвідчує, що герой не перервав зв’язків із традиціями, а його досвід ґрунтується на складених упродовж століть нормах народно-релігійної моралі, етики тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Ім’я гелленів. Про національний характер українців // Дзвін. – 1993. – № 10-12. – С. 111-115.
2. Василь Стефаник у критиці та спогадах. – К.: Дніпро, 1970. – 482 с.
3. Гнідан О. Василь Стефаник. Життя і творчість. – К.: Рад. школа, 1991. – 222 с.

4. Євшан Микола. Критика. Літературознавство. Естетика / Упор. Н. Шумило. – К.: Основи, 1998. – 658 с.
5. Мірчук І. Світогляд українського народу // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 1. – С. 22-23.
6. Огієнко І. Українська культура. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
7. Потєбня А.А. Мысль и язык // Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 623 с.
8. Стефаник В. Твори: У 3 т. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1952. – Т. 1. – 369 с.
9. Фейербах Л. Сущность христианства. – М.: Мысль, 1965. – 414 с.
10. Шумило Н. Літературний феномен Василя Стефаника (Національний варіант експресіонізму) // Українська література в загальноосвітній школі. – 2001. – № 3. – С. 34-42.

РЕЗЮМЕ

Горболис Л.М. Сумской педагогический университет. Миротношение украинца и народно-религиозная мораль в новелле В. Стефаника “Сыны”.

На матеріалі новели В. Стефаника “Сыны” исследується зв'язь матеріального і духовного мира главного героя с религиозной культурой, моралью, этикой, традициями народа. Выясняются истоки стоицизма персонажа, отношение к Богу, место в миропонимании украинца-крестьянина земли, животного.

SUMMARY

Gorbolis L.M. Sumy State Pedagogical University. The outlook on the world of Ukrainian and folk-religious moral in the novel “The Sons” by V. Stefanyk.

On the material of V. Stefanyk's novel “The Sons” the connexion between material and inner world of the main character on the one hand and religious culture, code of morals, ethics, ancient folk's traditions on the other hand is investigated. Sources of stoicism of the character, his attitude to God, the place of soil and animal in the world-outlook of a Ukrainian peasant are cleared up.

УДК 82-1 “312”:1

Гризун А.П.

*Сумський державний
педагогічний університет*

МЕТАФОРИЧНІСТЬ І АСОЦІАТИВНІСТЬ – ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ ФІЛОСОФІЧНОСТІ ТА СУГЕСТІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

У статті досліджуються найрізноманітніші засоби втілення філософичності та сугестії в сучасній українській поезії, причому наголос зроблено саме на метафоричності і асоціативності як найпоширеніших. Аналіз типологічний, взяті до уваги також інші види тропіки, до контексту залучені приклади з поезії польської, російської, білоруської.

Філософичність та сугестія – необхідні компоненти сучасної поезії, і української зокрема, – явища, котрі досі належним чином не вивчені. Бо якщо філософська лірика, за дефініцією автора цієї статті, є поезією концептуальною

думки, то сугестивна лірика, в тлумаченні інших літературознавців, оперує такими поняттями, як натяк, навіювання. Якщо перша – раціоналістична у своїй основі, то друга, навпаки, невловима для раціональних мовних структур. Тут переважає асоціативність, недомовка, ритмомелодика, полісемантичний ліричний сюжет, навіть певна “алогічність” та інші засоби увиразнення. Розглядати їх – а це по суті діалектично різновекторні явища – доводиться в парі, оскільки вони належать до одного феноменологічного метажанру. І якщо реноме поетів філософського складу у нас міцно закріпилося за Василем Мисиком, Миколою Бажаном, Леонідом Первомайським, Максимом Рильським, то до неперевершених майстрів сугестії належать ранній Павло Тичина, Володимир Сосюра, Володимир Свідзинський, Микола Вінграновський, Ліна Костенко. У принципі цей перелік імен принагідно можна продовжувати.

Оскільки в кожного поета своя система втілення цих складних явищ, то і результати їх в оцінці літературознавців та критиків можуть бути найнесподіванішими. Бо часом це “художня функціональність парадоксальних та оксиморонних висловлювань” [12, 291]. Візьмемо для прикладу вірш Миколи Вінграновського “У лісі темно...”

У лісі темно. В лісі ніч.
Сидить навпочіпки світання,
І дотліва вогненна тліч,
Жовтіє в сніг дорога санна.

Під верболоззям в казані
Чорти різдвяне тісто місяць,
Й на золотому ковзані
Чумацьким возом править місяць.

Пливуть в далеке і бліде
Повільних кучугур повали,
І Ніжин з посівання йде,
Іде додому від Полтави...

Ще б трохи Ніжину пройти,
Ще б трохи Ніжину – і вдома.
Та в лісі темно. І чорти.
А їхня вдаченька відома:

На сніг посадять без розмов,
До калача зігріють кави.
І – йшов додому від Полтави,
Проснувся – у Полтаві знов! [2, 27]

У цій сугестії – дивовижне поєднання метафорики і асоціативності. Крім того, відчувається імпресіоністичний струмінь, адже поєднуються водночас фольклорність і вишуканість. Усі образи колоритні – структурно вони фантастичні, але ж уявні цілком. Вірш навіює неповторний колорит новорічної чи різдвяної ночі.

Дещо інший шлях обрав білоруський поет Ригор Бородулін. Ось приклад його сугестії (переклад наш – А.Г.)

Не помине нікого – ні, ні,
ріка світання.
Зникає в радісній далині
ріка чекання.
Нехитра у молодій мані
ріка блукання.
Надії висвятить вам на дні
ріка розстання.
Харона завжди несе в човні
ріка смеркання [1, 18].

Асоціації легкі й невимушені, але художньо відмінні у зіставленні з Миколою Вінграновським. Фігура накопичення тут – слово “ріка”. Мисль про невідворотність неминучого нав'язана дуже природно. За структурою ця мініатюра наближається до ізоколону.

Вдале поєднання асонансів і алітерацій забезпечує dokonану художню розв'язку і цій сугестії Ліни Костенко, яка одразу після опублікування стала класикою. Вслухайтесь:

Осінній день, осінній день, осінній!
О сині дні, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! – Та сама.
Останні айстри горілиць зайшлися болем.

Ген килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
І плаче коник серед трав – нема мелодій [6, 321].

Відмінним прикладом може бути творчий досвід видатного польського поета Тадеуша Ружевича. Творчу манеру його називають прозопоезією. Є вона зразком оригінального втілення філософічності. Цей поет по-справжньому новатор у характері організації письма. Він навмисно звільняє мову від слів особливої образної насаженості. Синтаксис стає настільки органічним і легким, що розділові знаки опускаються самі по собі. Речення в такім разі записують думку. Як сильно схоплено манливість і вічність часу у невеликому вірші “Сміх”(подаю у власному перекладі з польської .– А.Г.):

Клітка була на замку так довго,
що в ній вивівся птах

птах так довго мовчав,
що клітка відчинилася,
ржавіючи в тиші

тиша так довго тривала,
що за чорними пруттями
пролунав сміх [11, 15].

Який необмежений діапазон метафорики виростає в цьому творі із просто таки банальних, на перший погляд, речей.

Як відомо, суть філософської поезії не лише в тому, що вона несе оригінальну мисль. Ця мисль має бути втілена і в оригінальній словесній системі. Інакше вона не справлятиме враження на читача і навряд чи зможе бути захована до філософської поезії. Це добре помітно на межі філософської і пейзажної лірики. Життя людське, історія людська нерозривні з природою. Власне, людина теж частина природи. Цю єдність не просто втілити у філософській поезії. Сильною ця лінія була в російській класичній поезії, в "любомудрів" Ф.Тютчева, Є.Баратинського, пізніше – особливо у блискучого поета натур-філософського складу М.Заболоцького, який персоніфікує себе і природу, його ліричний герой почувається сином двох світів – людського суспільства і

природи. У вірші М.Заболоцького «Вчера о смерти размышляя» метафоричність покликана по-новому відчувати навіть широко знані в народі імена:

И голос Пушкина был над листвою слышен;
И птицы Хлебникова пели у воды.
И встретил камень я. Был камень неподвижен,
И проступал в нем лик Сковороды [4, 195].

Це, звичайно, традиційна думка філософської поезії, але вона особливо виразно сприймається саме в цьому контексті, бо художньо поновлена логічною апеляцією до видатних імен. І це новаторська асоціація. Між тим, вибір саме цих імен для М.Заболоцького не випадковий. Пушкін у нього – зразок найвищої майстерності поезії; Хлебников – приклад того, як можна відкривати небачені резерви слова, ставлячи його у бажану позицію; Сковорода – образ поета і філософа, злитий воєдино. Така заангажованість слова якісно посилює його естетичну вагу, конкретизує силу впливу образу.

Подібний прийом втілення філософічності – осмислення ролі і значення видатних постатей у світовій і вітчизняній історії – набув у сучасній поезії значного поширення. У Віктора Терена є короткий вірш "Шевченко". Велич геніального Кобзаря осмислена за допомогою зіставлення близьких за значенням слів і випадання на них логічного наголосу, водночас використано і смислове протиставлення:

І день іде, і ніч відлине,
Та буде йти понад Дніпром
Мислитель з серцем селянина,
Кріпак
з мислителя чолом [13, 32].

Ось так на вузькій художній площині окреслено дуже широку думку, до того ж використано звичайну лексику. Анафора на слові з однієї літери "і", але вона допомагає і зберігати філософську концепцію, і тримати цільного складу структуру строфи – від розповіді до пафосу.

Рідше зустрічаємо в сучасній українській поезії приклади, коли думка посилюється повторами в кінці рядків. Такі зразки можна знайти у Павла Мовчана – поета натур-філософського складу. За приклад може служити ось цей вірш про одвічність матерії і часу, який має риси філософічності і сугестії:

не, весь мовний матеріал, які б не були притаманні йому риси і властивості, повинен матеріалізуватися в такій системі, яка забезпечує прерогативу образно-втіленому задумові. Традиційне уявлення про сухість і раціональність філософської поезії XX століття заперечене плідними пошуками багатьох українських поетів. Не утилітарна звуженість, а жанрова різноманітність визначає сьогодні поступ такої поезії.

Часто зустрічаємо типологічні еквіваленти, схожості в поетів різних за віком, за творчим досвідом, зрештою, в представників різних літератур. Для російського поета Леоніда Мартінова всесвіт нагадує сад:

Вот мне о чем говорят
Сложные формы молекул:
Эта вселенная – сад,
Ширится век он за веком!

Эта вселенная – сад,
Блещет роса на антеннах
Там, в небесах, где висят
Гроздья соседних вселенных [8, 264].

Образ – з одного боку, дуже точний; з іншого – поетично яскравий; з третього – гранично наближений до наукового відкриття. Так, навіть факт невинного розширення всесвіту, що доведено астрофізиками, тут теж образно зауважено.

Віктор Корж надрукував медитацію, яка теж бачить всесвіт у подібних образних пропорціях. Його вірш – паралель до твору Леоніда Мартінова, паралель, думається, цілком незалежна:

Яблуна ополудні стоїть –
Світлий яблуневий планетарій,
Літо понад садом пролітає,
Живить кров'ю сонця кожен віть.

Кожен плід рожевобоко мчить
В мить дозріння по своїй орбіті...
В літі – золотому макросвіті –
Яблуні галактика гучить [5, 114].

Майже аналогічну образну інтерпретацію галактики подає і Євген Гуцало, який глибоко і всебічно розробляв у сучасній українській поезії натур-філософську лінію. Двоєдність земного й космічного подається поетом як спроба опредметнити друге і узагальнити перше:

Ця яблуна – галактика космічна.
Висить плодів сузір'я на гілках.
Вона сьогодні, наче космос, вічна.
І, наче космос, змінна й нетривка.

Здається, – недосяжна та безжурна,
Немов безмежжя розділяє нас.
Те яблуко спалахує Сатурном,
А те горить, як войовничий Марс [3, 89].

Типологічно схожі образи Леоніда Мартинова, Віктора Коржа і Євгена Гуцала цікаво зіставляти ще й тому, що, здається, в аналогічних випадках використано зовсім різні барви: в перших двох порівняно спокійні, у вірші Гуцала – безумовно, яскраві.

Філософська лірика дуже наближена до науки – це відомо здавна. Цікаво тепер бачити і констатувати, що, образно осмислюючи загальні закономірності життя, природи, відношення людини до світу, ця поезія, втілюючись у словесні блоки, часом зберігає наукову лексику. Так, у зовсім короткому вірші В.Коржа знаходимо багато слів, які причетні до науки: планетарій, орбіті, макросвіті, галактика; в Є.Гуцала – Марс, Сатурн. Особливо часто поети вводять астрофізичну і астрономічну термінологію, бо, як правило, найчастіше споглядається і осмислюється всесвіт, його грандіозні обшири і т.д. Однак кожен справжній поет поєднує в собі кілька творчих елементів, він прагне йти невторованим шляхом. У Андрія Малишка, приміром, навіть небо – персоніфікований образ. І це не данина містиці. Поет іде від гіперболи до реальності, від макрокосмосу до мікрокосмосу:

Я – небо. Я – полотнище віків.
Не знаю, де свої потайни діти.
То від моїх розрядів і струмків
Ростуть землі зелені заповіти.

Я радуюся, множачи життя
У вічному блакитному розгоні,
Коли земля рожева, мов дитя,
До уст моїх кладе свої долоні [7, 26].

Таким чином, космічну ідею поет опустив на землю. Як цього досягнуто? Спочатку лексика добирається як фундамент під метафоричність (“Я – небо. Я – полотнище віків”), потім поєднується наукове і ліричне (“розрядів і струмків”), згодом ліричне домінуватиме (“земля, – рожева, мов дитя”)...

Поети філософського складу та майстри сугестії бачать найширші форми втілення своїх задумів у використанні найрізноманітніших художніх засобів. Повсюдними стають такі тропи, як-от: епітет, метафора, анафора, симфора.

Поети звертають найширшу увагу на структуру строфи. Часом продумано продовжують або вкорочують її, сприяючи цим особливій виразності. Антитези, оксюмори, різні художні паралелі в такій поезії повсюдні.

Особливого значення набуває увага до композиції, до логічної структури розгортання ліричного сюжету. Філософська акцентація образів набуває виняткового значення.

У сугестивній поезії новими гранями висвічує рідна мова, вона стає гнучкішою, слово ставиться в незвичайну позицію. Поліфонічність звучання образного слова – тут явище типове, а музичність і наспівність – просто необхідні її компоненти.

Характери і методи втілення філософської поезії – процес складний і багатогранний. На шляху його розвитку є досягнення, втрати і видимі труднощі, які доводиться долати повсякденно. В цьому – діалектика розвитку, пошуку і поступу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барадулін Р.І. Вечалле: Кніга паэзіі. – Мн.:Мастацкая літаратура,1980. – 336 с.
2. Вінграновський М.С. Губами теплими і оком золотим: Поезії. – К.: Рад.письменник,1984. – 63 с.
3. Гуцало Є.П. Час і простір: Вірші і поеми. – К.:Рад.письменник,1983. –173 с.
4. Заболоцкий Н.А. Избранные произведения: В 2-х т.. – М.: Художественная литература,1972. – Т.1. – 399 с.
5. Корж В.Ф. Твердиня: Поезії.-К.:Дніпро,1981.-166 с.
6. Костенко Л.В. Вибране. – К.: Дніпро,1981. – 559 с.
7. Малишко А.С. Твори: В 10 т. – К.:Дніпро,1974. – Т.6. – 283 с.
8. Мартынов Л.Н. Сочинения: В 3-х т. – М.: Художественная литература,1977. – Т.1. – 718 с.
9. Мірошніченко М.М. Рік-осокір: Поезії. – К.:Молодь,1984. – 112 с.

10. Мовчан П.М. Твори: В 3-х т. – К.: Просвіта, 1999. – Т.1. – 640 с.
11. Соловей – Гончарик Е.С. Українська філософська лірика. – К.: Юніверс, 2000. – 368 с.
12. Терен В.В. Тривога і обов'язок: Вірші та поеми. – К.: Дніпро, 1985. – 162 с.

РЕЗЮМЕ

Грызун А.Ф. Метафорика и ассоциативность – средства отображения философичности и сугестии в современной украинской поэзии.

В статье на великом фактическом материале исследуются самые разнообразные средства воплощения философичности и сугестии в современной украинской поэзии, причем ударение сделано именно на метафорике и ассоциативности как наиболее распространенных. Анализ типологический, приняты во внимание также другие виды тропики, в контекст вовлечены примеры из поэзии польской, русской, белорусской. Научная новизна исследования – очевидная.

SUMMARY

Hryzun A.P. Metaphor and association means of reproduction of philosophy and suggestivity in modern Ukrainian poetry.

Different means of expressing philosophy and suggestiveness in modern Ukrainian poetry have been carried out on the wide material. The main emphasis is laid upon metaphor and association as the most widely employed means. The author makes a typological analysis. Other types of tropes have been considered too. Examples have also been selected from Polish, Russian, and Belarussian. The scientific novelty of the research is undoubted.

УДК 82-311.6

Калантаєвська Г.П.Сумський державний
педагогічний університет

**ПРОТИСТОЯННЯ ВОЛЬОВОГО ХАРАКТЕРУ ДРАМАТИЧНИМ
ОБСТАВИНАМ ДОЛІ ЯК ПРОБЛЕМНА ОСНОВА ПОВІСТІ
М.КОСТОМАРОВА "ЧЕРНИГОВКА"**

У своїй статті авторка розглядає художню своєрідність історичного трактування М.Костомаровим проблеми державної та подружньої вірності й зради на багатому фактографічному тлі українсько-московських взаємин після смерті гетьмана Хмельницького.

Цікавою сторінкою в історичній прозі М. Костомарова є його повість "Черниговка", в основу якої покладена ідея протистояння особистості драматизмові суспільного оточення. На відміну від інших повістей-хронік, у ній значно більше уваги приділено психології, моралі та побуту українців XVII ст., тим більше, що персонажі твору потрапляють в умови, які найсильніше випробовують і найповніше розкривають їхню духовну сутність, зокрема такі якості, як вірність, чесність, почуття гідності тощо.

Відповідно життєвим шляхам розлученої після вінчання пари – Ганни Кусівни і Яцька Молявки-Многопеняжного – автор намічає дві чіткі сюжетні лінії твору: поневірянь Ганни, нещасної бранки царського воєводи, і служби у козацькому війську її чоловіка Молявки.

Ганна – надзвичайно вродлива козачка, дівчина з прекрасним духовним світом: вона чемна, покірна батькам, цнотлива і роботяща. Через свою красу вона стає жертвою розпусного московського воєводи, який викрадає Ганну після її вінчання з Яцьком. Щоб привернути до себе серце красуні, обмежений Чоглоков, почувачись господарем у Чернігові, обіцяє їй багатство, безтурботне життя, хвалиться своєю загарбницькою місією в Україні: "Знатнее й выше меня здесь из ваших никого нет. Ваш полковник подошвы моего сапога не стоит, сам ваш гетман мне не под стать..."[1, 605].

Незважаючи на страх, пригніченість, шоківий стан після викрадення, Ганна виявляє неабияку мужність, самоповагу, вірність коханому і звичаям свого народу. Вона з обуренням відмовляє воєводі у його домаганнях, навіть погрожує йому помстою чоловіка. Проте в умовах фізичного насилля, безвиході, коли дівчину в закритій кареті, зв'язану вивозять таємно в Росію, у "вотчину" Чоглокова, сильна воля немов зраджує її, а, можливо, набирає нового вираження: вона вирішує терпіти всі страждання, поклавшись на Бога.

Протести і ридання Ганни Кусівни під час насильницького її вінчання з воєводським холопом Ваською не зворушили нікого, навіть таких же, як і вона, невільників: плач був звичним для російського сімейного побуту, як і примусове одруження.

Про духовні муки вільної козачки, що несподівано зазнала рабства, приниження, зневаги, свідчать бурі у психологічному стані героїні, які ледве не штовхали її на самогубство, на убивство ненависного Васьки, підпал своєї "ізби" і всього маєтку. Дівчина не сприймала холопського становища, чужої культури, побуту, психології. Лише глибока дитяча віра оберігала її від спроб помститися за себе.

Справедливості ради слід зауважити, що і Ваську-холопа, з яким її повінчали, щасливим теж не назвеш. Він розумів, що є огидним нелюбом, злився на Ганну за це, а іноді, усвідомлюючи стильність невільництва, навіть жалів її, співчував.

Трагедія Ганни ще і в тому, що, дізнавшись про її долю, в Чернігові не можуть повірити у примусовість її шлюбу, тому навіть Молявка, також вважаючи її винною, викреслює дружину зі свого серця, а архієпископ Лазар Баранович навіть обіцяє вчинити над нею церковний суд за подвійне одруження.

Приспана енергія героїні прокидається, коли вона випадково почула розмову холопів Чоглокова про перебування в Москві полоненого Петра Дорошенка Це і дало їй сили вирватися з неволі і вселило надію на досягнення справедливості, на порятунок. Ганна -чиста помислами і благородна серцем: дізнавшись після визволення про невдачу кар'єри і байдужість до її долі свого чоловіка, вона не звинувачує його в невірності, а виправдовує тим, що він не знав усієї правди, молиться за його щастя.

Зовсім іншою постаттю є в повісті воєвода Чоглоков. Улєсливий і лицемірний з полковником, він під час його відсутності кривдить беззахисну Ганну, висилає її у свою "вотчину" і вінчає з холопом. Він також вимагає хабарів від багатих міщан Чернігова. Московські стрільці за наказом Чоглокова приводять до нього жінок і дівчат, відбирають у перекупок харчі, знаючи, що скарги на них ніхто не розглядатиме. У розмові з Борковським воєвода припикується, догоджає, веде мову про спасіння душі. Чоглокова не минула заслужена кара: на підставі скарги чернігівців, полковницького листа в Москву його відкликають з України. Здавалося б, справедливість перемагає, але варто звернути увагу на суть системи судочинства в Росії другої половини XVII ст., коли міра правди залежала виключно від розміру плати за неї. Знаючи про провини Чоглокова, верховна судова рада обдирає його.

Таким чином, кривдник Ганни розорений, покараний, помирає в злиднях на вулиці. Але "правосуддя" було здійснене не заради дівчини і не заради справедливості взагалі: з Чоглокова було що взяти, а приводом для його пограбування і стали скарги з Чернігова і чолобитна Ганни Кусівни.

М. Костомаров не обминає нагоди мимохідь звернути увагу на стосунки Чоглокова зі своїми холопами, зокрема на психологію Васьки і Макарки, чийми руками були здійснені злочини. Вони зовні покірні і принижені, обіцяють виправдовувати на духовному суді свого господаря, але дотримуються думки про те, що "своя шкура всякой чужой шкуры дороже, хоть бы и господской" [1, 706].

Духовний суд над воєводою в Патріаршому Приказі -спектакль, механізми якого приховані за повними справедливості й милосердя до Ганни словами патріаршого дяка. Зовні у них турбота про скривджених, а насправді – пограбування жертви, яка дійсно винна, але судять її не за фактичний злочин, а за те, що вона має частину "вотчини". Про "доброту" ж Ганниного "заступника", дяка Калітіна та його жінки, що дали дівчині на дорогу одяг та милостиню, автор зазначає: "Не жаль было им дать эту милостиню! Они через Анну получили несравненно больше выгод, чем несколько теперь давали Анне!" [1, 780].

Таким чином, є підстави говорити не про закономірність, а про випадковий і вибірковий характер справедливості в судочинстві Росії II пол. XVII ст.

Один з центральних персонажів твору – Яцько Молявка-Многопеняжний, з вчинками якого автор пов'язує своє розуміння понять вірності і зради. Життєва стежка і політичні симпатії цієї складної особистості заплутані, не завжди чесні.

Він робить блискучу миттєву військову кар'єру – з рядового козака стає хорунжим, а потім – сотником Такого успіху, проте, він досягає не завдяки особистій мужності, військовій мудрості чи фізичній силі, а винятково завдяки якостям, що споконвіку не викликали симпатій. Спочатку він мав завдання вивідати в Чигирині настрої, розмови людей про Дорошенка, потім затримати гетьманського посланця, таємно вказаного йому. Далі, щоб не розлучитися з життям, дає з примусу "мальовану" (фальшиву) присягу на вірність Юрієві Хмельницькому. Повернувшись до своїх, він негайно повідомляє про нову змову проти російського царя своєму полковнику, а потім через нього і гетьману Самойловичу. Як зауважує автор, Молявка "ласкал себя сладкими грезами о предстоявшей возможности новыми услугами царю приобрести еще повышение по службе"[1, 641]. Проте розумний писар Самойловича, молодий Іван Мазепа, постать якого теж подає письменник, дає зрозуміти догідливому кар'єристові, що його неможливо поважати, що наміри його не відповідають нормам лицарської поведінки. Зрештою старанному Молявці випадає і зовсім жандармсько-шпигунська служба: ставши з ласки гетьмана сотником, він має обов'язок наглядати за Дорошенком, що вже зрікся булави, і повідомляти про нього самому гетьманові.

Постать Молявки мало приваблива Цей козак хоч і вірно служить своєму полковникові, але методи, якими він діє, ні чесними, ні лицарськими назвати не можна Це якийсь суцільний ланцюг зрад, інтриг, доносів. Тому й ставлення до Молявки і Самойловича, і Мазепа, і Кочубея – зневажливе, погордливе. "Со злобной радостью", як підкреслює автор, пише при першій нагоді Молявка гетьманові донос про необережні слова Дорошенкового брата. Цей донос став фатальним не лише для Петра Дорошенка (виклик до Москви означав для нього вічну розлуку з Україною), але й для самого Молявки, бо з виїздом із Сосниці колишнього гетьмана закінчилось і його сотництво.

Запададливий Молявка вже став непотрібним, бо не було за ким шпигувати. Серед козаків він теж не мав поваги, бо "его обращение с подчиненными было как-то сухо и заносчиво, замечали, что он был корыстолюбив, а главное – противен им был он тем, что был не выбран казаками, как бы сле-

довало по вековому обычаю, а назначен сверху, не спрашиваясь, хотят или не хотят его подчиненные"[1, 682-683]. Тому давши дозвіл козакам Сосниці обирати собі сотника на загальній раді, Самойлович навіть не згадав про Молявку, ніби його й не існувало.

Досить своєрідні стосунки героя і з Ганною Кусівною. Вінчався з нею Молявка не з великого кохання, а тому, що вона була найвродливіша в Чернігові. Довідавшись про її зникнення і подальшу долю, він відразу відмовився від неї, не вважав за потрібне почути її особисту розповідь про свої поневіряння, не заходив до господи Кусів, а, можливо, десь у глибині душі був радий, що так все обернулося, бо, швидко піднісшись над рядовиками, він намагався нехтувати ними. Отже, для нього не мало значення, чи з власної волі, чи з примусу його дружина належить іншому, головним було те, що йому звільнився шлях до нового вигідного шлюбу, через який він міг породичатися з високим панством.

Особливо непривабливою є його постать у зіставленні з образом Петра Дорошенка За кривду, вчинену Молявкою, колишній гетьман, в'язень Москви, віддячує добром Ганні Кусівні: дає їй розумну пораду, допомагає грішми, турбується про її долю.

Взагалі ця особистість у трактуванні М. Костомарова велична і трагічна: він то відчайдушно веселий, у розвагах намагається приглушити горе зречення булави, то, хапаючись за соломинку, посилає до турків листа з проханням про допомогу, то воліє бити чолом московському цареві. Гордість і честь його ображені, а тому і стан неврівноважений, дії нерозважливі.

Дорошенко – трагічно самотній, всі його старшини таємно мріють про позбавлення влади свого гетьмана, задрять тим, хто пішов на службу до Самойловича. Драматичне і особисте життя гетьмана: дружина його не любить, зраджує і зневажає. Складні стосунки і з матір'ю. Але в нього горде і благородне серце: він не тримає образи на колишніх однопумців, які перейшли на службу до Самойловича, не думає про зведення рахунків. Він зрікається гетьманства і піддається Москві, виходячи з інтересів України.

Повість "Черниговка" – твір багатоплановий, історично насичений, фольклорно багатий. За побутовими розмовами персонажів проступають реалії історичної доби – політичні баталії, світогляд видатних діячів минулого, моральні цінності предків. Як найавторитетніших духовних осіб згадує автор Іоаникія Галятовського та Лазаря Барановича, не шкодує яскравих фарб і красномовства на опис убрання героїв, інтер'єрів житла, церкви тощо.

Даючи характеристики персонажам, М Костомаров з'ясовує політичні настрої українців щодо московської окупації: їхнє ставлення до стрільців, бояр, воєвод негативне, адже московити ведуть себе нахабно, несучи в своїй поведінці чужі психологічні й моральні норми, несумісні з українськими традиціями. Автор звертається у повісті до проблеми вірності й зради. Розглядає її широко, багатоаспектно, адже зрада і вірність – не лише в коханні, вони пронизують всі сфери життя героїв. Належну увагу приділяє письменник зіставленню моралей, психіки, суспільного устрою, державних законів двох слов'янських народів, які, якщо уважно придивитись, важко назвати спорідненими. Найбільшу симпатію у творі викликають особистості сильні, вродливі душею і тілом, вірні своїм ідеалам, готові до останнього захищати свою гідність – Ганна Кусівна і Петро Дорошенко, яких не зламала чужина.

Торкаючись багатьох проблем (виховання в українській родині, козацького управління полковим містом, окупаційного російського режиму в Україні, моральної деградації особистості, державного судочинства в Росії, боротьби за гетьманську владу, доносів та кар'єризму тощо), М. Костомаров висуває на перший план ідею відповідальності кожного за свої вчинки. Зло має бути покаране; високе становище, здобуте підлістю, не принесе щастя; насильство над особистістю і зневага до звичаїв народу, серед якого живеш, колись впадуть на голову злочинця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костомаров М. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2.

РЕЗЮМЕ

Калантаевская А.П. Противостояние волевого характера драматическим обстоятельствам судьбы как проблемная основа повести Н. Костомарова «Черниговка».

В своей статье автор рассматривает художественное своеобразие исторического трактования Н. Костомаровым проблемы государственной и супружеской верности и предательства на богатом фактографическом фоне украинско-московских отношений после смерти гетмана Хмельницкого.

SUMMARY

In the article the author traces art peculiarities N.Kostomarov's historical treatment of state and matrimonial faith and treason on a rich factual background of Ukrainian-Moscow relations after hetman B.Khmelnitsky's death.

НЕОРОМАНТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ РАНИХ ОПОВІДАнь ТА ПОВІСТЕЙ Ю. ЯНОВСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу раних збірок оповідань Ю.Яновського “Мамутові бивні” та “Кров землі”. Основна увага зосереджена на характеристиці стилетворчих засобів, використаних письменником. У підсумку доведено, що рани твори Ю.Яновського є зразком української неоромантичної прози.

Юрій Яновський належав до плеяди тієї талановитої української молоді, яку захопили великий розмах національного відродження та українська стихія. Він, поруч з М.Хвильовим та М.Кулішем, був найактивнішим творцем нового стилю в українській літературі 20-х років – активного романтизму. Ще у 1927 році, раз і назавжди окреслюючи своє письменницьке кредо, Яновський писав: “Ви відгадали – я хочу топтати романтичні полині”. Та, водночас, творчу долю цього письменника нелегко порівнювати з кимось із митців ХХ століття, бо він, володіючи надзвичайним талантом, був покликаний досягти найбільших висот художнього слова, але, на жаль, зупинився на підступах до них.

Стихія степу в єднанні з морем з дитинства заволоділи душею письменника, надихаючи його на натхненно-патетичні рядки перших поезій. Надалі це захоплення переросло у мовну легкість і прозорість образу, в романтичне оспівування вічної молодості, кохання та мудрості людської, що й залишилося визначальним у всій мистецькій творчості письменника. Життєвий досвід, детальне знайомство з літературною атмосферою західноєвропейського світу, з творчістю англійських та американських неоромантиків поступово формували творчу манеру Ю.Яновського, поширювали романтичну палітру мотивами минулого і сучасного рідного краю, одвічної боротьби українського народу за волю, його поразок і героїки. Молодий романтик вірив у себе, в свої сили і в перемогу того літературного напрямку, під прапор якого він став. Уся творчість Ю.Яновського перейнята почуттям великої віри в людину, що наперекір стихіям, зlobі й неправді крокує вперед як переможець. Вітаїстичний дух водив пером письменника при написанні раних оповідань та романів “Майстер корабля”, “Чотири шаблі”, “Вершники”. На превеликий жаль, дійшовши апогею розквіту свого таланту, Ю.Яновський опинився перед уламками великого натхнення. Письменникові довелося зазнати на собі впливу вульгарного соціологізму. У змаганні з ним Ю.Яновський переживе терор 1933-1938 років, опи-

ниться серед невеликої групи в якійсь мірі упокорених, не в змозі знову налагодити чутливі струни свого таланту, що починали бриніти вкрай фальшиво, народжуючи “Київські оповідання” (1948), “Нову книгу” (1954) і под. Це було конання розп’ятого майстра і торжество лакувального соцреалізму. Останнім романом, який офіційним догмам не вдалося знищити остаточно, стали “Вершники” – сигнал про те, що чиниться великий злочин над молодим життям, над відроджуваною літературою. Мертвотний моностиль сталінської диктатури зломив “романтичну шпагу” Ю.Яновського. Але ті твори, що дійсно ввійшли в скарбницю української культури, значимі й вагомі для розкриття основних аспектів вітчизняного неоромантизму як одного з найприкметніших художніх стилів в українській прозі 20-30 років ХХ століття.

Прагнення відштовхнутися від традиції, сказати нове, “гримуче” слово в літературі відобразилося вже у перших збірках оповідань Ю.Яновського “Мамутові бивні” та “Кров землі”. Пульс життя, імпульс молодості, що обумовили найрельєфнішу рису в творчості письменника, стали домінантою, на якій базувалося його новаторство на рівні змісту. Тематичний діапазон ранніх оповідань охоплює період перших пореволюційних років. Героїка громадянської війни, боротьба за утвердження нового життя, овіяні романтикою активного творення, – ось той основний стрижень ранніх оповідань письменника, що становив собою антитезу старому світові, прагнуч “нових розумінь, нового змісту”. У кращих творах Яновського цей зміст був дійсно новим і перебував у тісному зв’язку з романтичними уявленнями автора про свою епоху суспільних перетворень. Новизна оповідань збірок “Мамутові бивні” та “Кров землі” полягала, в першу чергу, в самій авторській позиції. Його герої – переважно молоді люди, що сповідують вимріяні ними ідеали і здатні захищати їх зі зброєю в руках. Показовим у цьому плані є те, що автор виводить уже сформовану особистість. Його не цікавить еволюція характеру героя. Натомість Яновський застосовує романтичний прийом випробовування людини в екстремальних умовах, у кульмінаційний момент її життя. В такій ситуації опиняються Рубан, герой діалогії “Роман Ма” та “Туз і перстень”, Кіхана у “Байгороді”, герой оповідання “Історія попільниці”. Ю.Яновський накреслює основний конфлікт, під час вирішення якого й виявляються складові частини характерів героїв. Задля цього використано засіб контрасту, що на тематичному рівні зосереджується на протиставленні понять “кохання і смерть”, “кохання та обов’язок”. Опиняючись перед фактом зрадництва коханої (“Історія попільниці”, “Роман Ма”), герої, не маючи можливості об’єднати в гармонійне ціле свої почуття і своє покликання борця та громадянина, повинні зроби-

ти вибір. Ю.Яновський психологічно напружує момент змагання двох пристрастей, однак цей психологізм одноплановий, він не впливає на вирішення дилеми. Письменник послідовно ставить на перше місце обов'язок, про що свідчить загибель від руки коханого героїнь-зрадниць. Завдяки такому використанню засобу контрасту кохання в рефлекторному світлі смерті дістає фатальне тло, а смерть у світлі любові яскравіше підкреслює ту цінність людського життя, що складає суть краси трагічного.

Подібне протиставлення, але дещо в іншому аспекті, ми спостерігаємо й у повісті “Байгород”, де автор випробовує вісімнадцятирічного юнака Кіхану одразу двома екзаменами: незвичайною любов’ю до дівчини Лізи та боротьбою проти анархізму, щоб наприкінці твору об’єднати їх в один – випробування життям. Кіхана теж вибирає між коханням і обов’язком, але, на відміну від попередніх творів, цей вибір не такий стихійний і фатальний. Навпаки, любов і обов’язок у “Байгороді” спочатку єднаються, створюючи атмосферу вершинності краси людського існування: “Ліза стояла з Кіханою під будинком, торкаючись плечем його грудей... Хвилини такого стояння, коли раптом може обсипати кулями кулемет, – ніколи не загубляться і стоятимуть завше понад усім в житті. І стара людина опустить руки за роботою, згадавши цей пафос боротьби й мовчазної розмови” [4,103]. Моментом вибору в даному разі є необхідність зруйнувати гармонію в ім’я обов’язку: “Тепер хай суворий меч романтики розлучить наших героїв, не давши їм надії, а давши скромну мужність все перетерпіти” [4,103]. Смерть головного героя в повісті, таким чином, сприймається як логічне завершення романтично наснаженого випробування. Перемогти ціною не лише кохання, а й життя – прийом, який ще раз підтверджує стильову приналежність творів Ю.Яновського. Крім того, письменник відкидає будь-який песимізм, проспівавши у фіналі твору гімн молодості, що відлунює великоднім дзвоном.

Ще одна колізія, що цікавить Яновського-новеліста, – повстанська стихія і дисципліна, воля, що приборкує стихію, а також роль у цьому процесі сильної особистості. Попри все, оповідання збірок “Мамутові бивні” та “Кров землі” несуть на собі відбиток складної “української” специфіки громадянської війни. Це, насамперед, стихійність, отаманство, хиткість ідейних позицій, відсутність організованості, хронічна драма роз’єднаності. Цю стихію непросто скерувати в певне русло. Тому для виконання поставленого завдання Ю.Яновський обирає людей вольових і сильних, які, переборюючи власну волю, виховують дисципліну й серед інших (“Роман Ма”, “Туз і перстень”).

Пізніше означена тема знайде своє продовження в одному з найкращих творів письменника – романі “Чотири шаблі”.

Наступною рисою, що притаманна романтичному світобаченню Ю.Яновського в ранній період творчості, стала характеристика героїв за допомогою дії (без використання традиційних внутрішніх монологів). Вивівши свого героя-борця з рамок статичності у сферу динамічного руху, письменник ставить у центрі оповіді дію, вчинок. Його герої, як правило, натури неспокоїні, енергійні, що зумовлюється законами романтичної логіки. У своєму жаданні нового життя, ідеалу, вони здатні на непередбачені кроки, їхня поведінка повністю підпорядкована ідеї боротьби. Це нагадує швидкоплинні “зарисовки пером”, що, з одного боку, призводить до надмірного схематизму, а з іншого – є тим гармонійним поєднанням темпераменту та глибини переконань, що становить основу їх характеротворення.

Головним тембральним нервом притаманної Ю.Яновському оповідної манери стала відкрита присутність у ній авторського “я”. Це стосується, зокрема, й ставлення до героїв оповідань та повістей. Авторська оцінка простежується крізь усі вчинки персонажів, більше того, іноді складається враження “театру маріонеток”, тобто прямої залежності героїв від волі автора. Цьому сприяє і їх а-біографічність, і відсутність внутрішніх монологів-роздумів, винятковість обставин, у яких герої змушені діяти, та відсутність пояснення причин вибору тієї чи іншої позиції. Такий підхід часом дещо знижує художню вартість творів, на чому наголошували тогочасні критики (Ф.Якубовський, Г.Майфет), вказуючи на відсутність психологічного аналізу, на певну плутаність у змалюванні постатей, намагання романтизувати і позитивне, й негативне тощо. Однак треба зважити на те, що ми маємо справу з першими оповіданнями письменника, який хоч і не завжди вирізняється досконалістю творчої манери, але прагне знайти свій індивідуальний шлях у мистецтві.

Заперечення шаблонності в ранніх творах Ю.Яновського простежується не лише на рівні змісту, а й на рівні форми оповідань та повістей. Боячись банальностей і трафарету сильніше, ніж карколомних композицій, ошелешуючих порівнянь і метафор, химерно-загадкових сюжетних ситуацій, письменник прагне утвердити право митця на нетривіальність думки і вислову. Оповідання збірок “Мамутові бивні” та “Кров землі” мають здебільшого фрагментарну будову, що часто порушує хронологію оповіді. Використовуючи засоби деструкції (забігання наперед, зміщення часових площин тощо), Ю.Яновський робить спробу побачити в новому житті наслідки мрій і завою-

вань попередніх епох і поколінь. Звідси такі художні елементи, як нібито походження з гетьманського роду героїні оповідання “Історія попільниці” Оксани Полуботок або ж промовиста паралель між героєм “Байгорода” Кіханою та романтичним лицарем Сервантеса Дон-Кіхотом. Такі зіставлення надавали творам Ю.Яновського, з одного боку, екзотичності, а з іншого – сприяли тому, щоб певний фрагмент символічно освітлював інші, організуючи художній образ у вищому сенсі цього слова.

Поряд із прийомом зміщення часових площин Ю.Яновський ускладнює композицію своїх оповідань шляхом використання загадок, колового обрамлення твору. Так, наприклад, показовим щодо цього є прийом загадки предмета, тобто концентрація уваги читача на одній деталі, що виступає відправною точкою сюжету (перстень в оповіданні “Туз і перстень”, попільниця в оповіданні “Історія попільниці”). Цей прийом надає подіям певної метафоричності, є основою притаманної романтикам таємничості, недомовленості. Подібну роль відіграє й засіб колового обрамлення (оповідання “Мамутові бивні”). Але, поряд з цим, порівняння вбивства сількора з убивством мамонта Віма ще в первісну епоху, по-перше, підкреслює прагнення письменника простежити зв’язок часових площин, а по-друге, в даному оповіданні є ще й протестом проти шаблонних художніх рішень, про що свідчить символічне звернення: “...та дайте ж хоч перед кінцем сеансу виплакати флейті!” [4, 123].

Ще однією показовою рисою ранніх оповідань Ю.Яновського є створення певного дисонансу між напруженням дії і спокоєм оповіді. Спокійний ритм стає найповільнішим у найрішучішому місці твору, що досягається шляхом використання ліричних відступів, насотування різних образів, порівнянь тощо.

Таким чином, настанова на відштовхування від традиції, що виявилась у перелічених моментах творчої манери Ю.Яновського (неординарність героїв, пристрасність, емоційність оповіді, домінування суб’єктивного, загадки в сюжетах і под.) видавала романтичну природу ранньої прози письменника. Творам окресленого періоду притаманний потяг до незвичайного, пошук красивого і яскравого в житті, активність авторського “я”, що, безсумнівно, є прогресивним виявом неоромантичних тенденцій, які письменники 20-30 років ХХ століття, в тому числі й Ю.Яновський, підхоплювали як естафету, виявляючи при цьому свою індивідуальну міру таланту. Однак за всієї перспективності обраного шляху, Яновський в оповіданнях збірок “Мамутові бивні” та “Кров землі” продемонстрував, крім стихійного відчуття своєї творчої сили, недостатність вправності у літературному ремеслі. Тогочасна критика ви-

окремила ряд недоліків, які певною мірою знижують художню вартість його творів. Це, передусім, спрощена подача героїв, певна плутаність у їх малюванні; навмисне “оголення” прийомів побудови оповіді; загравання з читачем; відсутність фабульної чіткості; надмір ліричних відступів та увертюр; недосконалість сюжетної будови, коли “...прекрасно скрупульозно обробляючи окремі місця, Яновський часто-густо безпорадно метушиться коло тих ланцюгів, що їх мають зв’язувати” [3,102]; іноді не зовсім вдалий тон методики фільму, невитриманість чергування епізодів тощо. За цими недоліками важче збагнути правду життя з усіма його складнощами та суперечливими конфліктами. Однак ще О.Білецький вказував на те, що художні прийоми Ю.Яновського направлені, в першу чергу, на деструкцію старих форм, їх мета – “...надати деякої новини читачевому сприйманню” [1,82]. А такий розмах творчих шукань та своєрідність експериментальних спроб у супроводі запальної романтики обов’язково мають зайняти своє оригінальне місце серед української пореволюційної прози.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1990. – 254 с.
2. Могилянський М. Проза Ю.Яновського //Червоний шлях. – 1925.– №10. – С. 212-219.
3. Якубовський Ф. Рецензія на збірку Ю.Яновського “Мамутові бивні” //Життя і революція. – 1925. – №9. – С. 101-103.
4. Яновський Ю. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1983. – Т.1.

РЕЗЮМЕ

Савченко З.В. Сумской государственной педагогический университет. Неоромантические тенденции ранних рассказов и повестей Ю.Яновского.

Статья посвящена анализу ранних сборников рассказов Ю.Яновского «Мамутовые бивни» и «Кровь земли». Основное внимание сосредоточено на характеристике стилизованных приемов, используемых писателем. В итоге доказано, что ранние произведения Ю.Яновского являются образцом украинской неоромантической прозы.

SUMMARY

Savchenko Z.V. Sumy State Pedagogical University. Neoromantic tendencies of the early stories and narratives of U. Janovsky.

The article is devoted to the analysis of the early collected stories of U. Janovsky “Tusks of mammoths” and “Blood of the Earth”. The main attention is concentrated on the characteristics of the style making methods used by the writer. As a result it was proved that the early works of U. Janovsky were the examples of the Ukrainian neoromantic prose.

Солдатенко Т.Я.

Сумський педагогічний
університет**ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО
ЄДНАННЯ (Е. ОЖЕШКО ТА О. КОБИЛЯНСЬКА)**

Названа проблема ще не стала предметом спеціального дослідження в українському літературознавстві, хоч у творчості, світогляді і навіть в особистому житті цих письменниць дуже багато спільного. Об'єктом дослідження стала метафоричність художнього мислення української та польської письменниць (в основному аналізуються повість Е. Ожешко “Хам” та оповідання О. Кобилянської “Некультурна”).

Визначна польська письменниця Еліза Ожешко (1841-1910) була одним з найвидатніших талантів у польському літературному процесі кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Її творчість, за визначенням В. Фельдмана, була “символом цілого періоду літератури, цілого періоду польської культури” [1, 131]. Високо оцінював творчість польської письменниці І. Франко, називаючи її “зіркою першої величини”. Характеризуючи творчість О. Кобилянської, Франко заявляв, що вона як митець не мала собі рівних у жанрі новели та роману. Як бачимо, оцінка визначним критиком цих двох письменниць засвідчує його переконання в тому, що обидві вони були наділені неабияким талантом і їм належить почесне місце серед європейських майстрів слова.

Як відомо, на літературно-естетичні погляди О. Кобилянської значний вплив мала Н. Кобринська, творчість якої формувалась на ґрунті інтересу до польської письменниці (це засвідчує автобіографія Н. Кобринської). У свою чергу, становлення світогляду як Ожешко, так і Кобилянської відбувалося під значним впливом творів російських письменників.

У ранній період творчості вони обидві захоплювались творами Д. Писарева та Л. Толстого, що їх привело до зацікавлення проблемою жіночої емансипації. А статті Е. Ожешко “Листи про літературу” (1872) та О. Кобилянської “Рівноправність жінок” (1892) дають зрозуміти, що вони прагнули вирішувати цю проблему спочатку в теоретичному й критичному плані і лише потім звернулися до неї в художніх творах, справедливо показавши безправність жінки в суспільстві, її незахищеність і неспроможність реалізувати свої здібності та можливості. Тут доцільно назвати твори Е. Ожешко “Над Німаном”, “Марта”, “Пан Граба”, “Щоденник Вацлави”, “Чотирнадцята частина” та новели О. Кобилянської “Гади́на”, “Царівна” та ін.

Вершин майстерності досягли Е. Ожешко й О. Кобилянська в розробці селянського питання, що стало одним з основних у літературі кінця ХІХ ст., коли були створені найбільш відомі твори “білоруського циклу” Е. Ожешко: повісті “Низини” (1884), “Дзюрдзі” (1885), “Хам” (1888) і роман “Над Німаном” (1887).

“Працею, писаною з інстинктом на будучність”, назвала О. Кобилянська повість “Земля” (1901), в якій письменниця підняла одну з найважливіших проблем європейської літератури – тему влади землі, що часто призводила до соціальних, сімейних та моральних трагедій.

Оскільки конструктивним елементом творчості письменника є категорія образу автора, аналіз системи образів варто починати саме з нього, бо саме з цим образом пов’язані всі особливості індивідуального стилю письменника – центрального поняття поетики. Позиція художника зумовлює й вибір відомого йому життєвого матеріалу.

Образ автора як художня категорія привернув увагу дослідників у 30-х роках ХХ ст. Дехто з них (у тому числі В. Виноградов) визнавав цю проблему центральною проблемою поетики і стилістики, однак включав у це поняття невизначений зміст. При аналізі епічного твору під словом *автор* розуміють оповідача. Але поняття “образ автора” слід розглядати ширше: з одного боку, це оповідач, з іншого – певний авторський погляд на дійсність, який проявляється в усьому творі. Будь-які обставини життя реального автора (письменника) можуть підлягати змінам при створенні художнього образу автора. За визначенням М. Брандеса, аукторіальний оповідач у формі 3-ї особи однини (він) – “це самовираження особистого, але воно знаходиться поза світом оповіді повістяра” [2, 64]. Образ оповідача близький до героїв, але інколи він зливається з авторським образом, навмисне обраною авторською позицією, знаходячись на якій він має найкращі можливості для втілення ідейного задуму свого твору. Як вважає В. Одинцов, розуміння позиції письменника дає змогу пояснити функціональне значення кожного елемента художньої побудови [3, 15].

У стилі білоруського циклу Е. Ожешко відбувається надзвичайно швидкий процес змін як форм зображення окремих персонажів, так і форм відображення художньої дійсності в образі автора. Образ автора у ставленні до героїв зазнає такої складної і суперечливої еволюції, що можна ставити питання про єдність і внутрішню послідовність розвитку художньої особи автора. У Е.Ожешко близькість автора героєві не залишається тільки принципом зображення, вона стає предметом зображення, позначається і на композиції, і

на стилі, і на тематиці та проблематиці творів. Авторське втручання виявляється в оцінці дійових осіб, їх вчинків і різноманітних, особливо негативних, явищ дійсності. Разом з героєм, а не десь “поряд” – такою є творча позиція Е. Ожешко. Ця позиція зумовлює звернення її до актуальної тематики, допомагає знайти свого героя і виробити засоби розкриття характеру, створює особливу емоційну атмосферу книг. Письменниця завжди писала про те, що сама бачила, добре знала, пережила.

О. Кобилянська теж відмовляється від прихованої авторської позиції, характерної для окремих представників української літератури. В її творах майже завжди відчувається присутність автора, його ставлення до зображуваних подій та персонажів. Оповідна манера взагалі характерна для української літератури, але оповідач О. Кобилянської – естет, інтелігент, глибокий психолог. З її новелами в українську літературу ввійшла нова манера глибоко інтелектуальної оповіді. Письменниця постійно виступає на захист честі й гідності людини, вона надзвичайно чутлива до її краси й краси природи, тонко відчуває навколишній світ, його гармонію, прекрасне й потворне, що постійно супроводжує людину.

У поетиці Ожешко та Кобилянської важливу роль відіграють метафори. Метафоричність художнього мислення письменниць виявляється передусім у назвах творів. Символічні назви новели О. Кобилянської “Некультурна” та повісті Е. Ожешко “Хам” із змістом пов’язані контрастно – це також є джерелом творення нових значень. Ці твори об’єднує те, що вони близькі за композиційною побудовою: їх фабула – поступовий доказ того, що “некультурна” й “хам” – люди високої моральної етики – стоять значно вище представників вищих кіл суспільства. Отже, відбувається семантичне зміщення у значенні цих слів (“некультурна” і “хам” підносяться до рівня християнської моралі – вищої доброти). За першим задумом Е. Ожешко твір мав назву “Надніманський рибалка”, але полемічна спрямованість теми спонукала її змінити назву, що носила етнографічний характер, на полемічну, дискусійну [1, 177]. Незвичність назви творів спонукає читача активно думати та асоціативно зіставляти з нею образи твору. Метафоричні й алегоричні назви творів “Земля”, “Низини”, “Над Німаном”. Це – узагальнення, які лаконічно виражають суть творів, містять відкриту полеміку, вказуючи на центральні образи.

У повісті “Хам” докладно описано майже тридцять днів із життя героїв, точно окреслено побутовий час, хоча точна хронологія й відсутня. Як правило, опис кожної події починається з вказівки на пору року, день тижня чи на час доби: “В неділю Франка ні на хвилину не відходила від вікна кухні”

[5, 54], “Осінній день хилився до заходу” [4, 463]. Але інколи лік часу ведеться навіть на години. Це пов’язано з найбільш важливими подіями в житті героїв. Так, після конфлікту з Франкою час ніби зупиняється для головного героя – Павла Кобицького: “За годину після цього він плів уже по річці човном, що, мов хистка чорна цятка, мчав по її сталій поверхні під золотими зірками, що спалахували в небі; за човном бігла срібна течія і шепотіла свою вічну, одноманітну, перлисту пісню” [4, 527]. В уривку перетинаються дві часові перспективи: “за годину після цього” й “вічна пісня ріки”. Подані вони у контрастному плані й виражають філософську думку автора про мализну людських страждань у порівнянні з вічністю. А в найтяжчі для Павла часи йдеться вже про хвилини: “Через кілька хвилин він заговорив тихим, уривчастим голосом” [4, 535]; “Франка, скорчена й онімела, просиділа на землі лише кілька хвилин” [4, 541]. Такий лік часу дає можливість письменниці підкреслити глибину людських переживань.

Структура художнього часу в повісті “Хам”, як і однозначність у зображенні подій, підпорядковані головному завданню: розкрити характер персонажів. Зустріч позитивних героїв Павла і Докії відбувається одночасно із зустріччю негативних – Франки і Марцелі. Тоді ж, коли Павло залишається наодинці з природою, Франка знаходить відряду в товаристві жебрачки Марцелі, з якою вона відчуває духовну близькість. Образ Марцелі сприймається як образ-мотив перестороги для Франки щодо її можливого майбутнього (випередження подій). Прямо про це автор не говорить, сподіваючись на спостережливого і вдумливого читача.

Фабульний час у повісті “Хам” тісно зв’язаний з образом Франки: “Більше, ніж три місяці, минуло з того дня, коли Павло, повернувшись додому, не знайшов Франки” [4, 483]; “Минула вже третя зима після того, як зникла Франка” [4, 488]. Ці словесні деталі яскраво свідчать про те, що зустріч із Франкою для Павла – головна подія в його житті. Без Франки час для нього зупиняється, а думка про неї ніколи його не залишає.

У новелі “Некультурна” О. Кобилянська створила яскравий образ простої селянки Параски, надзвичайно близький за духом і характеротворенням до образу Павла Кобицького. Це жінка з надзвичайно сильним характером, сильна своїм духом, сформована природою, народною етикою і мораллю. Обидві письменниці не показують нам процес формування характерів своїх героїв, це відбувається “поза кадром”. Як правильно зазначає Л. Ремішевська, “потреба глибокого розкриття домінантних рис характеру вимагає небуденних ситуацій... У Параски закономірне прагнення до високої духовності, чуйності у

взаєминах з такими, як сама, моральної чистоти, гармонії, щастя” [6, 59]. Як і Кобицький, Параска близька до природи. Тематика мікро- і макрообразів визначається загальним настроєм, основною ідеєю твору. У пейзажах використано засіб персоніфікації, який допомагає розкрити переживання героїні: “Їй ніколи не смутно. Навіть взимі, коли сама по тижневі сидить і людини не бачить, – їй не смутно... Вечорами, як сніг б’є до дрібних вікон її хатини, вітер гомонить беззвучним голосом своїм, вона сидить, скулившись коло печі, з люлькою в роті, і слухає чогось” [7, 365]. Природа для Ожешко та Кобилянської – джерело філософських роздумів, символ людського життя. Але всі символічні описи виступають у контрасті з реальністю і служать засобом нагнітання емоційної напруженості. Найбільш емоційні трагічні мотиви в житті героїв зв’язані з описами вечора й ночі (відсутність перспективи, темнота, безвихідь): вночі вбиває Сава Михайла, вночі вбивають Дзюрдзі Петусю (повість “Дзюрдзі”), вночі кінчає життя самогубством Франка (“Хам”). У системі прихованої метафори повісті “Земля” включений образ “сусіднього” лісу, в якому відбувся страшний злочин: “Ліс чорнівся неприязно з темряви осінньої ночі, що надходила проти глухої стернини, і, закутуючись чимраз більше в густу темряву, мов радувався ворожнечею запустілих піль” [7, 239].

Кобилянська і Ожешко, створюючи характери героїв, вдаються до портретних характеристик, показавши себе майстрами портретної художньої деталі. Характеризуючи Параску, українська письменниця показує плин часу, поєднує в портреті такі, здається, несумісні речі, як красу, ніжність і... силу: “Мала сорок і кілька років і була вдовицю. З лиця чорнява, ще майже гарна, була вона тонка, майже ніжно збудована, жива, спритна, здавалася далеко молодшою, а по її дрібних руках не був би ніхто надіявся мужської сили” [7, 363].

Художня реалістична деталь служить для викриття нелюдської експлуатації селян, підкреслює, що трагедія цих героїв передусім визначається їх суспільним становищем. Федорчуки (“Земля”), Параска (“Некультурна”), Кобицький (“Хам”), Христина (“Низини”) – типові представники суспільних низин. Розкрити суспільне становище персонажів допомагають портретні деталі, зокрема опис рук. Авторське ставлення до Христини проявляється в контрастних тропях “маленькі руки” – “геркулесова робота”, у незвичному порівнянні рук з чорною, зораною землею. У поезиці Кобилянської багато подібних тропів: Анна стала “чорна, як ота земля”, в Івоніки “чорні, працею затверділі руки”. Чорні та сірі кольори супроводжують селян протягом усього життя, стають символами народного горя білоруського та українського селянства.

Широко використана письменницями категорія трагічного відбиває реально існуючу невідповідність між покликанням людини бути щасливою і соціальними умовами.

У поетиці Ожешко та Кобилянської значну роль відіграють фольклорні ремінісценції. На основі народної пісні написана повість “У неділю рано зілля копала”. У творах важливим компонентом виступають сни, ворожіння. Лейтмотивом роману Ожешко “Над Німаном” стала пісня, побудована на елементах українського фольклору.

Отже, лише часткові спостереження над названою проблемою дають підстави говорити про необхідність її подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гапава В. Еліза Ажэшка. Жыццё і творчасць. – Мінськ, 1980.
2. Брандес М. Стилистический анализ. – М., 1976.
3. Одинцов В.В. Наблюдение над диалогом в “молодежной повести” // Вопросы языка современной русской литературы. – М., 1971.
4. Ожешко Э. Собр.соч.: В 5 т. – Т. 3. – М., 1954.
5. Ожешко Е. Повісті, оповідання. – К., 1952.
6. Творчість Ольги Кобилянської у контексті української та світової літератури (до 120-річчя з дня народження письменниці): Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції. – Ч. І. Літературознавство. – Чернівці, 1988.
7. Кобилянська О. Вибрані твори. – К., 1974.

РЕЗЮМЕ

Солдатенко Т.Я. Сумской педагогический университет. К проблеме украинско-польского литературного единения (Э. Ожешко и О. Кобылянская).

Названная проблема еще не стала предметом специального исследования в украинском литературоведении, хотя в творчестве, мировоззрении и даже в личной жизни этих двух выдающихся писательниц очень много общего. Объектом исследования стала метафоричность художественного мышления украинской и польской писательниц (в основном анализируются повесть Э. Ожешко “Хам” и рассказ О. Кобылянской “Некультурная”).

SUMMARY

Soldatenko T.Y. Sumy Pedagogical University. To the problem of Ukraine-Polish literature uniting (E. Ogeshko and O. Kobylianska).

Named problem did not yet become any subject of special study in Ukrainian literature though in creative activity, worldview and even in the private life these two prominent writers plenty of general. The object of study became metaphor artistic thinking Ukrainian and Polish writers (basically the E. Ogeshko's story “Lout” and O. Kobylianska's story “Uncultured” are analyzed).

**“ЧЕЛОВЕК, ТЕСНИМЫЙ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАМИ”
(ОБРАЗ ПРОСТАКА У ПРОЗІ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ’ЯНЕНКА
В КОНТЕКСТІ ПРОСВІТИТЕЛЬСЬКОГО РЕАЛІЗМУ)**

У статті представлений зв'язок творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка із естетикою просвітительського реалізму на прикладі зображення героя-“простака” у романі “Жизнь и происхождения... Столбикова” та творах Гріммельсгаузена, Вольтера, Лесажа.

Реалізм епохи Просвітництва ввів у себе найвизначніші ознаки філософії та естетики свого часу, які Гегель характеризував як раціоналістичний рух XVIII ст. в галузі мистецького та духовного життя, основою якого було заперечення існуючого способу правління, державного устрою, політичної ідеології, права та судочинства, релігії, мистецтва, моралі. Це перш за все позначилося на зображенні героя, який представлений і як “природна людина”, і як особистість, що живе в суспільстві за його законами та несе на собі його відбиток.

Питання про існування просвітительського реалізму як художнього методу в українській літературі викликало суперечки. Такі дослідники, як О. Чижевський, О. Сулима-Блохіна, М. Наєнко, не виділяли його серед літературних напрямів XVIII – початку XIX ст. На відміну від них більшість сучасних літературознавців аргументовано доводить не просто наявність просвітительського реалізму взагалі і в українській літературі зокрема, а й визначає характерні типологічні особливості цього методу. Так, Д. Наливайко називає його головними прикметами аналітичність та соціальність. М. Яценко визначає такі риси просвітительського реалізму, притаманні творчості українських письменників: “Споглядальний характер просвітительської ідеології, тенденція до ідеалізації “природних” доброчинностей в образах представників третього стану, нахил до прямого і безпосереднього вираження ідеалу, що нерідко призводило до конструювання (замість показу живих індивідуальностей, підпорядкованих тільки живій ідеї) збірних ідеальних або негативних типів як моделі для перевиховання” [8, 44].

У творчості Г. Квітки-Основ'яненка елементи просвітительського реалізму наявні перш за все в бурлескних творах, п'єсі “Сватання на Гончарівці”, романі “Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова”. Так, М. Яценко в цих та інших творах Квітки виділяє характерні риси просвітитель-

ського реалізму: “повчально-дидактична авторська настанова на перевиховання, етнографічно-побутова достовірність обставин, раціоналістична побудова сюжету, наявність соціальних реалій, протистояння дурості і природного розуму, критика сільської “верхівки”, щасливий фінал та ін.” [9, 127].

Ці та інші риси методу просвітительського реалізму виразно представлені в романі Г. Квітки-Основ'яненка “Жизнь и происхождения ... Столбикова” (1833-1841). Свого часу О. Сенковський у глузливій рецензії на роман відзначив, що твір цей являє собою “важке наслідування важких романів покійної школи Жіль Бласа” [Цит. за: 1, 128]. Відкидаючи стосунки Квітки-Основ'яненка та Сенковського, виділимо той факт, що критик пов'язував сюжет та героя роману українського письменника з певною традицією, яка склалася в західноєвропейській просвітительській літературі. Її підхопили та перенесли на російський ґрунт В. Наріжний та Ф. Булгарін (перший переклад “Жіль Бласа” російською мовою побачив світ 1754 року). Більшість дослідників не без підстав стверджує, що “Столбиков” Квітки-Основ'яненка полемічно спрямований проти низькопробного роману Ф. Булгаріна “Иван Выжигин” [Див.: 3, 164-172]. Сам автор пояснює історію створення “Столбикова” порадою В. А. Жуковського продовжити, після “Дворянских выборов”, “в том же то же и с той же целью” тепер вже у романі, “украсив и наполнив сценами из губернских обществ” [5, 218]. У листі до П. О. Плетньова від 26 квітня 1839 р. Квітка дає таку характеристику своєму герою: “Он *простачок* (виділено нами. – В. Т.), не получивший образования, чудно мыслит, будто понимает дело, но превратно от общих разумений” [5, 218]. Отже, Квітка-Основ'яненко свідомо зробив героєм свого твору простака, простодушного, продовжуючи його постаттю галерею простаків, створених у західноєвропейській літературі XVII-XVIII століть. Автори романів розповідали історію життя героя від дитинства до того моменту, коли він досягає багатства, має родину або щастя та спокій на лоні природи. Герой-простак виходить у світ із чистим поглядом людини, що не знає законів суспільства, і живе (поки що!) за законами розуму та вищої моралі. Тому він здається спочатку диваком, якого легко обдурюють усі, хто цього бажає. Імена героїв дуже виразно вказують на їхню вдачу. У романі найвідомішого німецького письменника XVII ст. Г.Я.К.Гріммельсгаузена герой носить ім'я Симпліцій Симпліцісімус, що означає “простий з найпростіших”. Жіль Блас – без аристократичного додатку “дон” – ім'я героя роману французького письменника А. Р. Лесажа “Жіль Блас із Сантильяни”. “Простодушний” – називає себе герой однойменної філософської повісті великого французького просвітителя Вольтера. Герой ро-

ману Квітки-Основ'яненка в першій редакції має прізвище “Пустолобов”, в останній – “Столбиков”, що, можливо, вказує на приналежність до столбового дворянства. Певною мірою схожі сюжети цих творів. По-перше, це оповіді про долю одного героя, і це підкреслюють автори вже назвою, виносячи його ім'я в заголовок, інколи додаючи коментарі типу “Пригоди Жіль Бласа із Сантільяни” у Лесажа, “Простодушний. Правдива повість, вилучена із рукописів отця Кенеля” у Вольтера, “Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах” у Квітки-Основ'яненка. По-друге, сюжет твору становить собою жваву розповідь про поступове перетворення простака в людину, яка набуває певного життєвого досвіду і виробляє свою філософію під впливом обставин суспільного буття. Герой поступово починає розуміти, що в навколишньому світі існують закони, які не збігаються з його уявленнями про дійсність. Він пристосовується до них, досягаючи багатства, слави, дворянського титулу. Однак, якщо герої Гріммельсгаузена та Лесажа “до певної міри пікаро” [6, 481], тобто це люди із соціальних низів, які в силу обставин змушені побачити життя з різних боків, найчастіше – з середини, які з простих, наївних, добрих людей перетворюють на таких, як всі, то у Вольтера, Квітки-Основ'яненка герої походять із дворянства. Якщо вони і змушені служити, то служать королю, як це робить Простодушний, або управителем дворянських маєтків, як Столбиков. У цих творах наявні основні елементи сюжету популярного в Європі “крутійського роману”: усна розповідь героя про своє життя (крім “Простодушного” Вольтера), звідси – відсутність складної композиції, хронологічний розвиток подій, починаючи з дитинства, який інколи переривається вставними новелами. Гріммельсгаузен, Лесаж, Вольтер, Квітка-Основ'яненко підкреслюють, що герої їх творів – часто жертви обставин, тому дають широку об'єктивну картину суспільного життя. Головна увага зосереджувалася на зображенні дії, причому вона komponувалася як певні епізоди-притчі, зміст яких автори давали з самого початку. На думку просвітителів, це тільки підвищить інтерес до дії, викличе ще більше почуттів у глядача чи читача. Лессінг, зокрема, вважав: “Якщо глядачеві буде відомо все, що стосується дійових осіб, то така умова буде, як я передбачаю, джерелом найбільш сильних душевних хвилювань” [7, 187].

Проте герой цих творів відрізняється від пікаро перш за все тим, що він не став абсолютно аморальним циніком, він готовий (і робить так!), скориставшись обставинами, стати порядною людиною, допомагати бідним та нещасним; знає він і благородні почуття любові, поваги, співчуття, самопожертви, покаяння. Так, Жіль Блас відчуває горе та картає себе за те, що не допомагав

своїм батькам, коли був багатий. Столбиков, який дуже мало зустрів на своєму шляху добрих людей, пам'ятає про доброту “тетеньки”: “в добрый час я выпросил у жены согласие перевезти ее к нам и покоить до смерти” [4, 218]. Слід зазначити, однак, що автори названих вище романів, створених у контексті просвітительської естетики, не ставили перед собою завдання відтворити людський характер в усій його складності, представити багатогранну психологію людської душі. Ті чи інші події в житті героя, думки та почуття необхідні були авторам як ілюстрація певної тези, яку вони виголошували, маючи головне завдання: на раціональних засадах виховувати людей. Про це говорить Лесаж устами свого героя в главі “Жіль Блас – читачеві”: “Якщо станеш читати мої походеньки, не віддаючи належного урокам моралі, які знаходяться в них, то не матимеш ніякої користі з цієї праці, але якщо прочитаєш їх з увагою, то знайдеш там ... корисне, змішане з приємним” [6, 9]. У філософській повісті Вольтера “Простодушний” ніби відсутній прямий дидактизм, однак автор, представляючи погляди на суспільний лад, історію, мораль, релігію героя, який не зазнав впливу цивілізації, підкреслює хибі соціальних інститутів і висловлює його устами свої погляди, ніби стверджуючи: “Має бути саме так!”. Дидактичним у своїй основі є й роман Квітки-Основ'яненка. Автор в “Письме к издателям “Русского вестника”, листах, присвячених роману, виділяє мету, з якою він звернувся до зображення історії Столбикова, в листі до П. О. Плетньова від 26 квітня 1839 р. зазначає, що це “сатира на все злоупотребления, делаемые людьми во всех званиях” [5, 218]. У листі від 26 жовтня 1840 р. Квітка-Основ'яненко підкреслював, що йому “хотелось указать, какими путями и через что человек получает или теряет. И опять, человек, теснимый обстоятельствами, до какой низости должен опуститься” [5, 270]. В листі до М. П. Погодіна від 2 червня 1834 р. він визначав ще одну мету: “Все располагал вместить, все, что по провинциям ведется, все, что прикрито красным, наместническим еще, мундиром” [5, 206]. Отже, через зображення негативних явищ дійсності та впливу їх на людину письменник, в традиціях просвітительських, прагнув впливати на свідомість читача і виховувати в ньому високі громадянські почуття, прагнення перебудови світу. Роман Квітки, як і твори його західноєвропейських попередників, тенденційний у просвітительському розумінні цього слова. Авторська позиція “виявляється в деталях та певних наголосах” [3, 128].

Як відомо, просвітительський герой виступає у творі і як представник певного суспільного середовища, і як втілення ідеї розуму та природи. На відміну від класицистів, представники просвітительського реалізму відмовля-

ються від піднесеного зображення дворянства. Вже Гріммельсгаузен у своєму “Симпліссимусі” з іронією та образою пише про дворянство і про те, що “дворян, тільки вони вилупились на світ, уже садять на такі місця, на які ми (тобто прості люди. – В. Т.) і в думках претендувати не сміємо, хоча б того більш заслуговували, ніж який-небудь дворянчик...” [2, 62]. Жіль Блас, герой роману Лесажа, зустрічається на своєму життєвому шляху із дворянами різного “гатунку”, він сам одержує дворянство, однак проти своєї волі. Прочитавши дворянську грамоту, герой зауважує: “Вона не вселила у мене ніякої гордості...” [6, 747]. Квітка-Основ’яненко в своєму романі представляє зворотний процес – дворянин змушений працювати управителем у маєтках, що спочатку ображає дворянський гонор. Однак письменник близький до просвітителів своїм об’єктивним зображенням дворянства, перш за все помісного.

У романі Квітка-Основ’яненко знову звертається до проблем виховання дворянства зокрема, людини взагалі з просвітительських позицій. Це письменник засвідчує перш за все в листах, у яких він підкреслює, що найголовнішою життєвою обставиною, яка вплинула на подальше життя Столбикова, була відсутність належної освіти, про що свідомо “подбав” опікун, який хотів зробити із нього “глупца и повесу” [4, 25]. Так, у листі до П. О. Плетньова від 26 квітня 1839 р. він пояснює простоту героя тим, що той не одержав освіти [5, 218], в листі до В. А. Жуковського від 3 грудня 1841 р. прямо підкреслює: “Я свел все в одной повести и поставил лицо, страдающее от различных угнетений, не без рассудка вовсе, но как по корыстолюбивым видам гонимого до того, что его лишили даже воспитания, на которое он по роду и состоянию своему имел право. За отнятием сего блага он страдал от того везде и от всех целую жизнь свою” [5, 331].

Проблема виховання та освіти, як відомо, стояла в центрі ідеології Просвітництва, тому в своїх романах просвітителі постійно торкалися цієї теми. Вже Гріммельсгаузен в “Симпліссимусі” оспівує розум людини, який вдосконалюється завдяки освіті, треба тільки бути уважним та правильно виховувати людину. Устами Симпліція він стверджує, що душа людини без вчення та прав схожа на поле, яке, “хоч від натури й плодородне, однак, коли не оброблене та не засіяне, то й не приносить плодів” [2, 45]. Лесаж у романі про Жіль Бласа в першій главі докладно розповідає про те, хто і яку освіту дав герою, як ця освіта вплинула на його характер. Через науку розвиває свій розум і герой філософської повісті Вольтера “Простодушний”. “Жизнь и происхождения... Столбикова”, як і інші романи просвітительського реалізму, можна назвати філософським, виходячи з деяких філософських позицій цього ідейного руху, перш

за все з ідеї гуманізму, бо просвітителі захищали право людини на розвиток її натуральної природи, якому заважають як моральні, соціальні вади, так і недовершеність особистості. Саме тому проблема людини, представлена під просвітительським кутом зору, залишається однією з основних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К.: Наукова думка, 1969. – 365 с.
2. Гриммельсгаузен Г. Я. Симплициссимус. – М.: Художественная литература, 1976. – С. 233-519.
3. Зубков С. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1978. – 358 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Жизнь и похождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века // Збір. тв.: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 5. – С. 7-453.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Листи // Збір. тв.: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 7. – С. 163-360.
6. Лесаж А. Р. Похождения Жиль Бласа из Сантильяны. – М.: Изд-во АН БССР, 1957. – С. 11-770.
7. Лессинг Э. Г. Лаокоон. – К.: Мистецтво, 1968. – 278 с.
8. Яценко М. Т. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX століття. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 10-107.
9. Яценко М. Т. Просвітительський реалізм // Історія української літератури XIX століття: У 3 кн. – К.: Либідь, 1995. – Кн. 1. – С. 91-137.

РЕЗЮМЕ

Трофименко В.В. “Человек, теснимый обстоятельствами” (Образ простака в прозе Г. Ф. Квитки-Основьяненко в контексте просветительского реализма).

Стаття посвящена проблеме наличия просветительского реализма в творчестве Г.Ф. Квитки-Основьяненко. Черты этого направления определены и прослежены на примере изображения главного героя-“простака” в романе “Жизнь и похождения... Столбикова” в контексте западноевропейской традиции (Гриммельсгаузен, Вольтер, Лесаж).

SUMMARY

Trofymenko V.V. “The man who is being pressed by circumstances” (the image of simpleton in the prose of G. Kvitka-Osnovjanenko in the context of the realism of the enlightenment).

In the article is given the connection of the works of G. Kvitka-Osnovjanenko with the esthetics of the enlightenment realism on the examples of “simpleton’s” character in the novel “Life and adventures... of Stolbikov” and works of Grimmelsgauzen, Volter, Lesazh.

ЗАРУБІЖНА ФІЛОЛОГІЯ

УДК 801.3 + 802.0

Гнаповська Л.В.,

Кисла М.В.

*Сумський державний
педагогічний університет***ДІАЛОГІЧНА ПРИРОДА КОНЦЕПТУ "КОХАННЯ"
(ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)**

У статті концепт "кохання" розглядається як діалогічна за своєю природою сутність. Через аналіз авторських концептуальних метафор досліджується специфіка взаємодії адресанта та адресата у семантичній структурі зазначеного концепту.

Протягом багатьох століть людина намагалась дійти до суті та визначити підґрунтя того, що номінується словом "кохання". Це абстракція, якої не можна торкнутися або побачити, але відчуття її дію може практично кожний. При цьому для кожного вона репрезентує себе по-різному, з огляду на фізіологічний та психічний стан людини та обставини, в яких знаходиться остання.

Традиційно кохання розглядається як одна з головних аксіологічних функцій особистості. Саме кохання, що існує подвійно – як егоїзм та як альтруїзм – формує ціннісний світ особистості, вміщує суттєвий стрижень життя. Кохання забезпечує повноту і змістовність людського життя. Тому, вважають дослідники, саме в ньому знаходиться межа становлення особистості, оскільки обов'язковою її умовою є здібність людини до самотрансценденції [4].

Проблема любові, що вміщує поняття кохання, в сучасних філософських дослідженнях розглядається крізь призму концепції андрогінізму, основні етапи розвитку якої представляють роботи Платона, О.Вейнінгера та В.Соловйова [7, 4]. Ця концепція дозволяє побачити і вивчити діалектику процесу любові. Тут андрогін виступає, по-перше, як поєднання двох людей, які представляють чоловічу та жіночу сутності; по-друге, як виявлення в одній людині двох даних сутностей, яке потребує поєднання з таким же малим андрогіном; по-третє, як поєднання людини з Богом.

Згідно з платонівською доктриною, в основі любові знаходиться Ерот – кохаюче начало або прагнення любити. Це – об'єктивно існуюча та багатофункціональна сила, яка передусім породжує і постійно підтримує любов. Крім того, існує кілька завдань або сфер діяльності Ерота. По-перше, він вміщує в собі потенцію гармонії усього суцього. Більш того, він поєднує в єдину систему дані

складові частини світу в цілому. По-друге, завданням Ерота є необхідність збереження життя, а отже – і можливість отримання безсмертя. Він являє собою нескінченне народження, тобто почуттєву, матеріальну і, головне, творчу безмежність. У свою чергу, любов знаменує собою подальший розвиток і оформлення еротичного імпульсу в більш зріле і складне почуття. Символом любові виступає андрогін – діалектична єдність протилежних начал: чоловічого та жіночого, духовного і тілесного. Обов'язковою умовою любові є процес сублімації цінностей, в основі якого, як стверджував Платон, знаходиться бажання людини жити в суспільстві, де правлять Благо і Краса [7].

На межі XIX-XX століть російські філософи представили свою точку зору на проблему кохання. Визначивши слідом за Платоном головну мету любові як набуття безсмертя, представники російської релігійної філософії запропонували своє бачення напрямку руху до даної мети. За їх думкою, справжній андрогінізм полягає у відродженні людської цілісності, оскільки образ і подібність Бога являє собою людина, яка представляє не конкретну стать і не дві різних статі, а "цілу" людину – чоловіка та жінку. Більш того, це людина, що має духовну, точніше кажучи, одухотворену цілісність. Отже, справжня любов, на думку російських релігійних філософів, дозволяє людині певною мірою вирішити проблему самотності, відчувати радість служіння і дарування себе іншій людині, а отже, побачити істинне, божественне обличчя всього суцього [7].

Розглядаючи підходи до вивчення природи концепту "кохання", слід також мати на увазі, що кохання тісно пов'язане із сексуальним потягом. Але вони не є тотожними. Певною мірою кохання можна визначити як психологічну (або психо-соціальну) надбудову над сексом [9].

У проведеному нами дослідженні кохання визначається як почуття, під впливом якого людина ставить інтереси іншої (коханої) людини вище власних інтересів, а інколи й вище власного життя [op.cit.]. З наведеного визначення зрозумілим стає той факт, що концепт "кохання" має діалогічну природу, оскільки поняття про закодоване в ньому почуття виникає та реалізується тільки за умови наявності двох учасників – того, хто його відчуває (адресанта) та того, до кого це почуття спрямоване (адресата). Тому перш ніж приступити до розгляду специфіки мовного втілення концепту "кохання", ми спробуємо дослідити особливості взаємодії адресанта та адресата у семантичній структурі поняття, що розглядається.

При аналізі відносин конкретних людей, що мають певні почуття (кохають) та можуть пояснити, що для них значить кохання, слід приділити ува-

гу філософському розгляду діалогу любові як форми екзистенції. Так, філософія стародавнього світу наголошувала на необхідності такого діалогу. Зокрема, Платон вважав, що люди – це є лише половинки тих сутностей з вісьма кінцівками, двома обличчями та двома статями, яких Зевс в покарання за неслухняність розділив навпіл. Кохання – це єдиний спосіб відновити первинну цілісність, енергія, яка сприяє з'єднанню двох частин однієї й тієї ж сутності [див. 8].

Згідно з останніми філософськими дослідженнями, людина в процесі життєдіяльності постійно робить неймовірну кількість виборів. Але все це вона робить, маючи у підсвідомості прагнення до вибору основного – любові і добра. Саме любов у різноманітних своїх виявленнях народжує відповідальність як перед конкретною людиною, так і перед суспільством у цілому. Відносини любові знаходяться в основі діалогу, який є вищою формою співбуття суспільства [4].

Діалог має місце серед трьох першофеноменів – Бога, світу і людини. Кожен з них є реальність, яку неможливо замінити іншою реальністю. Крім того, на думку діалогістів, обов'язковою умовою діалогу є довіра, народжена надійністю сторін. Більше того, діалог припускає не тільки довіру, але й розуміння сторін, а отже – можливість і необхідність проникнення, точніше кажучи, вживання сторін одне в одне. Ефективність діалогу залежить не від величини часу, простору або якості його учасників, а від ступеню цього проникнення. При цьому діалог спрямований на реалізацію соціабельних потреб людини, тому саме діалогічні відносини формують особистість і суспільство, головним змістом життя яких виступає гуманізм [4].

У межах пропонованого дослідження ми представляємо лінгвістичну модель адресованості концепту "кохання". Ця модель базується на семіотичному факторі, а саме на визнанні того, що кожний знак з точки зору його сприйняття є інтеракціональним, тобто принадним для передачі значення. Це, безумовно, передбачає існування, з одного боку відправника (адресанта) з його комунікативною інтенцією, що її реалізує знак, а з другого боку – одержувача (адресата) – інтерпретатора даного знаку [6].

Слід зазначити також, що в акті номінації завжди можна простежити прагматичну спрямованість адресанта – бажання щось пояснити своєму співрозмовникові, пов'язати свої інтенції зі знанням адресата, його характеристиками та емоціями. Знаходження засобів подібного впливу на адресата потребує когнітивних зусиль, а самі мотиви адресанта є наслідком його участі в дискурсі та адресатній спрямованості акту спілкування [5].

Розглянемо номінацію "кохання" як результат діалектичної взаємодії відправника інформації (адресанта) та одержувача цієї інформації (адресата) (див. рис.1). Коментуючи наведену схему, зазначимо, що адресант прагне надіслати адресатові певну інформацію. Але до того, як в "контейнер" номінації "кохання" вмістити певний зміст, когнітивні зусилля адресанта проходять підготовчий етап, до якого залучаються сфери мислення (ratio) та почуттів (emotio). До складу цих сфер входить узагальнений досвід дотеперішніх відчуттів та уявлень чи досвід вербального значення репрезентацій, подібних до концепту "кохання". Таким чином, припустивши, що існує подвійне кодування світу – образне (формування образу певної номінації) та вербальне (сама номінація та інформаційне повідомлення щодо неї), ми можемо стверджувати, що невербальні (образні) репрезентації концептів формуються до їх вербальних втілень [5].

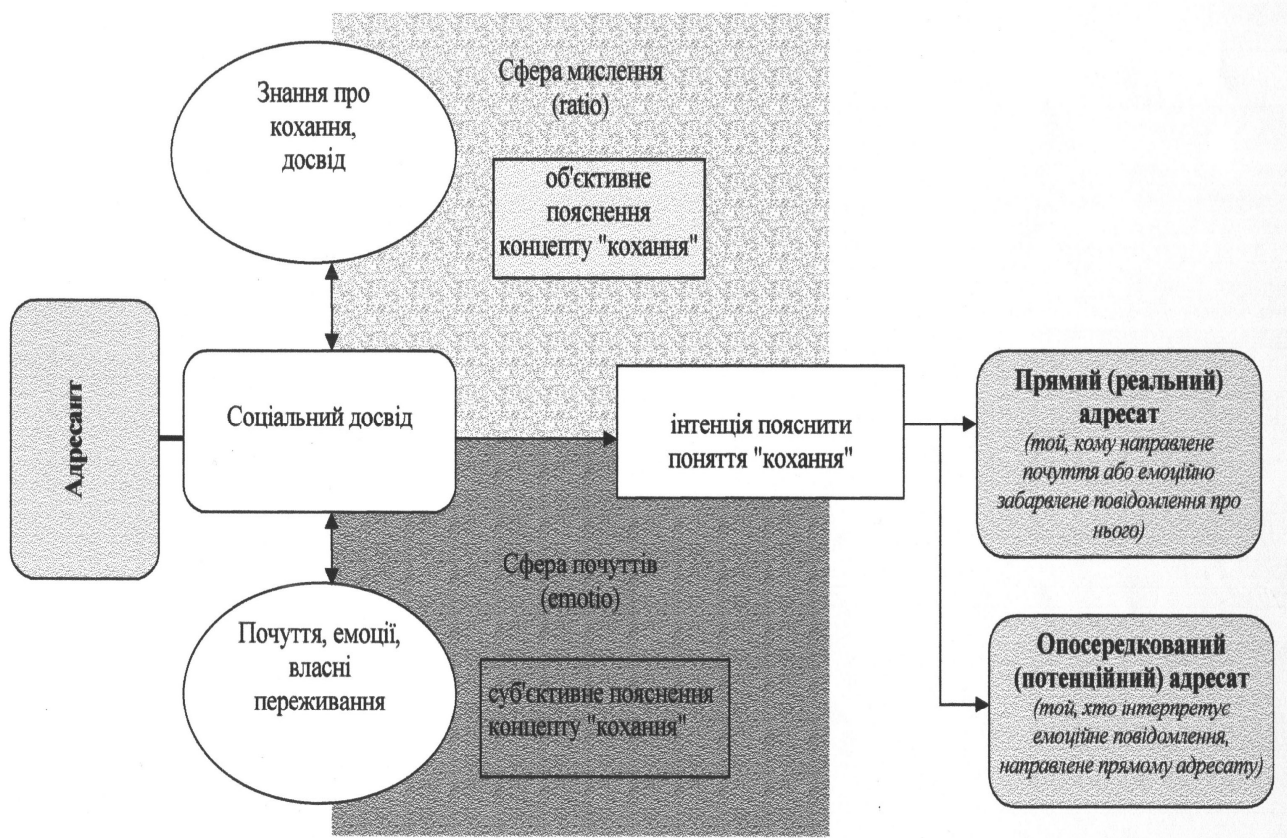

Рисунок 1. Специфіка взаємодії адресанта та адресата в семантичній структурі концепту "кохання"

У зв'язку з викладеним вище варто підкреслити суттєву роль не тільки чуттєвого, перцептуального, наочного та сенсомоторного сприйняття дійсності. Треба визнати також той факт, що не одне воно здійснює обробку інформації, що надходить людині ззовні. Мова – не тільки люстерка світу [3], тому вона фіксує не тільки те, що людина сприймає, але й осмислене,

інтерпретоване нею. У структуризації сприйнятого суттєво відбиваються моменти його суто людської обробки – *категоризації* та *концептуалізації* [2; 10].

Таким чином, при обробці адресантом інформації у спробі надіслати її адресатові утворюється так звана інтерпретанта – своєрідний важливий для адресанта контейнер, що вміщує вже категоризовану та концептуалізовану інформацію. Саме інтерпретанта дістається прямому адресатові, який сприймає інформацію та реагує на неї. Цікаво зазначити у зв'язку з цим, що інформація, яку несе інтерпретанта, є досить своєрідною, оскільки адресант – людина із власним світоглядом, яка для передачі інформації використовує не тільки сталі пояснення, але й розвиває свої персональні ідеї.

Розглянемо інтерпретанту концепту "кохання", яка подана у формі концептуальних метафор (далі – КМ), з позиції опосередкованого адресата, який отримує певний формат знання про адресанта суто з визначення номінації "кохання". Саме як опосередкований адресат, спробуємо проінтерпретувати емоційне повідомлення, що спрямоване прямому адресатові та несе в собі пояснення концепту "кохання".

Приклад 1

"Love – music, that brings joy to the heart" (an.au.)

КМ "Love – Music" базується, на наш погляд, на таких концептуальних засадах:

кохання та музика можуть спричинити появу різних емоцій;

кохання та музика знаходяться у постійному розвитку та формуються з трьох головних частин: експозиції (вступу), де показані й представлені маленькі ідеї, теми, фрагменти; розвитку, де ці крихіткі-ідеї та мотиви ретельно вивчаються, поглиблюються, часто переходять від мажору (радості) до мінору (смуток) та вдосконалюються і поєднуються у складні плетіння, доки їм на зміну не прийде фінал, що є підсумком, втіленням повної, зрілої завершеності, котрої досягли крихітні ідеї у процесі розвитку [1].

Приклад 2

"Love is Fire. But whether it is going to warm your heart or burn down your house, you can never tell" (Joan Crawford), "Love is a fire sparkling in lovers' eyes"(an.au.), "Love is an old flame that never dies" (an.au.), "Love is a flame; very pretty, often very hot and fierce, but still only light and flickering" (Henry Ward Beecher).

У наведених випадках в основу творення КМ "Love – Fire" покладено такі концептуальні принципи:

кохання та вогонь – реально існуючі сили;

кохання та вогонь – дві сутності, що асоціюються з теплом чи жаром;

кохання та вогонь – непередбачувані: ми ніколи не знаємо, чого чекати від цих сутностей.

Приклад 3

"Love is like a storm. It is calm and soothing. It is natural and essential. It is powerful and fulfilling and nothing can get in its way"(an.au.).

Експлікація "кохання" через поняття "шторм" може бути пояснена таким чином:

кохання та шторм – явища натуральні, природні ;

звук води при штормі (коли його не бачиш та не розумієш його загрози), як і слова про кохання, заспокоює;

кохання та шторм дуже могутні: якщо хтось підпадає під їх вплив, він має дуже малі шанси уникнути їх.

Аналіз наведених вище прикладів наочно довів, що сприйняття людиною поняття "кохання" базується на інформації про це почуття, отриманій з логосфери (сфери розуму – ratio), до якої додаються власні переживання, почуття та емоції (сфера емоцій – emotio). Все це складає соціальний досвід індивіда, який впливає на ставлення людини до досліджуваної абстракції.

Семантична структура концепту "кохання" є діалогічною за своєю природою, оскільки в ній кодується досвід адресанта, який "закохується" (тобто відчуває дещо на зразок того, що номінується "коханням"), з адресатом, що сприймає повідомлення про це почуття та декодує закладену в ньому інформацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бах Р. Мост через вечність. – М.: "Софія", 1999. – 217 с.
2. Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения: Пер. с англ.// Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып.23: Когнитивные аспекты языка. – С.106-260.
3. Жаботинская С.А. Система частей речи в контексте фреймовой семантики// Функция в мові, логіці та математиці. Праці науков. конф. – Том 1. —Тернопіль: Тернопільський держ. пед. ін-т., 1990. – С. 76-79.
4. Каноненко Т.В. Екзистенціальний вибір і любов як аксіологічні функції особистості.: Автореф... дис.канд.філос. наук: 09.00.04 / Харківський національний ун-т. – Харків, 2000. – 19 с.
5. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 327 с.
6. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш.шк., 1988. – 168 с.

7. Платон. Пир. Речь Федра: древнейшее происхождение Эрота // <http://www.gay.ru/science/philisof/platon3.htm>.
8. Хесс Р. 25 ключевых книг по философии: Пер. с фр. – Челябинск: "Урал LTD", 1999. – С.11 – 20.
9. Чмир В. Чому ми кохаємо? // Науковий світ. – 2000. – №12. – С.12 – 29.
10. Miller G.A. Linguists, Psychologists, and the Cognitive Science // Language. – 1990. – Vol.66. – №2. – P.200 – 330.

РЕЗЮМЕ

Гнаповская Л.В., Кислая М.В. Сумский государственный педагогический университет. Диалогическая природа концепта "любовь" (лингвофилософский аспект).

В статье концепт "любовь" рассматривается как диалогическая по своей природе сущность. Через анализ авторских концептуальных метафор исследуется специфика взаимодействия адресанта и адресата в семантической структуре данного концепта.

SUMMARY

Gnapovs'ka L.V., Kysla M.V. Sumy State Pedagogical University. Dialogic nature of the concept of "love" (linguistic and philosophical aspects).

The article treats the concept of "love" as the substance being dialogic by its nature. The specific features of the addresser and the addressee's interaction in the semantic structure of this concept is investigated through the analysis of the authors' conceptual metaphors of the concept under study.

УДК 43 – 3

Мандич Е.Г., Павлов В.В.

Сумський педагогічний
університет

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ВИБАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджуються мовні взаємодії, які включають мовні форми вибачення та їх складові – мовні акти вибачення. Подаються дискурсивні схеми мовних взаємодій та пропонується класифікація мовних форм з ядерними мовними актами вибачення.

Теорія мовних актів виходить з того, що основною одиницею комунікації є не речення, чи будь-який інший мовний вираз, а виконання певної дії, такої, наприклад, як ствердження, прохання, питання, наказ, вираз вдячності, вибачення, поздоровлення і т.д. У типовому випадку мовець виконує одночасно кілька з цих дій, вимовляючи речення чи кілька речень. Однак сама дія, сам мовний акт не слід плутати з реченням чи мовними виразами, що вимовляються при виконанні цього акту.

Наказ та прохання, погроза та обіцянка, рекомендація та вибачення і т.д. є різними мовними актами. У ході історичного розвитку кожне суспільство виробило неоднакову різноманітність цих форм міжособистісного мовного спілкування, яким і забезпечуються відповідні соціальні потреби.

Висловлювання є основною одиницею мовного спілкування між людьми. Якщо розуміти мовлення не лише як реалізацію мовної системи чи норми, зовнішньої у відношенні до мовлення, як на цьому наполягав Ф. де Соссюр, і не лише як конструювання висловлювань у процесі функціонування мовного психофізіологічного механізму індивіда, що закінчується на стадії фонації, а як на особливу людську діяльність, у ході якої відбувається обмін вербальними висловлюваннями, то його сутність найбільш адекватно розкривається через розуміння:

а) мовлення як розвитку комунікації, що використовується для обміну інформацією;

б) комунікації як способу спілкування, що використання будь-яких знакових засобів як природного, так і штучного походження, як носіїв інформації;

в) спілкування як обміну продуктами предметно-практичної та духовної діяльності або як обміну самими фізичними та духовними діяльностями [1, 7].

Винесення на перший план дослідження нової одиниці – висловлювання – вимагає перегляду старих методів та висунення нових, з допомогою яких можна проаналізувати одиницю іншого рівня. Перехід до вивчення висловлювання можливий при зміні прийнятої орієнтації на структурність орієнтацією на комунікативність. Структурний підхід неодмінно повинен зберегтися, адже структурні регулярності, без сумніву, полегшують комунікацію, вона немислима без них. Однак центральним елементом організації мови повинна бути визнана не структурність, а комунікативність [2, 12].

Висловлювання підкоряються не лише структурно-мовним нормам. Центральними стають норми комунікативного порядку. І якщо перші закономірності активно та систематично вивчаються мовознавством, то комунікативні обмеження все ще залишаються на його периферії. Однак вивчення мовного спілкування у всьому об'ємі потребує все більш активної уваги саме до комунікативних аспектів висловлювання.

Вибір висловлювання як одиниці, що реалізує акт мовлення, є основою того, що до цього часу прагмалінгвістика переважно використовувала дві основні моделі мовного акту: автоцентричну та адресатоцентричну. Рівень висловлювання об'єктивно не дозволяє включити до розгляду власне процес мовного спілкування, що припускає мовленнєву взаємодію двох або більше ко-

мунікантів. Але висловлювання є монологічним за своєю природою. Воно володіє потенціалом функціональних характеристик, які реалізуються у рамках контексту конкретної ситуації мовлення. Звідси випливає, що мінімальною комунікативною одиницею, яка може підлягати лінгвістичному аналізу з позиції діяльнісного підходу, повинен бути відрізок мовлення, у якому взаємозумовленими, реалізованими виявляються мовні дії комунікантів – дискурс [3, 88]. Дискурс відображає суб'єктивну психологію людини і, на відміну від теоретичного роздуму, він не може бути відчужений від того, хто говорить. Прагматика дискурсу сформувалась, перш за все, у ході аналізу повсякденного мовлення – практичного роздуму та діалогу.

Прагмалінгвістика оперує вже відомою системою одиниць, що включають мовленнєві акти, мовленнєві форми (що охоплюють мовленнєві акти комуніканта з моменту, коли він вступає в розмову і до зміни мовця), мовленнєві взаємодії (об'єднання ініціальних та відповідних мовленнєвих форм) та транзакції. Ця ієрархія може бути подана як –

Мовленнєвий акт (МА) – мовленнєва форма (МФ) – мовленнєва взаємодія (МВ)

– мовленнєва транзакція (МТ).

Аналіз мовленнєвих взаємодій, що мають мовленнєві форми вибачення, дозволив виділити різні дискурсивні схеми, за якими будуються мовленнєві взаємодії одного типу.

Основною дискурсивною схемою можна вважати таку:

Звинувачення – Вибачення – Прийняття / Неприйняття.

Дуже часто можна спостерігати відхилення від цієї основної схеми. Так, наприклад, може бути відсутнім звинувачення або прийняття / неприйняття вибачення; може з'являтися повторне вибачення або т.з. "пере вибачення". Але зрозуміло, що обов'язковим елементом у всіх мовленнєвих взаємодіях є саме Вибачення. Крім того, у структурі мовленнєвих взаємодій самі мовленнєві форми вибачення не однотипні. Так, може з'явитися вибачення за будь-які майбутні дії, за попередні дії, слова, вчинки, взаємні вибачення.

Розглянемо детальніше можливі дискурсивні схеми мовленнєвих взаємодій, що містять мовленнєві форми Вибачення.

Схема 1

Звинувачення – Вибачення "за минуле" – Неприйняття

Схема складається з трьох ланцюгів. Основний ланцюг – МФ Вибачення йде слідом за МФ Звинувачення. Реакцією на Вибачення є Неприйняття.

МФ	МА	
<i>Well, you are a mean pig!</i>	Підтримуюч.	Звинувачення
<i>How much are they? I like that</i>		Коментив
<i>and after I've paid for the seats too.</i>		Запитання + коментар
<i>I'm sorry, he stammered, but – you see – I've got one and sixpence.</i>	Підтримуюч.	Вибачення
<i>He paid twopence on the bus, getting there.</i>		
<i>One and six! Lena laughed.</i>	Підтримуюч.	Неприйняття
<i>It was not an unfriendly laugh, but it was a very sympathetic one either. (Priestley: 278)</i>		

Схема 2

Вибачення “за минуле” – Прийняття

<i>And I don't blame you. Jobs aren't easy to get, are they?</i>	Підтримуюч.	Дія
<i>Not if you haven't influence and you are not in the know, Mr.Smeeth.</i>		Ствердження
<i>That's the trouble. I saw it myself.</i>		Ствердження
<i>You can't get a look in. I'd a packet – my words, I'd a packet – before I got taken on here. Trailin' round, queueing up, round again – oh, dear! You know what it's like.</i>		Ствердження
<i>No, I don't, Mr.Smeeth returned, sharply.</i>	Підтримуюч.	Сприйняття
<i>Beg your pardon, Mr.Smeeth.</i>	Підтримуюч.	Вибачення
<i>Of course, you don't. I do, thought.</i>		
<i>I'd better keep my mouth shut a bit, hadn't I? It's all right now, isn't it?</i>		Запитання

Quite all right. You do your best for us.

Підтримуюч.

Відповідь

Ствердження

(Priestley: 126)

У цих випадках схема складається з двох ланцюгів, оскільки відсутнє Звинувачення. Однак різниця полягає в тому, що за МФ Вибачення йде слідом Прийняття вибачення.

Схема 3

Звинувачення – Вибачення “за минуле” – Неприйняття + Повторне Звинувачення –

– Вибачення “за минуле” – Вибачення “за минуле”

*Did you ever know me come back
in any other way, but sober?*

Підтримуюч.

Звинувачення

No, no he muttered. I'm sorry...

bit of a joke.

Підтримуюч.

Вибачення

He couldn't look her in the face.

"Bit of a joke! I wish it was. But

Підтримуюч.

Коментар

it wasn't. You meant it, Herbert

Smeeth".

Ствердження

2. *"I tell you, I'm sorry". He got up*

Підтримуюч.

Вибачення

from his chair now, and looked at

her, mumbling something about

going too far.

3. *'Yes, and I'm sorry too', she said*

Підтримуюч.

Вибачення

bitterly. 'I didn't think you'd got

a nasty thing like that in your head

to say.

Ствердження

Третій ланцюг даної дискурсивної схеми укладений Повторним Звинуваченням. Реакцією на нього є Повторне Вибачення, за яким іде Взаємне Вибачення “обвинувача”. Таким чином, у прикладі спостерігається незвичне для даного виду мовленнєвих взаємодій взаємне вибачення. Можна припустити, що “обвинувач”, для якого більш характерними є мовленнєві форми у вигляді Звинувачення і Прийняття/Неприйняття вибачення, стає на місце “звинуваченого”, і саме тому з'являється Взаємне Вибачення.

Схема 4

Вибачення “за майбутнє” – Прийняття

<i>A minute or so later, there came</i>	Дія, еквівалентна	Паралінгвістич-
<i>another and longer ring.</i>	обрамлюючій	елемент у функції
		маркера
<i>“I’m sorry, but do go and see</i>	Ініціальна	Вибачення
<i>who that is at the door, my dear”</i> ,		
<i>Mrs.Dersingham cried apologetically. “I’ve just remembered.</i>		Ствердження
<i>Agnes has gone to bed, and cook</i>		
<i>probably can’t hear, or won’t hear.</i>		
<i>I don’t suppose it’s anybody, but</i>		
<i>the late post.</i>		Коментар
(Priestley: 116)		

Розглянута схема дуже подібна до схеми 2, у якій теж відсутня МФ Звинувачення, а реакцією на Вибачення є Прийняття. Однак відрізняються основні ланцюги цих дискурсивних схем. Цю різницю можна провести за часовою референційною шкалою. Такий прагматичний тип мовленнєвих форм Вибачення можна розглядати як Вибачення, спрямоване в майбутнє. Ми називаємо такий тип МФ Вибачення “за майбутнє”.

Таким чином, у результаті аналізу дискурсивних схем мовленнєвих взаємодій, що містять МФ Вибачення, є можливим виділити за часовою референційною шкалою такі типи МФ Вибачення: Вибачення “за минуле” та Вибачення “за майбутнє”.

Аналіз комунікативно-функціональних особливостей та структури мовленнєвих форм з ядерними мовленнєвими актами дає можливість виявити детальні схеми мовленнєвих форм Вибачення.

Основним ланцюгом дискурсивних схем даного виду мовленнєвих взаємодій є Звинувачення, Вибачення, Прийняття/Неприйняття. МФ Вибачення у мовленнєвій взаємодії є обов’язковою, а МФ Звинувачення і МФ Прийняття/Неприйняття вибачення – факультативними, тобто можуть бути відсутніми. Крім того, можлива поява інших МФ, таких як Повторне вибачення, яке звичайно йде за Неприйняттям вибачення, Взаємне вибачення, Вибачення за дію, реакція.

Можливо, існують і інші дискурсивні схеми мовленнєвих взаємодій. Їх різноманітність пояснюється наявністю великої кількості різних комунікативних ситуацій, що відрізняються одна від одної умовами спілкування, соціальним статусом комунікантів, їх взаємовідносинами та настроєм. Від цих же умов залежить, очевидно, і таке явище, як поєднання у даній МФ Звинувачення і Вибачення; Неприйняття і Звинувачення чи Прийняття і Взаємного вибачення.

Мовленнєві форми Вибачення – складні одиниці, що входять у мовленнєві взаємодії. У залежності від свого комунікативно-функціонального призначення вони мають різні структури. Відмінність структур мовленнєвих форм, що включають мовленнєві акти, полягає в кількості та послідовності складових елементів.

Основним елементом мовленнєвої форми Вибачення є ядро, представлене обов'язково присутнім мовленнєвим актом Вибачення. Факультативними є перед'ядерні та післяядерні елементи. У рамках мовленнєвої форми вони можуть бути представлені різними мовленнєвими актами. У свою чергу, мовленнєва форма Вибачення може містити не один, а два і більше ядерних компонентів. Такі МФ, що містять кілька ядер – мовленнєвих актів Вибачення – називаємо складними; відповідно МФ з одним ядром – простими. Ядро з перед'ядерним або післяядерним компонентом назвемо ускладненою МФ.

Спостереження за МФ з ядерними мовленнєвими актами Вибачення засвідчують, що вони можуть бути простими і складними, ускладненими і неускладненими. Найпростіша модель МФ складається лише з одного ядра:

Sorry

ядро

Комунікативно-функціональна схема цього мовленнєвого акту виглядає таким чином: [Я{Вибачення}]. Досить часто ядро може бути ускладнене пропозитивною складовою, наприклад:

I'm sorry

ядро

I was cross with you

пропозитивна складова

Загальна схема простих ускладнених МФ Вибачення мають вигляд:

[ПрЯ {...} + Я {Вибачення} + ПсЯ {...}]

Досить часто ядерний елемент приєднує до себе лише перед'ядерний або лише післяядерний компонент.

Oh, I'm sorry. Схема : [ПрЯ {Стартер} + Я {Вибачення}]

ПрЯ Я

Варто зазначити, що ядро досить часто приєднує не один, а два чи кілька перед'ядерних чи післяядерних компонентів. Очевидно, що метою МА Вибачення є власне вибачення перед своїм співбесідником. Отже, метою вживання перед'ядерних компонентів є, частіше за все, бажання якимось чином попередити своє вибачення, привернути до себе увагу співбесідника, а також повніше та більш емоційно виразити визнання своєї провини.

У ході аналізу МФ Вибачення ми не зустріли прикладів з трьома перед'ядерними компонентами, однак логічно припустити, що такі МФ існують. Очевидно, МФ, що мають три та більше перед'ядерних компоненти і не мають післяядерного компоненту, зустрічаються рідко.

МФ Вибачення з післяядерними компонентами (від одного до трьох) досить поширені. Їх загальна схема:

[Я {Вибачення} + ПсЯ1 {...} + ПсЯ2 {...} + ПсЯ3 {...}].

Аналіз лінгвістичного матеріалу засвідчує, що ядро може одночасно поєднувати кілька перед'ядерних і кілька післяядерних компонентів. Так, наприклад, у структурі МФ, крім ядра може спостерігатись два перед'ядерних та, припустимо, три післяядерних компоненти, або ж навпаки. Це залежить від багатьох факторів – комунікативної мети мовця, його настрою, даної мовленнєвої ситуації, від соціального статусу обох співбесідників та багатьох інших.

Розглянемо тепер структуру складних мовленнєвих форм Вибачення, тобто таких, які містять два, три та більше обов'язкових ядерних елементи.

Зазначити всі можливі формули структур такого типу неможливо, оскільки у кожній конкретній ситуації можливе моделювання нових структур, якість яких буде залежати від вказаних вище факторів. Причому кількість структур складних мовленнєвих форм буде значно більшою, ніж структур простих мовленнєвих форм, що пояснюється наявністю двох, трьох і т.д. ядер та взаємного розташування відносно них перед- та/ або післяядерних компонентів.

Необхідно також зазначити, що всі ускладнюючі компоненти, які містяться в структурі складної мовленнєвої форми, можуть відноситися до одного ядра, або ж частина може відноситися до одного, а частина – до іншого ядерного елемента. У такому випадку доречно вказувати на групу компонентів першого ядра, групу другого ядра і т.д.

Наочно це можна проілюструвати таким прикладом:

<u>I'm sorry,</u>	<u>I didn't mean it,</u>	–	<u>I'm sorry,</u>	<u>darling,</u>	<u>I swear I didn't mean it</u>
Я1	ПсЯ1		Я2	ПсЯ2	ПсЯ3

[Я1 {Вибачення} + ПсЯ {Коментар} + Я2 {Вибачення} + ПсЯ2 {Показник} + ПсЯ3 {Дія}]

МФ Вибачення належить до найбільш поширених формул ввічливості. І, аналізуючи їх комунікативно-функціональну структуру, необхідно зазначити, що зазвичай чим складніша структура, тим ввічливіше звучить вибачення, тим вірогідніше прийняття вибачення співбесідником. Якщо ж мовленнєва форма Вибачення представлена лише одним ядром, то таке вибачення часто звучить холодно і неввічливо. І навпаки, якщо в структурі мовленнєвої форми розрізняється кілька ядер, а також один або кілька перед- та/ або після ядерних компонентів, то, очевидно, мовець хоче більш правдиво та відверто виразити визнання своєї провини.

Розглянемо, які мовленнєві акти виступають як перед- та/ або після ядерних компонентів.

1. Стартер:	<u>Oh, sorry</u>	<u>Oh, sorry, sorry, sorry!</u>
	ПрЯ (Стартер)	ПрЯ (Стартер)

Очевидно, за допомогою вигуків, які є в структурі перед'ядерним стартером, мовець намагається висловити свій емоційний стан.

2. Показник: у цій функції виступають звертання – власні імена, звертання типу –*darling*.

3. Сприйняття:

<u>I absolutely see your point</u>	<u>and as I said before</u>	<u>I am sorry</u>
ПрЯ1	ПрЯ2	Я

[ПрЯ1 {Сприйняття} + ПрЯ2 {Метависловлювання} + Я {Вибачення}].

Вживання мовцем як мовленнєвого акту перед'ядерного Сприйняття вказує на те, що мовець почув попередню репліку співбесідника, осмислив її, погоджується з нею або ні.

4. Метависловлювання. Як видно з вищеподаного прикладу, метависловлювання – *as I said before* – виступає як другий акт Вибачення.

Таким чином, при повторному вибаченні може вживатися Метависловлювання, що має характер комунікативно-функціонального компонента висловлювання.

5. Коментар. *I tell you, I'm sorry.*

ПрЯ Я

[ПрЯ {Коментар} + Я {Вибачення}].

Як і в попередньому прикладі перед'ядерний компонент має комунікативно-функціональний характер. Однак перед'ядерний Коментар має форму комунікативно-функціонального компонента та відрізняється від власне комунікативно-функціонального компонента тим, що в значенні дієслова у ньому виступає не перформативне дієслово (дієслово, що відображає тип мовленнєвого акту), а дієслово мовленнєвої діяльності. Такий компонент має інтенсифікуючий характер.

У значенні післяядерного компонента також часто виступає Коментар. Оскільки у структурі МФ Вибачення ядро часто приєднує два і більше наступних компонентів, Коментар може поєднуватись з Показником і Ствердженням, Проханням, Вказівкою, Запитанням.

Аналіз типів післяядерного Коментаря виявив його неоднорідність.

Він може бути таким, що:

- а) підсилює МФ Вибачення (Суб'єктивний або Об'єктивний);
- б) послаблює МФ Вибачення (Умовний чи виправдовуючий).

Ми припускаємо, що структура складних мовленнєвих форм може необмежено варіюватися. Так, очевидно, існують МФ з двома (трьома) нескладними ядерними елементами; може бути ускладнена група лише одного ядра.

Існують також складні МФ з двома ускладненими ядрами, причому ядра у складі однієї з МФ можуть бути ускладнені різною кількістю і різними за типом перед- та після ядерними компонентами.

Таким чином, у результаті дослідження нами були встановлені різні типи дискурсивних схем мовленнєвих взаємодій та виділені різні комунікативно-функціональні структури мовленнєвих форм з ядерними МА Вибачення. Крім того, була зроблена спроба встановити причини різноманітності даних структур з точки зору їх прагмалінгвістичних особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сусов И.П. Языковое общение и лингвистика / Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин: Калинин. гос. унив. 1985. – С. 3-12.
2. Почепцов Г.Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании / / Прагматические и семантические аспекты синтаксиса – Калинин: Калинин. гос. унив. 1985. – С. 12-18.
3. Зернецкий П.В. Практикум по английскому языку (вопросы коммуникативной лингвистики). – К.: Вища школа. 1987. – 35 с.

РЕЗЮМЕ

Мандыч Э.Г., Павлов В.В. Функционально-семантическое поле извинения в современном английском языке. (Прагматический аспект).

В статье проводится исследование речевых взаимодействий, которые включают речевые формы извинения и их составляющие – речевые акты извинения. Предлагаются различные виды дискурсивных схем речевых взаимодействий, а также предлагается классификация речевых форм с ядерными речевыми актами извинения.

SUMMARY

Mandych E.G., Pavlov V.V. Functional-semantic field of apology in English. (Pragmatic aspect)

The article gives the results of the investigation of pragmalinguistic peculiarities of speech interactions which have speech forms of apology. The pragmalinguistic structures of these speech forms and their constituents – the speech acts of apology are analyzed. The authors offer their classification of speech forms with nuclear speech acts of apology.

УДК 81'373.7=112

Мельник С.М.

*Київський національний
лінгвістичний університет*

ВИДІЛЕННЯ КОРПУСУ ФРАЗЕО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ “БАГАТСТВО-БІДНІСТЬ” У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

З позиції когнітивної семантики лексико-семантичне поле репрезентує у мові певну концептуальну модель, яку можна представити у вигляді фрейму. У статті визначаються критерії виділення фразео-семантичного поля “багатство-бідність” як конституента концептуальної та мовної картин світу.

Новий потенціал для вивчення одиниць фразеологічної номінації в різних відношеннях відкриває когнітивний підхід, актуалізації якого сприяли як загальний розвиток лінгвістики, так і досягнення суміжних з мовознавством наук. Всі мовні феномени – це мовні рефлекси певних когнітивних структур. За всіма мовними значеннями стоять ментальні репрезентації знань, і тому розуміння висловлювань неможливе без залучення в цей процес знань про світ, які накопичила людина в процесі взаємодії з оточуючим середовищем та контактів з іншими людьми. Саме тому багато дослідників останнім часом намагаються розглянути мовні феномени, використовуючи дані про структуру знань та форми їх упаковки.

У рамках розвитку нової наукової парадигми в останнє десятиліття ХХ ст. – на початку ХХІ ст. ряд дослідників звертаються до теорії поля з позиції когнітивної семантики, тому що семантичне поле є схематизацією людського

досвіду, людського знання [2; 3; 4; 6]. На сучасному етапі теорія поля розглядається з позиції білатеральності, що виражена у двоєдності концептуальної та мовної засад картини світу. Концептуальна система – це динамічне утворення в свідомості людини, що слугує обробці інформації про світ та водночас накопичує цю інформацію в узагальненому вигляді. Вона складніша за своїм субстратом та своєю будовою, аніж система значень відомих людині мовних одиниць[5,142]. Мова вербалізує окремі елементи концептуальної системи. Інформація, що складає мовну картину світу, розсіяна по всьому концептуальному каркасу та пов'язана з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями та їх асоціативними полями.

Як концептуальна, так і мовна картини світу членуються на “первинний” та “вторинний” сегменти. “Первинна концептуальна картина світу складається з інваріантних, універсальних понять – первинних концептів, які в мовній картині об'єктивуються, головним чином, мовними одиницями в їх первинному номінативному значенні (словами, словосполученнями, синтаксичними конструкціями і т. д.)... Складні концептуальні утворення, що містять універсальні знання, збагачені образно, національно чи суб'єктивно забарвленою інформацією та отримані в результаті концептоутворюючого, творчого акту взаємодії основних понять, утворюють вторинний сегмент концептуальної картини світу” [2,16-17]. Таким чином, одиниці фразеологічної номінації є субстратом вторинного сегмента концептуальної та мовної картин світу і утворюють в рамках цих картин “фразеологічну картину світу”, вивчення якої дозволить більш ґрунтовно дослідити шляхи та способи ідіомоутворення.

Обидва сегменти мають ідентичний поділ на концептуальні (понятійні) та мовні (семантичні) поля, які відображають певні фрагменти об'єктивної дійсності і є узагальненим результатом людського досвіду. Концептуальні поля – це структура певної понятійної сфери чи кола понять, які існують у свідомості даної мовної спільності. Семантичне поле являє собою мовну парадигму універсальних понять, що виражена семантичними категоріями з урахуванням культури та національних особливостей конкретної мови [2,29-30]. Таким чином, поле можна назвати більш точно концептуально-мовним полем.

В.Г.Гольдберг зазначає, що поле об'єднує елементи двох планів – мовного, що представлений елементами лексико-фразеологічного поля – словами та фразеологічними сполученнями, та концептуального, що включає два види елементів концептосфери. Цими елементами є “лексикалізовані елементи”,

концепти окремих значень слів та фразеосполучень, та “нелексикалізовані елементи”, що збігаються з окремими семами в значенні мовних елементів [3,61].

Поле структурується на основі гносеологічних процесів та когнітивної систематизації його одиниць, яка стає можливою завдяки своїй двобічній спрямованості: до предметного світу, з одного боку, до мови – з іншого, “проміжному” положенню між ними [4,27].

Концепти, що відбивають реальні предмети і процеси в їх різноманітних відношеннях, отримують осмислення на когнітивному рівні на основі мови. Понятійне поле, таким чином, – це когнітивний “контур” реального лексичного поля, тобто глибинний зміст мовного поля. Лінгвістичний рівень семантичного поля – рівень перетворених когнітивних концептів та структур: множина концептів – класи одиниць, еквівалентність – синонімія, протилежність – антонімія, зворотність – конверсія та інші [4,27].

Для з'ясування специфіки семантики одиниць поля необхідно розглядати його когнітивний та мовний рівні у взаємозв'язку, а також детально досліджувати концептуальну структуру семантичного поля, тобто сукупність концептів, що охоплюється ним, та взаємодію між ними. Лексико-семантичне поле репрезентує в мові певну ментально-фіксовану структуру знань про світ і має багато спільного з поняттям концептуальної структури, оскільки група мовних одиниць базується на системі концептів, що відображають уявлення людей про ту чи іншу сферу діяльності та дають можливість досить точно визначити приналежність кожного елемента до тієї чи іншої групи [6,95]. Таким чином, в основі будь-якого поля лежить деяка концептуальна модель, яку можна уявити у вигляді фрейму як уніфікованої структури даних для представлення стереотипної ситуації. Саме з фреймом у когнітивній семантиці частіше за все пов'язують поняття поля.

Фрейми зберігають у пам'яті та формують певну структуру мовного та позамовного досвіду. З кожним фреймом пов'язана певна кількість інформації: про його використання, про те, чого слід очікувати пізніше, що робити, якщо ці сподівання не підтвердяться. Фрейм має рівневу структуру. Його верхній рівень – це чітко визначене поняття, що відповідає загальній назві ситуації. Вузли нижнього рівня – термінали чи слоти – заповнюються, як правило, конкретними поняттями у процесі пристосування фрейму до ситуації [8,188]. Слоти можуть мати інформацію з різних концептуальних площин.

Деякі термінали заповнюються фразеологічними одиницями (ФО), які самі є носіями багаторівневих фреймів. Фразеологізми як одиниці концептуально-мовної системи теж є конститuentами концептуальних та семантичних

полів. Останнім часом саме фразео-семантичні поля чи фразеологічні фрагменти семантичних полів привертають значну увагу фразеологів та лексикологів. Вивчення фразео-семантичних полів дозволяє розглядати ФО у взаємозв'язку та взаємозалежності, що допомагає не тільки глибше проникнути у внутрішню структуру ФО та в когнітивні процеси, що відбуваються при їх утворенні та функціонуванні, але й з'ясувати деякі закономірності та особливості структурно-семантичної організації лексико-фразеологічної системи в цілому.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні того, якою мірою такі мовні одиниці, як фразеологізми відбивають наші знання та уявлення про таку сферу людського буття, як матеріальний стан людини, та яким чином вони структуровані, а також з'ясувати, якою складовою загальної концептуальної моделі світу вони є.

У нашому дослідженні здійснюється діахронічний аналіз фразео-семантичного поля “багатство-бідність”, яке позначає матеріальний стан людини, на двох рівнях – когнітивному та лінгвістичному.

Поділяючи думку А. В. Балясникова [1,14], ми вважаємо, що фразео-семантичне поле є незамкненою єдністю різних видів ФО, які закріплені узусом мови і належать до однієї понятійної сфери, а також вступають у певні імплікативні відносини.

Для виділення фразео-семантичного поля “багатство-бідність” у німецькій мові використовується логіко-лінгвістичний метод, запропонований О.С.Ахмановою та М.М. Глушко [9]. Однак, оскільки у фразео-семантичному полі не можна визначити фразеологізм-семантичну домінанту, яка включала б у себе значення всіх інших фразеологізмів, то в цю методику необхідно внести зміни. Необхідно виділити базовий ідентифікатор фразео-семантичного поля – лексичну одиницю, яка відповідає змісту семантичного поля [7,6] та верхньому рівню фреймової структури в концептуальній системі. У нашому випадку – це лексичні одиниці *reich* та *arm*. Але оскільки ми досліджуємо всі аспекти даних понять, тобто не тільки атрибут, але також і субстанцію, стан та процесуальність, то коло базових ідентифікаторів розшириться і буде включати лексичні одиниці, що належать до різних частин мови, і з якими співвідносяться ФО, що наповнюють досліджуване фразео-семантичне поле. Таким чином, набір базових ідентифікаторів виглядає так:

der Reichtum – reich – bereichern

die Armut – arm – verarmen

Оскільки слова-ідентифікатори полісемічні за своєю структурою, необхідно визначити те значення, яке є предметом нашого дослідження. Це було

зроблено за допомогою тлумачних словників. Потім шляхом зіставлення дефініцій був виділений семантичний інваріант – набір ознак, обов’язкових для кожної з них. Розглянемо це на прикладі базових ідентифікаторів *reich* та *arm*.

reich – *mit viel Geld oder Besitz, vermögend (LGDF); vermögend, viel besitzend (D10); viel Geld und Sachwerte besitzend, sehr wohlhabend, sehr vermögend, begütert (WDS); vermögend, begütert, im Besitz von viel Geld oder Einnahmequellen (SBDB)*.

Інваріант: *mit viel Geld und Besitz, viel besitzend, vermögend, wohlhabend*.

arm – *mit nur wenig Besitz und Geld, mittellos (LGDF); nur sehr wenig Geld zum Leben haben (D10); wenig besitzend, mittellos, bedürftig (WDS); nur wenig besitzend oder enthaltend (SBDB); ohne Geld, mittellos (DWHP)*.

Інваріант: *mittellos, mit wenig oder ohne Besitz und Geld, wenig besitzend*.

Таким же чином визначаються інваріанти для інших ідентифікаторів:

der Reichtum – *grosser Besitz an Geld und Sachwerte, Vermögen, Wohlhabenheit*;

bereichern – *reich werden*;

die Armut – *Mittellosigkeit, das Armsein, Mangel, materielle Not*;

verarmen – *arm werden*.

Виділений таким чином набір інваріантних ознак приймається за семантичний інваріант для ФО, що співвідносяться за значенням з базовими ідентифікаторами.

Поняття *Armut* включає також такі прояви бідності, як *betteln, bankrott, der Bankrott, Bankrott (Pleite) machen, Hunger leiden*, тому було встановлено релевантний набір ознак і для цих понять з метою визначення семантичного інваріанта для фразеологізмів, що співвідносяться з ними:

bankrott – *zahlungsunfähig, finanziell ruiniert*;

der Bankrott – *finanzieller Ruin*;

betteln – *um Almose bitten, um Geld oder andere Dinge bitten, weil man arm ist*;

die Not – *Zustand, in dem j-d sehr arm ist und nicht genug Geld und Essen zum Leben hat*;

Elend – *Armut, Not*.

При подальшому доборі з метою визначення віднесеності ФО до фразео-семантичного поля “багатство-бідність” набір ознак /семантичний інваріант/ накладається на тлумачення стійких словесних комплексів.

den Bach hinuntergehen – *zugrunde gehen, Bankrott machen (D11)* (в тлумаченні цієї ФО міститься базовий ідентифікатор *Bankrott*);

*das Ei unterm Huhn verkaufen müssen – in Geldnöten sein (D11);
an den Bettelstab kommen – völi, verarmen (D11) (arm werden);
sich den Beutel füllen – sich bereichern (D11) (reich werden);
eine dicke Brieftasche haben – viel Geld haben (D11);
...es dick[e] haben – wohlhabend sein (D11).*

Таким чином, виділивши корпус фразео-семантичного поля “багатство-бідність”, необхідно далі з’ясувати концептуальну структуру поля, що позначає матеріальний стан людини, тобто співвіднесений з даним фразео-семантичним полем фрагмент концептосфери. Саме це є наступним етапом нашого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балясников А.В. К изучению конъюнкционных фразеосемантических полей // Труды Самарк. гос. ун-та им. Алишера Навои. Новая серия. – 1975. – Вып. 277: Вопросы фразеологии. – С.13-18.
2. Беженарь И.С. Фразеологическая номинация возраста в современном английском языке: Дис... канд. филол. наук. – Киев, 1994. – 158 с.
3. Гольдберг В.Б. Типология структурных связей, организующих идиополе “Биологическое существование человека” // Когнитивная семантика: Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике 11-14 сентября 2000 г. – Ч.2. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – С. 60-63.
4. Денисенко В.Н. Когнитивный аспект семантического поля // Когнитивная лингвистика конца XX в. Материалы международной научной конференции 7-9 октября 1997 г. – Ч.2. – Минск, 1997. – С. 27-28.
5. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Человеческий фактор в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 141-172.
6. Кузин Ю.С. Когнитивный подход к изучению фразеологических единиц с общим значением “денежные отношения” // Когнитивная семантика: Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике 11-14 сентября 2000 г. – Ч.2. – Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2000. – С. 94-96.
7. Куркова Л.С. Фразеологический фрагмент семантического поля “мышление” в современном немецком языке в сопоставлении с русским языком: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1980. – 25с.
8. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 245 с.
9. Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования / Под ред. О. С. Ахмановой и М. М. Глушко. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1974. – 180 с.

ДОВІДКОВІ ДЖЕРЕЛА

1. LGDF Большой толковый словарь немецкого языка / Langenscheids Grosswörterbuch Deutsch als Fremdsprache – М.: Изд-во Март, 1998. – 1248 с.
2. SBDB Der Sprachbrockhaus Deutsches Bildwörterbuch – 8. völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage. – Wiesbaden: F.A. Brockhaus, 1981. – 835 S.

3. DWHP Deutsches Wörterbuch von Hermann Paul. – 7. Aufl., bearbeitet von A. Schirmer. – Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, 1960. – 782 S.
4. D10 Duden Bedeutungswörterbuch. – 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. – Band 10. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1985. – 797 S.
5. D11 Duden Redewendungen und Sprichwörtliche Redensarten: Wörterbuch der deutschen Idiomatik – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1992. – Band 11. – 864 S.
6. WDS Wörterbuch der deutschen Sprache, Herausgegeben von Gerhard Wahrig. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1981. – 943 S.

РЕЗЮМЕ

Мельник С.М. Выделение корпуса фразео-семантического поля “богатство-бедность” в немецком языке

С позиций когнитивной семантики лексико-семантическое поле репрезентурует в языке определённую концептуальную модель, которую можно представить в виде фрейма. В статье определяются критерии выделения фразео-семантического поля “богатство-бедность” как конституента концептуальной и языковой картины мира.

SUMMARY

Melnik S.M. Distinguishing the phraseo-semantic field “richness-poverty” in German language

From the point of view of the cognitive semantics lexico-semantic field represents a certain conceptual model, a frame structure. The article focuses on determining the criteria of distinguishing the phraseo-semantic field “richness-poverty” as a constituent of the conceptual and language world model.

УДК 811.161.2(81'42)

Корольова А.В.

*Київський національний
лінгвістичний університет*

ПРИЙОМИ Й СПОСОБИ ВВЕДЕННЯ АВТОРСЬКОГО Я ДО ХУДОЖНЬОЇ РОЗПОВІДІ

У статті досліджуються способи й прийоми суб'єктивізації авторської художньої розповіді, яка відображає референційну сферу образу автора як людини й особи, визначаючи його позицію як у структурі художнього простору, так і з точки зору ставлення до повідомлюваного. Зокрема, виявлено такі основні способи суб'єктивізації, як: 1) модифікація елементів тексту в розповідь від 1-ї особи, 2) трансформація елементів тексту в розповідь від 2-ї особи, 3) ускладнення всієї розповіді за допомогою вставних слів і парантез.

Уведення авторського я в художню розповідь перш за все пов'язується з поняттям суб'єктивності авторської манери викладу. Під суб'єктивністю в широкому сенсі розуміються такі специфічні виявлення антропоцентричності, як “різноаспектні репрезентації мовця в художньому творі” [5, 3], тобто саме в

процесі суб'єктивізації відображається референційна сфера людини й особи. До того ж, як відомо, граматичне значення особи є одним із видів комунікативного значення. Тлумачення семантики особи ґрунтується на визначенні, запропонованому Р.Якобсоном: "Особа характеризує учасників повідомлюваного факту стосовно учасників акту повідомлення. Так, 1-а особа – мовець/автор (чи в множині – мовець/автор + інші) свідчить про тотожність учасника повідомлюваного факту з активним учасником акту повідомлення, а 2-а особа – слухач/читач – про її тотожність з реальним або потенційним пасивним учасником акту повідомлення, тобто з адресатом [6, 100], і 3-я особа – він + решта.

Семантика особи ґрунтується на відношенні перехрещення/неперехрещення учасників позначеної ситуації з учасниками мовленнєвого акту. Перехрещення з особою свідчить про відношення ізоморфності (наприклад, вказівка на те, що суб'єкт ситуації – мовець). Неперехрещення з особою, яка веде розповідь, означає або перехрещення зі слухачем, або віднесеність ситуації до осіб, які не беруть участі в мовленнєвому акті (третіх осіб), або до предметів зовнішнього світу.

Особливі типи відношення до особи становлять неозначено-особовість, узагальнено-особовість і безособовість. Л.Г.Барлас вказує на те, що "виражальні властивості категорії особи мають не стільки морфологічний, скільки синтаксичний і контекстуальний характер" [2, 31], підкреслюючи, що поза контекстом граматико-синтаксичні відтінки односкладних речень, у яких категорія особи відіграє важливу роль, нейтралізуються.

Для вираження позиції автора велике значення мають широко вживані в художній інтимізованій розповіді узагальнено-особові речення. Необхідність їх використання пов'язана з особливою позицією мовця, з його самоадресацією, невимушеністю спілкування. Узагальнено-особові речення непрямо позначають учасника діалогу або автоадресацію, формуючи внутрішнє мовлення, і є найбільш специфікованим прийомом вираження внутрішнього *Я* письменника.

Узагальнено-особові речення мають великі зображувально-виражальні можливості як в українській, так і в російській художній прозі другої половини XIX – першої половини XX століття. Традиційно в інтимізованому художньому мовленні, починаючи з XVIII століття, вони використовуються для оформлення афористичних суджень. Така семантична потенція закладена в структурі самих цих речень. Як засоби інтимізації, вони використовуються у двох випадках: для узагальнення певних спостережень автора й для вираження особистісного ставлення до зображуваного.

Створенню спілкування сприяє і граматична структура речення (це дієслова в теперішньому часі 2-ї особи однини – в російській художній прозі – і переважно 2-ї особи множини – в українській, рідше 3-ї особи множини в узагальненому значенні). Вони, як правило, є автосемантичними в структурі авторського мовлення. Ступінь автосемантичності може бути різним залежно від художніх завдань, хоча завжди пов'язується з оточуючим контекстом; крім узагальненого смислу в художньому тексті, вони виражають ще й конкретний семантичний зміст: *Да, тепер не той час... Тепер мужика не обдуршиш...* [Винниченко, 104].

Інше призначення узагальнено-особових речень в авторському художньому мовленні – бути засобом самовираження автора, ввести читача в світ авторського ідеалу. У цьому разі “узагальнено-особова форма дієслова фіксує 2-у особу, роблячи адресата центром інклюзивно-узагальненого значення суб'єкта, і через його сприйняття інтимізує розповідь” [3, 117]), тобто центральним засобом є займенник *ти* (або дієслово у формі 2-ї особи однини теперішнього/майбутнього часу). Складність розмежування значення цього займенника виявляється в тому, що при інтимізації викладу під впливом контексту актуалізується значення узагальнено-особовості. Тут значення лексеми *ти* дорівнює значенню лексеми *всі*. Як правило, такі займенники у складі узагальнено-особових речень виражають в авторському мовленні різноманітні сентенції, прислів'я (звідси їх узагальнено-особовий характер), водночас формуючи категорію концептуальності: *Вообрази, что мир застыл на мгновение в полной неподвижности...* [Андреев, 426].

Узагальнено-особові речення в системі синтаксичних засобів інтимізації характеризують перш за все авторське мовлення, а звідси – й образ автора. Використовуючись для узагальнення життєвих спостережень автора, автосемантизовані узагальнено-особові речення є сильним художнім засобом, і навпаки, вживаючись у складі ліричного монологу, вони належать до інших периферійних зображувально-виражальних засобів. Периферійність становища знижує їх семантичну однозначність, а тому розповідь набуває інтимного характеру, узагальнене значення конкретизується до ступеня адресованості до конкретної людини, до читача: *А от глядїть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину* [Хвильовий, 357]. Значення широкої узагальненості стає не основним, а додатковим, висуваючи на перший план загальну емоційну тональність усього контексту.

У художньому тексті значення категорії особи актуалізується у зв'язку з вираженням авторської модальності.

Специфічним виявляється виникнення естетичних ефектів при актуалізації комунікативного значення особи в плані протиставлення 3-ї особи 1-й та 2-й.

Як уже зазначалося, 3-я особа розглядається в структурі мовленнєвого акту як виключна. У зв'язку з цим більшою виразністю характеризуються різні виявлення відправника й одержувача інформації у розповіді від 3-ї особи, особливо, коли це супроводжується й вираженням суб'єктивної модальності.

У досліджуваних творах нами виявлено декілька способів суб'єктивізації авторської розповіді цього типу.

1). Модифікація окремих елементів тексту в розповідь від 1-ї особи, тобто найсуб'єктивізованішу форму викладу.

На відміну від епізодичного введення авторського *Я* в нейтральну розповідь, що пов'язувалося насамперед з композиційним аспектом інтимізації, у даному випадку цей прийом виконує суто тематичну функцію, яка безпосередньо виражає авторське ставлення до зображуваного і надає йому оцінку, так звану відкриту авторську позицію. За нашими спостереженнями, до такого прийому вдаються як українські, так і російські імпресіоністи в ранньому періоді творчості. Письменники не зовсім упевнені в своїх силах, ніби побоюються бути не зрозумілими читачам, тому звертаються до додаткових художніх засобів, які підкреслюють їхні погляди, переконання, творче кредо, до того ж безпосереднє виявлення автора відразу привертає увагу, встановлює довірливий тон, водночас посилюючи умовність художньої ситуації.

У тих випадках, коли виявлення автора служить лише композиційним цілям, воно виражається у формі своєрідної рамки: на початку твору тією чи іншою мірою висувуються творчі завдання, а в кінці – підводиться підсумок їх виконання. При цьому економляться зображувально-виражальні засоби мови, які дозволяють перейти від експозиції до розвитку дії або зробити висновок, викликаний авторським ставленням до зображуваного.

У середині розповіді також може виявлятися персоніфікований оповідач. Проте така поява є епізодично й тематично обмеженою, на меті її – створити достовірність зображуваного. Іноді таке розуміння автора можна розглядати як вираження відкритого співчуття своїм героям, переданого опосередковано (наприклад, повість А.Чехова "Цветы запоздалые").

2). Трансформація окремих елементів у розповідь від 2-ї особи. Як уже зазначалося, в мові художньої літератури найбільшій трансформації підлягає семантика 2-ї особи й усіх мовних засобів, які передбачають 2-ї особу – звертання, наказовий спосіб, запитання. Проте 2-а особа виключена лише в розповіді від 3-ї

особи. На базі розповіді від 1-ї особи виникає специфічна розповідна форма, що використовує 2-у особу в основному корпусі художньої розповіді.

Перш за все зауважимо, що форма 2-ї особи не обов'язково позначає адресата: трапляється узагальнено-особове вживання займенників 2-ї особи *ти, ви*, а також вживання дієслова з начебто пропущеним займенником 2-ї особи, коли така форма не позначає адресата. Особлива лексема – узагальнено-особовий займенник – може мати два контекстних варіанти: *Пам'ятаєш? Такий високий, здоровенний чолов'яка, з довгими козацькими вусами... Та, мабуть, пам'ятаєш* (Винниченко: 66); *Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, що то значить "в степах"...* [Винниченко, 93]. Узагальнено-особове значення другої особи протиставляється звичайному, адресатному. Обидва ці вживання – узагальнено-особове й адресатне – репрезентовані в авторському мовленні. Адресатне вживання 2-ї особи часто зустрічається в авторських ліричних чи риторичних відступах.

Вживання 2-ї особи в основному корпусі розповіді можливе лише в контексті особливої розповідної форми. Наприклад, початок оповідання А.Чехова "Палата № 6": *В больничном дворе стоит небольшой флигель, окруженный целым лесом репейника, крапивы и дикой конопли. ... Если вы не боитесь ожечься о крапиву, то пойдёмте по узкой тропинке, ведущей к флигелю, и посмотрим, что делается внутри. Отворив первую дверь, мы входим в сени. ... Далее вы входите в большую, просторную комнату...* [Чехов, 234].

Форми 2-ї особи в цьому прикладі, як і в розмовному мовленні, позначають адресата, і відмінність від звичайної мовленнєвої ситуації полягає лише в тому, що тут присутність адресата в описуваній сцені є уявлюваною. Найважливішим компонентом семантики цього фрагменту є мовленнєвий акт, в якому оповідач – обов'язково від 1-ї особи – спонукає свого читача уявити себе безпосереднім учасником зображуваного; після цього ситуація описується через уявлювану участь у ній адресата. Цей інтимізований фрагмент фіксує нетипову для розповіді комунікативну ситуацію, у якій читач ангажується на роль фіктивного учасника; тим самим він виявляється її спостерігачем. Форму розповіді в цьому разі можна назвати ліричною. Наведений приклад інтимізованого авторського мовлення не можна вважати розповіддю від 2-ї особи, оскільки суб'єктом мовлення лишається розповідач від 1-ї особи. Займенник 2-ї особи позначає адресата мовлення – скоріше все-таки зовнішнього, оскільки цю особу важко назвати персонажем. Як уже зазначалося, лірична форма характеризується мовленнєвим режимом вживання дієслівних форм: базовий час оповідання – теперішній: *В комнате стоят кровати, привинченные к*

столю. *На них лежат и сидят люди в синих больничных халатах...* [Чехов, 239]. Існує і такий варіант адресатного вживання 2-ї особи в розповіді, коли *ти* – це звертання розповідача до самого себе (наприклад, до себе в минулому), причому він нібито розчинюється в адресаті. Ось ця форма (дійсно) може бути названа розповіддю від 2-ї особи. Таких прикладів у досліджуваних творах майже не зафіксовано.

Щодо узагальнено-особового значення 2-ї особи Т.В.Булигіна справедливо зауважує, що узагальненість може в деяких художніх текстах зникати, у зв'язку з чим форма 2-ї особи часто просто позначає мовця [1, 118]. Загалом в авторському мовленні узагальнено-особова 2-а особа позначає розповідача: *На ранней заре, когда еще кричат петухи и по-черному дымятся избы, распахнешь, бывало, окно в прохладный сад... и не утерпишь – велишь поскорее заседлывать лошадь, а сам побежишь умываться на пруд* [Бунин, 67]. Цей інтимізований фрагмент ідентифікується як розповідь від 1-ї особи. Розглянемо питання про семантику узагальнено-особового вживання 2-ї особи, коли вона лише позначає мовця/розповідача. Узагальнено-особове значення 2-ї особи зберігає зв'язок з адресатною особою: до семантики цього вживання входить компонент "я хочу, щоб ти поставив себе на моє місце й уявив собі, що все, що я говорю про себе, відбувається начебто з тобою самим". Дійсно, в останній частині бунінського оповідання, яке витримане в 1-й особі, цей компонент відсутній: *Вот я вижу себя снова в деревне, глубокой осенью... Утром я сажусь в седло и с одной собакой, с ружьем и с рогом уезжаю в поле... Целый день я скитаюсь по пустым равнинам* [Бунин, 78]. Найчастіше узагальнено-особове використання 2-ї особи є характерною рисою мовної манери таких українських і російських імпресіоністів: А.Чехов, І.Бунін, В.Винниченко, М.Хвильовий тощо.

3). Ускладнення всієї розповіді шляхом уведення специфікованих (вставних) слів типу *мабуть, здавалося, видимо, казалось* тощо, які свідчать про те, що розповідь ведеться автором з певною метою, що обмежує його знання про світ дійових у творі осіб, але не вводить автора в розповідь, тобто не поділяє думки певного персонажа. "Позиція такого розповідача – це не позиція безпосереднього спостерігача, але позиція оповідача загалом. Він віддалений від своїх героїв, займає принципово іншу – більш загальну – позицію, ніж персонажі твору" [4, 150].

Широке використання такого способу суб'єктивізації, у тому числі й способом інтимізації, дозволяє стверджувати, що в імпресіоністичній прозі утвердився новий тип оповідача, уведений більшістю письменників з чітко

визначеною метою, яку автор не порушує. З одного боку, розповідь стає більш об'єктивною, а з іншого, – більш психологізованою, гуманізованою й індивідуалізованою. Художні тексти за всієї об'єктивності стають більш суб'єктивними, їх новаторство в основному полягає в функціональній позиції автора. Основним способом суб'єктивізації авторської розповіді, крім займенників і дієслівних форм, є вставні слова й речення, а також вставлені конструкції, які виконують ті ж самі функції, які властиві загальномовним засобам вираження суб'єктивної модальності; показують авторське ставлення до зображуваного, виражають експресивну реакцію автора, вказують на джерело інформації, виділяють значимі фрагменти розповіді. Однак у художньому тексті, на думку Г.Я.Солганіка, вставні слова і речення ускладнені іншими завданнями, які мають стилістичний характер і пов'язані з авторською інтенцією. У зв'язку з цим усі перераховані функції мають таку особливість, що суб'єктивна модальність іде від ідеального автора, тобто ускладнена естетичними завданнями, пов'язаними з авторською оцінкою.

В інтимізованій розповіді вставні слова і речення, а також вставлені конструкції можуть оформляти зауваження для читача, метою яких є створення невимушеної обстановки, а також установлення контакту з читачем.

Використання вставних речень і вставлених конструкцій сприяє створенню ефекту зацікавленості автора вже реальним читачем: він навіть відволікається від основної розповіді, щоб у дружній, невимушеній обстановці надати читачеві певну інформацію. За кількісними показниками – це одна з найпоширеніших форм інтимізації в імпресіоністичних художніх текстах, яка свідчить про лаконічність стилю. Події і вчинки героїв пояснюються прямо, знімається багатозначність; дії, які відбуваються в художньому творі, мають одну інтерпретацію. Незважаючи на те, що таке пояснення подій, дій і вчинків героїв є результатом турботи про реального читача, їх функція є ізоморфною – надати читачеві точне, однозначне авторське пояснення. Як правило, з цією метою використовуються вставні речення і вставлені конструкції, особливість функціонування яких в авторському мовленні полягає в тому, що відповідно до своєї граматичної природи вони містять у більшості випадків паралельне основному рівноправне висловлювання/ розповідь, яке виділяє цей фрагмент розповіді семантично, хоча їх синтаксична позиція є не фіксованою.

Авторські коментарі мають певне значення для розвитку сюжету. Здебільшого це звертання до життєвого досвіду читача, у яких автор ділиться з ним своїми спостереженнями і лише потім конкретизує їх у розвитку художньої розповіді. Особливо часто до такого способу інтимізації вдавалися

П.Мирний, Ф.Достоевський, пізніше – І.Бунін, О.Купрін, М.Коцюбинський, В.Винниченко, М.Хвильовий, Л.Андрєєв, які глибоко любили життя, винесли багато випробувань і могли узагальнювати життєві спостереження.

В авторському мовленні названих письменників є чимало зауважень, прямо не звернених до читача. До того ж інтенсивно використовуються порівняння, як правило, зі сполучниками *як, мов, как будто, как* для розкриття внутрішнього світу героїв, опису зовнішності, пояснення поведінки тощо: ...*Чіпка більш слухав, – іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що, як струміль, тихо журчала...* [Мирний, 26]; *І, завважте собі, вона скрізь і завжди сміялась, ця дівчина з волоссям, як положена бурею золотиста пшениця!* [Винниченко, 94].

У більшості випадків в авторському мовленні вживаються маркери типу *це/ось/отак, это/вот*, які надають авторським зауваженням універсального узагальнюючого характеру: *Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та у холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець* [Мирний, 30].

Отже, суб'єктивізація авторської розповіді відображає референційну сферу образу автора як людини й особи, визначаючи позицію відправника інформації як у структурі художнього хронотопу, так і з точки зору його ставлення до повідомлюваного. Основними способами суб'єктивізації є: 1) модифікація елементів тексту в розповідь від 1-ї особи, 2) трансформація елементів тексту в розповідь від 2-ї особи, 3) ускладнення всієї розповіді за допомогою вставних слів. Як засоби авторського пояснення подій і вчинків героїв активно використовуються парантетичні внески, які створюють розповідь, паралельну до основної, і переводять тим самим її із синтагматичного плану в парадигматичний, тобто на вищий рівень, у даному випадку – текстовий, набуваючи в результаті цього копулятивних властивостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булыгина Т.В. Я, ты и другие в русской грамматике // Res Philologica: Сб. ст. / Отв. ред. Д.С.Лихачёв. – М. – Л. : Наука, 1990. – С. 111 – 126.
2. Барлас Л.Г. Источники текстовой выразительности // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовск. ун-та, 1987. – С. 30 – 35.
3. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
4. Успенский Б.А. Поэтика композиции. – М.: Искусство, 1970. – 224 с.
5. Химик В.В. Категория субъективности и её выражение в русском языке. – Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1990. – 184 с.
6. Якобсон Р. Язык и бессознательное // Доминанта. – М.: Гнозис, 1996.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Андрєєв Л.Н. Анатэма: Избранные произведения. – К.: Дніпро, 1989. – 575 с.

2. Бунин И.А. Сочинения. В 3-х т. – М.: Худож. лит., 1982. – Т. 2. Повести и рассказы, 1914 – 1930. – 558 с.
3. Винниченко Володимир. Из ранніх оповідань // Київ. – 1987. – № 12. – С. 60 – 110.
4. Дніпрова хвиля: Хрестоматія творів, нововведених до шк. програм. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Освіта, 1993. – 672 с. (М.Хвильовий, П. Мирний).

РЕЗЮМЕ

Королёва А.В. Приёмы и способы введения авторского Я в художественное повествование.

В статье исследуются способы и приёмы субъективизации авторского художественного повествования, которая отражает референтную сферу образа автора как человека и лица, определяя его позицию как в структуре художественного пространства, так и с точки зрения отношения к сообщаемому. В частности выявлены такие основные способы субъективизации, как: 1) модификация элементов текста в повествование от 1-го лица, 2) трансформация элементов текста в повествование от 2-го лица, 3) осложнение всего повествования при помощи вводных слов и парантез.

SUMMARY

Koroljova A.V. The ways and methods of the author's "I" introduction in belles-lettres narration.

The article deals with the ways and methods of author's belles-lettres narration subjectivization the latter reflecting referential sphere of the author's image as a human being and a personality and determining the author's position in the structure of fiction space as well as from the viewpoint of his attitude towards the information.

In particular, the following principal methods of subjectivization are revealed: 1) modification of textual constituents in narration from the first person, 2) transformation of textual constituents in narration from the second person, 3) complication of narration by means of introductory words and parentheses.

УДК 81'373.7.=11

Мізін К.І.

*Київський національний
лінгвістичний університет*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЇ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються особливості утворення компаративних фразеологічних одиниць німецької мови. Автор аналізує ці процеси як ментально опосередковану операцію зіставлення проміжних концептуальних структур, що забезпечують синтез психофізичних сутностей з проекцією на етнокультурну участь.

Компаративні фразеологічні одиниці (КФО) разом із прислів'ями, приказками та фразеорефлексами входять до когнітивної бази мовного колективу та є "готовими формулами", у яких зафіксований досвід людства, нагрома-

джений протягом багатьох століть, а також результат його пізнавальної діяльності, практичного засвоєння та осмислення ним реального світу [5, 123].

Безумовно, що порівняння різних елементів об'єктивної дійсності відіграє одну із найбільш важливих ролей у пізнавальній діяльності людини, і якщо у явищ, які порівнюються за певними параметрами у свідомості людини, виникає ототожнення чи прирівнювання за цими параметрами досить різних за своєю природою явищ, то ми маємо “суміщене бачення двох картин” [3, 458]. Предмет порівняння прирівнюється за певними гомогенними якостями чи властивостями до об'єкту порівняння, який є загальноприйнятою основою для цього, тобто виступає еталоном та є ідеальним чи найбільш типовим носієм названої ознаки в даній спільноті. Це є: 1) увесь мовний колектив у випадку найрозповсюдженіших КФО; та 2) найбільш “вузька” спільнота, яка складається із двох чоловік, у яких збігаються “ділянки” когнітивного простору [5, 123]. У даній статті розглядаються особливості утворення КФО у німецькій мові.

Для компаративних фразеологізмів (як і для інших підгруп фразеологічних одиниць (ФО) характерними є також первинний та вторинний фразотворчі процеси, тобто первинний фразотворчий процес – власне виникнення КФО, а вторинний – структурносемантичний розвиток компаративних фразеологічних одиниць у процесах їх функціонування у мовленні [2, 134]. Відповідно, найважливішим шляхом (механізмом) процесу фразотвору визначається перенесення значення [4, 73 – 75]. Фразотворчий процес у різних типів фразотвору має, звичайно, свої визначальні риси, але вихідними базовими моментами цього процесу є метафоричні та метонімічний переноси [2, 138], що є особливо характерним для КФО (особливо метафоричний перенос).

Первинний фразотворчий процес (або первинний процес фразеологізації) компаративних стійких словосполучень значно відрізняється від процесу фразеологізації словосполучень некомпаративного типу. ФО некомпаративного типу мають спочатку пряме (словникове) значення: *auf der Straße liegen* – можна вживати як у прямому, так і в переносному значенні, тобто як вільне словосполучення, так і стійкий зворот у значенні “бути безробітним”. Наведемо ще приклади:

пряме значення

die Weichen stellen

виставляти стрілки (на залізниці)

zur Kasse gebeten werden

отримувати заплату

Dampf anfdrehen

пускати пару

переносне значення

вжити заходів

бути змушеним заплатити

інтенсифікувати діяльність

А перетворюючись у стійкі словосполучення, вони отримують переносне значення і таким чином переходять до розряду фразеологізмів (див. фразеологічне значення наведених вище прикладів). Значить, некомпаративні словосполучення можуть мати як пряме, так і переносне значення, тобто фразеологізмові відповідає омонімічне вільне словосполучення такого ж лексичного складу. Лише контекст або широка мовленнєва ситуація допомагає визначити пряме чи переносне значення має словосполучення. Компаративні фразеологічні одиниці також утворюються на основі словосполучень, але ці словосполучення з самого початку вже є образними зворотами і з моменту виникнення не мають прямого значення, тобто вони не можуть мати омонімів серед вільних компаративних словосполучень. Це вказує на те, що КФО не проходять стадії утворення із вільних словосполучень [6, 146].

Сама ж образність пояснюється наявністю характерної для кожної лінгвокультурної спільноти системи образів-еталонів, тому що дійсність, яка емпірично пізнається, одночасно оцінюється в образах-еталонах, які мають пряме відношення до умов життя носіїв даної мови, до їх культури, звичаїв та традицій [7, 241].

Ці традиційні образи-еталони-порівняння не лише відображають світобачення, але й пов'язані із світорозумінням, оскільки вони є результатом власне людського співвиміру властивостей з “нелюдськими” властивостями, а носії останніх сприймаються як еталони властивостей людини, тобто еталони стають тим, у чому образно “виміряють” людину [8, 241 – 242].

Але для того, щоб з образного звороту утворилась КФО, вона повинна отримати стійкість вживання, тобто широко використовуватися носіями мови (на відміну від одного авторського вживання, що є фактом мовлення, а не мови). Показником досягнення образним порівнянням стійкості вживання є фіксація його словниками.

Лише в невеликій групі КФО процес фразеологізації відбувався подібно до ФО некомпаративного типу. Це компаративні фразеологізми, що

мають у своїй основі порівняння власні імена: *rangehen wie Blücher, alt wie Methusalem, frech wie Oskar*. Розглядаючи ці фразеологізми в діяхронії, можна стверджувати, що вони колись були вільними словосполученнями і виражали певні уявлення, “а не поняття, шляхом зіставлення якої-небудь якості або дії з конкретною особою, яка володіє даною якістю чи виконує дану дію”, тобто, після виникнення на основі вільних словосполучень, їм необхідно було пройти переосмислення “їх буквального значення та набутти стійкості вживання” [6, 149].

Проаналізувавши дослідження фразотвору КФО у працях вітчизняних та німецьких лінгвістів, ми приходимо до висновку, що передумови цього процесу виявляються перш за все на семантико-синтаксичному рівні. І компаративний фразеологізм виникає не лише в результаті однієї синтаксичної структури порівняльної групи чи речення, а в результаті взаємодії цієї структури та її лексичного наповнення, точніше, лексичного наповнення другого компоненту КФО, що при взаємодії з першим та другим компонентом словосполучення і утворює додаткове значення у даних фразеологізмах [8, 102]. Якісні зміни на семантичному рівні є результатом перетворення елемента порівняння в елемент характеристики одного із порівнюваних об’єктів відносно іншого, і семантика порівняння утворюється взаємодією трьох компонентів: предмета порівняння-об’єкта порівняння-основи порівняння. Варто зазначити, що фразеологізація порівнянь як внутрішньомовне семантико-синтаксичне явище зумовлюється також і екстралінгвістичними факторами – особливостями відображувальної діяльності мислення. Уявлення та поняття виражаються порівняльними одиницями мови безпосередньо, тобто відповідна КФО, піддаючись метафоричним та метонімічним процесам, не є власним знаком явища, яке позначається. Своєрідність презентацій компаративними фразеологізмами відтвореної свідомістю дійсності полягає в тому, що їх компоненти, втрачаючи смислову та функціональну самотійність, змінюють характер уявлення предметів та явищ дійсності [4, 45]. Це можна пояснити тим, що компоненти порівнянь, які фразеологізуються, відрізняються фіктивними денотативно-сигніфікативними відношеннями. У зв’язку з цим стає несуттєвим і вираження об’єктивних відношень між зіставляваними денотатами, що призводить до повного чи часткового втрачання КФО порівняльного значення. Синтагматичні зв’язки між компонентами компаративних одиниць деактуалізуються. Відбувається синтаксична фразеологізація компаративних зворотів, яка підсилює їх семантичну інтеграцію [1, 6].

Тому що для метафоричного та метонімічного перенесень як основних опосередкованих уявлень про явища дійсності є характерним процес, коли категоріальна архісема та видова диференціююча сема не реалізуються, а основою переносного значення виступає потенційна або додаткова сема [2, 138], то, відповідно, в основі порівняння відбувається фіксоване перегрупування: ознаки, за якими проводиться зіставлення, висувуються на перший план, а решта ознак “відходять у тінь”, хоча остаточно й не “погашуються”. При цьому відповідна сема “видобувається” із порівняльної частини “автоматично”. Наведемо приклад: *schimpfen wie ein Rohrspatz* – образне порівняння *Rohrspatz* – очеретянка велика. Цей птах відзначається неприємним співом, схожим на тріскотіння, що й лягло в основу образного порівняння. Значення звороту: непристойно лаятися, як візник. Диференціюючою семою дієслова *schimpfen* є „голосно висловлювати обурення, гнів“ [10, 1080], а однією з потенційних – “неприємність”. Неприємний спів очеретянки великої також має сему “неприємність”, що є потенційною або додатковою. У процесі фразеологізації саме ця сема і “видобулась автоматично” із порівняльної частини та висунулась на перший план, що в результаті злиття із семою “голосно висловлюватись” дієслова *schimpfen* і утворило основне значення цього фразеологізму: непристойно лаятися, лаятися, як візник.

Візьмемо ще один приклад: *voll wie eine Haubitze* [9, 330] – образне порівняння *Haubitze* – гармата з коротким стволом, у якій можна на вибір регулювати величину (кількість, об’єм) заряду [10, 606]. За формою вона асоціюється з бочкою (також пивною), а те, що вона може наповнюватися зарядом на різну величину (тобто може бути напівзарядженою (бочка – напівповною) чи повністю зарядженою (бочка – повною), і лягло в основу образного порівняння. Значення звороту: бути п’яним, як чіп, бути повністю п’яним. Диференціюючою семою прикметника *voll* є “бути повним, наповненим”, а однією з потенційних, коли говорять про людину – “бути переповненим від їжі \ алкоголю”. Повністю заряджена гармата асоціюється із повністю наповненою бочкою, яка, в свою чергу, має потенційні семи “багато алкоголю”, “бути п’яним від вживання великої кількості алкоголю”. У процесі фразеологізації саме ця сема стала домінуючою, що в наслідок злиття із семою “бути повністю п’яним” прикметника *voll* і утворило основне значення цього фразеологізму: бути п’яним, як чіп, який після Першої світової війни перейшов з військової сфери вживання також і в цивільну, тобто набув узусу.

Отже, приходимо до висновку, що частина сем (і переважно денотативних) згасають при об'єднанні у КФО і залишаються лише семи конотативні (периферійні), які є необхідними для формування семантики фразеологізму [1, 7 – 8].

При вторинних фразотворчих процесах відбувається вторинна транспозиція фразеологічного складеного знака, тобто перетворюються самі ж ФО, які виникли в результаті первинного процесу фразотвору. Наслідком формоутворюючого процесу при вторинному фразотворі є варіативність ФО. Це сприяє виникненню полісемії, антонімії та омонімії, а при подальшому абстрагуванні значення ФО призводить навіть до зруйнування семантичної тотожності фразеологізмів [2, 139]. Спостереження над значенням КФО дозволяє зробити висновок, що порівняльним фразеологізмам, як і іншим ФО, властиві багатозначність (зустрічається рідко), синонімія (поширене явище), антонімія (антонімів менше, ніж синонімів), варіювання (найпродуктивнішим типом є лексичне варіювання) та деривація. Саме процеси семантичної деривації слів-еталонів на базі традиційних порівнянь (КФО) “вилучають” їх із порівняльних конструкцій та залучають з допомогою вторинної номінації в лексико-семантичну систему мови [7, 242], тобто в кінцевому результаті утворюються метафори, оскільки порівняння є проміжною стадією перенесення, вона мотивується порівнянням і є не тільки суміжним, але і похідним від порівняння тропом, що базується на психічній асоціації подібності і передбачає компаративність як стимул своєї еволюції. Перехід порівняння в метафору зумовлює редукативну зміну синтаксичної конструкції через виключення сполучників *wie* та *als*.

Підсумовуючи викладене вище, підкреслимо, що процес фразеологізації КФО відрізняється від процесу фразеологізації некомпаративних фразеологізмів саме відсутністю омонімії серед нестійких словосполучень (ми маємо на увазі первинне фразоутворення) і являє собою складний процес, який відбувається на всіх мовних рівнях, особливо на семантичному та синтаксичному. Вторинний фразотворчий процес відбувається аналогічно до інших підгруп фразеології. Уперше нами у цій статті подається схема фразотворення:

образ-еталон—КФО—метафора

Проблема ж образів-еталонів порівняння є ще мало дослідженою у лінгвістиці і являє собою один з важливих напрямків подальших досліджень у когнітивному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алифференко Н.Ф. Структурно-семантический анализ компаративных фразеологизмов современного украинского языка: Автореф. дис... канд. филолог.наук:10.02.02/ Киевск. Гос. пед. ин-т. им. А.М. Горького.– К., 1978. – 24 с.
2. Гаврись В. И. К вопросу о первичном и вторичном фразеобразовательных процессах // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 164. – Вопросы словообразования и фразеобразования в германских языках. – М., 1980. – С. 132-140.
3. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.
4. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразеобразования. – Ростов на Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1977.
5. Кудрина Н. А. Отражение реального мира в сравнительных фразеосочетаниях русского и французского языков // Межвузовский сборник научных трудов. – Тамбов: ТГУ, 1999. – С. 123-128.
6. Михайлов В. Я. Основные структурные и семантические свойства КФЕ в современном немецком языке // Некоторые вопросы романо-германской филологии. – Вып. 5. – Челябинск, 1972. – С. 143-155.
7. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
8. Чернышова И. И. Компаративная фразеология при изучении иностранного языка // Сб. ст. “Как подготовить интересный урок иностранного языка”. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1963. – С. 99-119.
9. Küper, Heinz. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache.-Stuttgart: Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung GmbH. – 1987. – 959 s.
10. Wahrig, Gerhard. Deutsches Wörterbuch. / Neu herausgegeben von Dr. Renate Wahrig – Burfeind mit einem “Lexikon der deutschen Sprachlehre”. – Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag GmbH. – 1997.- 1420 s.

РЕЗЮМЕ

Мизин К.И. Особенности процесса фразеологизации компаративных фразеологических единиц немецкого языка.

Проблема, рассматриваемая в данной статье, раскрывает особенности образования компаративных фразеологических единиц немецкого языка в процессе первичного и вторичного фразеобразования и представляет этот процесс, как ментальноопосредованную операцию сопоставления промежуточных концептуальных структур, обеспечивающих синтез психофизических сущностей в проекции на этнокультурное участие.

SUMMARY

The problem touched upon in this article deals with German comparative phraseological units formation. It describes peculiarities of the primary and secondary phraseology formation. This process is viewed as the mental comparison of intermediate conceptual structures ensuring synthesis of psycho-physiological entities projected upon the ethno-cultural participation.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЕЛІПТУВАННЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ РЕЧЕННЯ (на матеріалі сучасного англомовного художнього діалогу)

Подана стаття є наслідком синхронічного аналізу структурної організації еліптичних речень. Фактичний матеріал обсягом 6000 прикладів, відібраних методом суцільної вибірки з сучасного англомовного діалогу. Автор пропонує нову, оригінальну трактовку еліпса висловлювання, яка базується на структурному моделюванні і реалізації механізму імплікації на рівні мови.

Сучасна лінгвістика приділяє особливу увагу системному характеру мови, вивчаючи її прояви в усіх матеріальних і ситуативних формах.

Інтерес лінгвістів до проблеми функціонування у мовленні одиниць мови є цілком зрозумілим і закономірним. Це пов'язано, в першу чергу, з потребами сучасного суспільства, для якого проблеми мовної побудови мовлення набувають усе більшої актуальності.

Дане дослідження є синхронічним аналізом 6000 мовних зразків структурної організації еліптичних речень, відібраних методом суцільної вибірки з художнього діалогу романів ХХ століття. Художній діалог став матеріалом дослідження тому, що саме художній діалог є письмовим аналогом, фіксованою моделлю безпосередньо мовного спілкування.

Еліптичні конструкції – це особливий вид простих речень. Для еліптичних речень (від грецьк. *ellipsis* – пропуск, опущення, нестача) є характерним опущення одного чи обох обов'язкових членів структури предикації, які легко відновлюються в даному контексті або ситуації. Як правило, такі конструкції використовують у діалогічному усно-розмовному мовленні. Широкі можливості для функціонування еліпсів в умовах безпосередньо усного спілкування відкриваються у зв'язку з тим, що в ході живого діалогу, особистого спілкування, як правило, немає потреби висловлювати свої думки повно і оформлювати їх відповідно до норм книжно-літературного мовлення. Наявність мовної ситуації, яка зумовлює функціонування діалогу в цілому, структурної взаємозалежності реплік у діалогічній єдності, інтонація, паралінгвістичні засоби спілкування – все це забезпечує сприймання і розуміння тих елементів висловлювань, які безпосередньо не реалізовані у мовленні лексично. Іншими словами, “підсвідома економія мовних зусиль” [5, 46] з метою

перерозподілу інформаційної енергії обумовлює еліптичність розмовного діалогічного мовлення.

У ході дослідження нами встановлено, що еліптичні речення становлять близько 1/3 усіх структурно-предикатних конструкцій. Очевидно, що при за-свідченій тенденції сучасної англійської мови до синтаксичної зверстки, виявлення найбільш частотних моделей еліптичного речення набуває особливої актуальності.

Концепція типологічного ізоморфізму простого речення передбачає використання синтаксичного моделювання як засобу для визначення співвідносно-ї структурної і комунікативної значущості конститuentів простого речення і вивчення принципу еліптування висловлювання.

Крім того, вивчення механізму еліптування різних структурних елементів висловлювання дозволяє виявити сутність даного процесу на рівні їхньої формальної синтаксичної і психологічної значущості для діалогу.

Очевидно, еліптичні речення, що репрезентують собою неповну структуру предикації, можуть відновлюватися до нееліптичних.

Наприклад:

"Where is Mamma?" (D. Hammett)

"Talking to the police" → *She is talking to the police*"

Іншими словами, конструктивно-синтаксична база еліптичних і відповідних їм нееліптичних речень є спільною. Згідно зі сказаним, виділення основних моделей простих еліптичних речень будемо проводити на основі вже розроблених ядерних моделей простих нееліптичних речень [2, 118-120].

Перш ніж перейти до виділення основних моделей еліптичних речень, слід зупинитися на питанні випадіння допоміжного дієслова.

Деякі автори вважають, що відсутність допоміжного дієслова в аналітичних формах простого дієслівного присудка – це пряма ознака еліптичних конструкцій [1, 7; 3, 431; 6, 178].

У цій роботі речення такого типу, однак, не відносились до еліптичних, оскільки відсутність допоміжного дієслова не порушує структуру предикації в цілому, а є, скоріше, ознакою розмовної недбалості мовця.

Очевидно, що еліптичними висловлюваннями слід визнати лише структурно неповні, тобто ті, в яких не зайнята одна з обов'язкових синтаксичних позицій *S, V або C, де S – підмет, V – дієслово і C – комплемент.

Якщо ж обов'язкові позиції представлені словесними формами, то, незважаючи на лексичну неповноту, що виникає при цьому у ряді випадків, речення слід визнати повним. Для розмовного мовлення персонажів є характер-

ним ряд відступів від граматичної норми, у тому числі випадіння допоміжного або модального дієслова.

Наприклад:

"What you doing, Nick?" (J. Lark)

"What you doing here?" (J. Steinbeck)

Наведені вище репліки – приклад недбалого субнормативного розмовного мовлення, варіанти якого в даній роботі не досліджувались.

*На базі чотирьох ядерних моделей простих нееліптичних речень, нами були виділені основні моделі простих нееліптичних речень. Розглянемо їх у порядку зростання структурної складності.

1. Конструктивно-синтаксична база

$S + V_p$

де S – підмет, а V_p – простий дієслівний присудок.

Ця база може служити основою двох моделей простих еліптичних речень:

$S + V_p^{ell4}$

$S^{ell} + V_p$

У першому випадку опущений простий дієслівний присудок, а у другому – підмет.

Еліптичні речення типу

$S + V_p^{ell}$,

побудовані шляхом опущення простого дієслівного присудка, являють собою перепитування типу:

"My husband has been killed in action"

"Your husband?" (G. Aldington)

"Dear Bertie has eloped with Olga and the cash"

"Dear Bertie?" (J.H. Chase)

Це становить 0,2 % від усього корпусу відібраних прикладів.

Решта мовленнєвих зразків, що синтаксично являють собою підмет (3,5 %), структурно відновлюються у речення, конструктивно-синтаксична база яких являє собою тричлен, а саме: поєднання підмета з присудком, у складі якого – комплемент. В аналізованій вибірці таких мовних зразків – переважна більшість.

Наприклад:

"A lot of this newly rich people are just big bootleggers, you know"

"Not Gatsby". I said shortly (S. Fitzgerald)

⁴ Ell – означає еліпсування конструктивного значущого елемента висловлювання

Очевидно, що конструктивно-синтаксичною базою даного еліптичного речення є $S + (V + C)$, а не $S + V_p$.

“Not Gatsby” → “Gatsby is not a big bootlegger”

Еліптичні речення, утворені на конструктивно-синтаксичній базі $S + V_p$ шляхом опущення $S + V_p^{ell}$, складають 0,8 % від загальної кількості досліджуваних мовних зразків.

Наприклад:

“What were you two doing out there?”

“Kissing”, said Alise in an awed voice (J. Steinbeck)

2. На основі конструктивно-синтаксичної бази

$$S + (V + C)_p$$

можуть виникнути наступні моделі еліптичних речень:

При випадінні присудка –	$S + (V + C)_p^{ell}$
При випадінні комплемента –	$S + (V + C^{ell})_p$
При опущенні особово-дієслівного компонента присудка –	$S + (V^{ell} + C)_p$
При опущенні підмета –	$S^{ell} + (V + C)_p$
При одночасному опущенні підмета і комплемента –	$S^{ell} + (V + C^{ell})_p$

При випадінні підмета й особово-дієслівного компонента присудка виникає еліптична конструкція типу $S^{ell} + (V^{ell} + C)_p$.

Наприклад:

A lot of this newly rich people are just big bootleggers, you know – Not Gatsby (S. Fitzgerald).

– I have not killed anything – Your horse did (A. Christie)

You awake, kid? (G. Steinbeck)

– Where’s Mamma? – Talking to the police (D. Hammett)

...and how can we get it? – Don’t no (L. L’Amour)

How do you feel? – Terrible (A. Clarke)

Найбільш часто зустрічаються еліптичні речення, основою яких є модель $S^{ell} + (V^{ell} + C)_p$, де комплемент може бути адverbіальним, об’єктним або суб’єктним.

Слід зауважити, що хоча теоретично модель $S^{ell} + (V^{ell} + C_v)_p$ є можливою, дієслівний компонент C_v , що виступає в ролі еліптичного речення, фактичним матеріалом не засвідчений.

Разом з тим, формальна логіка та опитування інформантів дають можливість дійти висновку, що речення типу репліки

Draw

у діалогічних єдностях типу

– *What can you do?*

Draw → *I can draw* (E. Blyton) цілком нормативні.

Речення, побудовані на базі моделі $S^{ell} + (V^{ell} + C)_p$, становлять 38,8 % від загальної кількості мовних зразків, причому найбільш численною групою є речення, в основі яких – суб’єктний комплемент (18,7 %).

Наприклад:

“What is she?”

“The teacher of our school” (J. Lark)

Висока частотність використання еліптичних речень, побудованих на моделі $S^{ell} + (V + C^{ell})_p$ (38,8 %), вказує на те, що саме комплемент несе на собі інформацію, що цікавить співрозмовника.

І ця нова інформація з огляду на свою значущість і з урахуванням перерозподілу інформативного заряду висловлювання відокремлюється мовцем у самостійне речення.

Наприклад:

“Oh, where is that?”

“At Kingstown – on – Thames” (D. Lawrence)

Речення, генеровані з моделі $S^{ell} + (V + C^{ell})_p$, складають 31,1 % суцільної вибірки і за частотністю використання посідають друге місце після речень, генерованих з моделі $S^{ell} + (V^{ell} + C)_p$

Наприклад:

“However, I don’t believe it”

“Why not?”

“I don’t know” (J. Lark)

Конструктивно-синтаксична база двох моделей зі вставним “*There*”:

$(There + V)_p + S$ та $There + (V + C)_p + S$

породжує незначну кількість еліптичних висловлювань, які загалом не перевищують 3,1 % від суцільної вибірки речень.

Таким чином, було встановлено, що основну масу еліптичних конструкцій (94,5 %) становлять речення, побудовані на основі конструктивно-синтаксичної бази $S + (V + C)_p$. При цьому найбільш частотною є модель, що репрезентує собою комплемент (38,8 %), тобто більше третини усіх еліптичних речень. Взагалі ж при еліпсі інших елементів висловлювання комплемент зберігається приблизно у 60 %. Інакше кажучи, збереження комплемента засвідчує, що саме він є носієм нової інформації, яка цікавить співрозмовника і,

отже, комплемент є структурно-семантично найбільш значимим елементом висловлювання.

Ця нова інформація, як найбільш значуща і в силу енергетичного перерозподілу комунікативного навантаження, відокремлюється мовцем у самостійне еліптичне речення. На особливу роль постдієслівного компонента у складі еліптичного речення вказує американський вчений Т. Васоу у своєму психолінгвістичному дослідженні мовотворення [7, 15].

Здійснене дослідження – свідчення того, що еліптичні речення є підтипом простого речення і в тексті вони відіграють роль конденсатора контекстуальної інформації. Таким чином, формалізований підхід до типології простого речення з урахуванням усіх гештальт-якостей об'єкта дослідження дав можливість визначити специфіку функціонування еліптичних речень в системі англійської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Косоножкина Л.В. Структурно-семантические и прагматические особенности эллиптических предложений в составе вопросно-ответного диалогического единства: Автореф... канд. филол. наук. – Пятигорск, 1989. – 14 с.
2. Морозова И.Б. Структурно-организующая роль простого предложения в различных функциональных стилях и формах общения (на материале современного английского языка). – Одесса: Бахва, 1998. – 190 с.
3. Allerton D.G. Problems of Modern English Grammar // Findings // Engl. Studies – Leise, 1992/ Vol. 73, № 5, p. 458-470.
4. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. – Moscow: Higher School Publ. House, 1964 – 547 s.
5. Havers W. Handbuch der erklärenden Syntax. – Heidelberg, 1931. – 180 s.
6. Jlyish B.A. The Structure of Modern English. – М. – Л.: Просвещение, 1965. – 378 с.
7. Wasow Th. End-veight from the speaker's Perspective // G. Psycholinguistie Research – N.Y. – 1987. – Vol. 26. – p. 347-361.

РЕЗЮМЕ

Морозова И.Б. Основные принципы эллиптирования структурных элементов предложения (на материале современного англоязычного художественного диалога).

Представленная статья является результатом синхронического анализа структурной организации эллиптических предложений. Фактический материал представлен 6000 примеров, отобранных методом сплошной выборки из современного англоязычного диалога. Автор предлагает новую, оригинальную трактовку проблемы эллипса высказывания, основанную на структурном моделировании и реализации механизма импликации на уровне речи.

SUMMARY

Morozova I.B. The main principles of ellipticising structural elements of the sentence (based on the material of modern English dialogue).

The presented article is synchronic analysis of structural organization of elliptical sentences. The actual material is represented by 6000 samples of speech consecutively selected from modern English dialogue.

The author suggests an original approach to the problem of ellipsis, based upon sentence modeling and realization of the mechanism of implication on the level of speech.

УДК:802.0-801.561.3

Степаненко О.О.

*Одеський національний
університет ім. І.І. Мечникова*

ПИТАННЯ ЯК СПОСІБ ВТОРИННОЇ ІНІЦІАЦІЇ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ

(на матеріалі сучасного англомовного детективного роману)

Представлена стаття є дослідженням у галузі комунікативного синтаксису мовної організації сучасного англійського детективу. Фактичний матеріал спирається на 4000 прикладів питальних реплік, дібраних за методом суцільного вибирання із детективного роману. Результати дослідження переконливо доводять, що питальні конструкції являють собою найбільш продуктивний спосіб вторинної ініціації діалогічного мовленнєвого спілкування.

Діалогічне мовленнєве спілкування все більше привертає увагу лінгвістів, що є цілком природним у зв'язку з останніми досягненнями в галузі мовленнєвої комунікації. Узвичаєно вважати, що діалогічне мовлення є первинним способом спілкування, що задовольняє потреби суспільства як у соціальних контактах між індивідуумами, так і в здобуванні необхідної інформації. Дослідження закономірностей реалізації діалогічних відносин передбачає вивчення інструментарію цих відносин.

У роботі досліджується функціональна роль простого питального речення для вторинної ініціації діалогічного мовленнєвого спілкування. Обмеження предмета дослідження простим реченням пояснюється такими міркуваннями. З одного боку, просте речення є домінуючим типом речення в діалозі, а з іншого – центральною одиницею синтаксису [4, 76].

Фактичний матеріал дослідження репрезентовано чотирма тисячами (4000) мовленнєвих зразків питальних речень, вживаних для вторинної ініціації діалогічного мовленнєвого спілкування. Приклади добиралися за методом суцільного вибирання з англомовного детективного роману. Звертання до жанру “детектив” мотивується викладеними нижче факторами.

Детектив як літературний жанр не здобув іще достатнього висвітлення у спеціальній літературі ні в лінгвістичному аспекті, ні з точки зору його етнокультурної специфіки. За визначенням літературознавчого словника Дж. Харві, “детектив характеризується особливою напруженістю сюжету, являючи собою розгорнене питання, відповідь на яке читач отримує наприкінці твору” [10]. Таке розуміння жанру “детектив” дає ключ до верифікації гіпотези про те, що вивчення саме цього жанру дає найповнішу лінгвістичну картину функціонування питальних конструкцій. Проведений аналіз тексту засвідчив, що детектив збудовано переважно на широкому застосуванні діалогу, який є головним засобом просування сюжету. Саме в процесі безпосереднього опитування учасників подій заповнюються відсутні ланки логічного ланцюга розслідування.

Мета й завдання цієї роботи полягають у вивченні типів простого питального речення в організації повторної ініціації діалогового мовленнєвого спілкування. Через це аналіз механізму діалогічного мовлення, спілкування набуває особливої актуальності. Очевидно, що відношення в діалозі реалізуються через систему мовленнєвих дій контакту та їхню інтенціональність. Про що б не мовила людина, її мовлення орієнтоване на слухачів, розраховане на активне розуміння й покликане завдавати впливаючої дії. Воно будується з урахуванням інтелектуального потенціалу, емоційного та соціально-особистого статусу партнерів. Разом з тим, як відомо, головне в мовленнєвій діяльності – виконання комунікативного смислового завдання мовця. Інакше кажучи, обмін інформацією відбувається за рахунок реалізації інтенції інформативного інтересу, який, своєю чергою, реалізується в діалогах у вигляді обміну репліками.

Очевидно, що діалогічний дискурс не являє собою єдиного моноліту, а репрезентується у вигляді певних, легко виокремлюваних фаз, пов’язаних з установленням контакту, його підтриманням і розмиканням [5, 53]. Сама природа мовленнєвої комунікації мотивує наявність неоднакових за типом мовленнєвих актів, що обслуговують ту або іншу її фазу.

Як відомо, мовленнєвий акт є елементарною одиницею мовленнєвого спілкування. Будь-яка мовленнєва дія, як спосіб досягнення тієї або іншої мети, виступає саме у вигляді мовленнєвого або ілокутивного акту [3, 42]. Мовленнєві акти є неоднозначними за своїм комунікативним завданням, оскільки, як відомо, бесіда проходить у двох площинах: суто комунікативній, тобто змістовно-інформативній і метакомунікативній, що обслуговує ритуальні та соціальні цілі спілкування. Пов’язані зі встановленням мовленнєвого контак-

ту мовленнєві дії мають ту спільну властивість, що, зазвичай, самі по собі вони не є метою спілкування.

У фазі підтримання контакту інформативний бік бесіди також легко розпадається на певні “тематичні вузли” (“thematic cycle”) [9, 96]. При цьому кожний тематичний вузол посідає певну смислову завершеність і синтаксично передається у вигляді певного набору діалогічних єдностей.

У цій роботі під ініціацією діалогічного мовленнєвого спілкування розуміється не будь-яка репліка, що являє собою стимул до продовження бесіди, а лише репліка, що започатковує первинну фазу діалогічного спілкування або та, що запроваджує новий тематичний вузол. Звідси – ініціацію діалогічного мовленнєвого спілкування можна розглядати як первинну (що слугує для первинного встановлення контакту), так і вторинну (що слугує для впровадження нового тематичного вузла в розмові). Наприклад:

1. – How are you, father? Did you have a good afternoon ?
– First rate – first rate. Dreamt about the old days. (A. Christie.)
2. – We’ve been talking about murder.
– Quit it. What are you drinking? (M.Eberhart.)

В наведених ДЄ реалізується первинна (1) і вторинна (2) ініціація діалогічного мовленнєвого спілкування. У прикладі (1) ініціююча репліка How are you, father? є разом з тим контактовстановлюючою. Отже, реалізується первинна ініціація спілкування. У прикладі (2) реплікою What are you drinking? Річард змінює початковий напрямок бесіди, впроваджуючи нову тему розмови. У даному випадку реалізується вторинна ініціація діалогічного мовленнєвого спілкування.

Очевидно, що впровадження нового предмета розмови домислює потребу в отриманні додаткової або нової інформації, у зв’язку з чим використання питальних конструкцій має першорядне значення.

Як відомо, поняття питання належить до числа понять, що мають загальнонаукове значення. Його дослідження викликає інтерес як із теоретико-пізнавальної точки зору, так і з точки зору його використання в ужиткових цілях. За визначенням Н.Белнапа й Т.Стіла, “питання – це абстрактне поняття”. Його формальним аналогом є інтерогатив. При цьому до формальних питань автори відносять такі питальні конструкції, відповіді на які можуть бути точно описані, тобто може бути встановлено їхню логічну структуру. [1, 6, 14]. У цій роботі питання розглядається як запит того нового, про яке не повідомляється у висловлюванні. Своєю чергою, у словнику лінгвістичних

термінів питання визначається як “висловлювання, що має на меті спонукати слухача повідомити мовцеві щось, що потребує з’ясування”[10].

Ряд авторів вирізняє окрім істинних питань так звані “метапитання”, під якими звичайно слід розуміти висловлювання, що не потребують відповіді, а вживаються лише з метою підтримання контакту [7, 98]. Інакше кажучи, питання типу *How do you do?*, що вимагають у відповідь повторення питання або формального *How are you?* і не мають на меті детального з’ясування стану справ співбесідника, належать до метапитань. Різноманітне трактування самого поняття “питання” навіпрост пов’язане з розумінням терміну “інформація”. Семантика інформації, з іншого боку, в межах будь-якої заданої кількості може варіюватися залежно від конкретної кількості інформаційних бітів в одиниці висловлювання аж до “асенсовості”, тобто змінності інформації у плані збереження або підтримання сприятливих умов бесіди [2, 51, 52].

Отже, питальні речення розмежовуються на власне питання-запити логічної інформації та метапитання – сигнали солідарності. Синтаксичний бік інформації характеризує внутрішні особливості використаного в керуванні “зліпка” об’єкта, його структуру, складність, організованість [8]. Крім того, будь-яка інформація, не являючи собою ані матерію, ані енергію, є абсолютно пасивною. Водночас, в адекватній інформаційній системі, яка, на наш погляд, являє собою діалогічний дискурс, може виявитися дієвість інформації, що репрезентована у відповіді на запит. Цей запит, лінгвістично виражений у вигляді питального речення, кодується в залежності від типу семантики кодованої інформації.

Мовлене тут дає змогу, відповідно до використання способу кодування, поділити всі можливі питання поза залежністю від їхньої істинності на закриті й відкриті. При цьому до відкритих питань будемо зараховувати такі, що являють собою запити інформації як результату відображення одного об’єкту в іншому, тобто як критерій добору конкретного сутнісного серед безлічі даних. Своєю чергою, до закритих питань залічуватимемо такі, що певну надану кількісь інформації репрезентують зі знаком “+” або “-”.

У цій роботі ми, відповідно до класифікації, запропонованих І.Б.Морозовою, до відкритих питань залічуємо також і риторичні питання та волевиявляючі питання-прохання. Така позірنا недбайливість до структурного оформлення категорії питання пояснюється тим, що метою дослідження цієї роботи є суто прагматичне завдання визначення ролі питання у вторинній ініціації діалогічного спілкування.

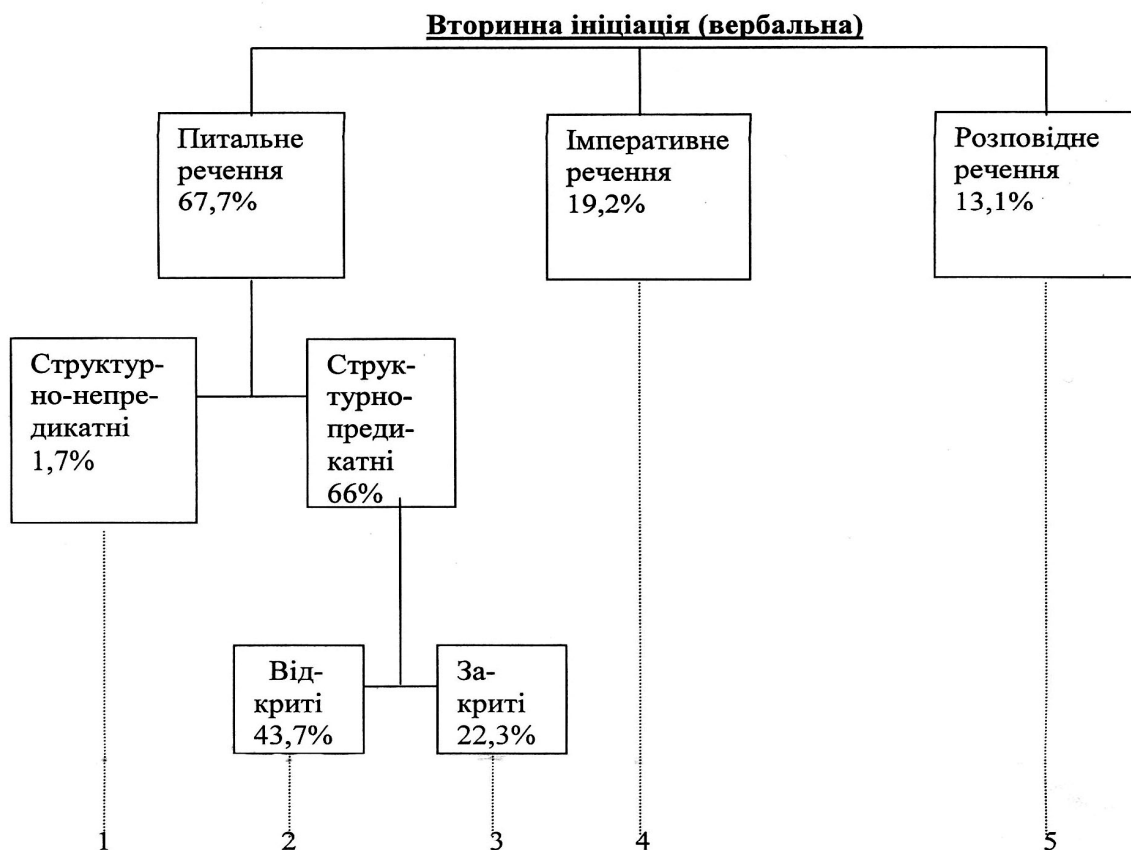
Питальні речення, як відомо, являють собою синтаксичні конструкції, що виступають лише в процесі безпосереднього спілкування. Пошук, здійснюваний

у питальних репліках, стимулює мовленнєву комунікацію і виповнює інформаційні лакуни, забезпечуючи тим самим комунікативну цілісність розмови.

Водночас, природно припустити, що вторинна ініціація діалогічного мовленнєвого спілкування не обмежується лише питальними реченнями, а може також репрезентуватися іншими комунікативними типами висловлювань, як-от: імперативами, розповідними реченнями, а також низкою немовних факторів (вступ до розмови нового комуніканта, зміна мовної ситуації). (Див. схему).

Використання наведених комунікативних типів висловлювань для вторинної ініціації діалогічного мовленнєвого спілкування легко пояснюється з точки зору інтенціональності конкретного комунікативного акту. Так, запровадження нового тематичного вузла (наприклад, стан здоров'я співбесідника) може з однаковою інтенціональністю передаватися такими типами речень:

Схема

1. How do you feel today? (Питання).
2. Tell me about your health. (Імператив).
3. I'd like you to tell me about your health. (Розповідне речення).

Приклади:

1. Joys spoke decisively, "Brenda Wheatley was in there after that."
– "Oh?" (M.Neville).
2. – "Shall we dance?"
She said sharply, "Where have you been all this time?" (A. Christie).
3. He closed his eyes and began, "I came out to Hong Kong many years ago."
– "Is Dino your son ?" Richard cut him short. (M. Eberhart).
4. – "How do you explain how she got in?"
– "Go and guess." (J. H. Chase).
5. – "It all comes of letting in this outsiders."
– "No doubt." Duff smiled.
– "I suggest going to the bar and have a snack." (Ch. Carries).

У наведених вище прикладах вторинної ініціації бесіди підкреслені репліки є ініціюючими і застосовуються комунікантами для впровадження нової теми розмови. Очевидно, що навіть репліки, які не посідають структуру предикації типу Oh?, Really?, можуть стати поштовхом до розвитку якогось моменту бесіди.

Аналіз фактичного мовного матеріалу засвідчив, що із наведених вище способів вторинної ініціації діалогового мовленнєвого спілкування, найчастішим є ставлення питання (питальні речення складають 67,7%, тобто більше половини від загальної кількості мовленнєвих зразків). Отже, з точки зору ролі у вторинній ініціації діалогу, особливо важливим є вивчення саме питальних конструкцій. Імперативні речення вживаються значно рідше і посідають друге місце за частотністю використання для вторинної ініціації діалогічного спілкування (19,2%). Стосовно ж розповідних речень зазначимо, що вони використовуються для виконання вказаного комунікативного завдання ще рідше і становлять приблизно 13,1%.

У цій роботі до питальних речень було зараховано всі висловлювання, позначені знаком питання. При цьому всі питальні конструкції розпадаються

на структурно-предикатні й структурно-непредикатні. У структурно-предикатних питальних реченнях експліцитно й імпліцитно репрезентовано первинну структуру предикації (підмет і присудок). До структурно-непредикатних питальних реплік належать такі, в яких неможливо розгледіти підметово-присудковий нексус. За даними нашого дослідження, структурно-непредикатні питання вживаються в 33 рази рідше від структурно-предикатних.

Звідси зрозуміло, що саме структурно-предикатні питальні висловлювання становлять головну рушійну силу діалогічного спілкування. Зазначимо, що роль відкритих і закритих питань у вторинній ініціації діалогічного спілкування є неоднозначною. Відкриті питання вживаються приблизно вдвічі рясніше, ніж закриті. Цей факт легко пояснюється з позиції теорії інформації, оскільки відкриті питання, з огляду на свою природу, надають значно більше можливостей для інформаційної свободи співбесідника.

Отже, проведене дослідження дає можливість зробити висновок, що вторинна ініціація діалогічного мовленнєвого спілкування здійснюється переважно за рахунок відкритих структурно-предикатних питальних речень. Зазначений тип питань, з одного боку, є структурно найпродуктивнішим, оскільки дає можливість поставити питання до будь-якого члена речення, а з іншого, – надає співбесідникові можливості для широкої семантичної варіативності у проведенні бесіди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белнап Н., Стил Т. Логика вопросов и ответов. – М.: Прогресс, 1981. – 283 с.
2. Корогодин В.И., Корогодина В.Л. Информация как основа жизни. – Дубна: Феникс, 2000. – 208 с.
3. Медведева Л.М. О типах речевых актов // Вестник ХГУ. Человек и речевая деятельность. – №339, 1989. – С. 42-46.
4. Морозова И.Б. Структурно-организующая роль простого предложения в различных функциональных стилях и формах общения (на материале современного английского языка). – Одесса: АО Бахва, 1998. – 190 с.
5. Почепцов Г.Г. Фатическая метакommunikация // Семантика и прагматика синтаксических единств. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1981. – с. 52-59.
6. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
7. Старикова Е.Н. Проблемы семантического синтаксиса. – Київ: Вища шк., 1985. – 124 с.
8. Философский словарь. – М: Политиздат, 1991. – 560с.
9. Rosegreen J. Speech and Pragmatics. – Stockholm, 1978. – 342p.
10. Harvey P. The Oxford Companion to English Literature. – Oxford Univ. Press, 1983. – 960p.

SUMMARY

Stepanenko O.A. Odessa National University. Interrogative Constructions as a Way of Dialogical Speech Initiation (Based on the Material of Modern English Detective Novel).

The presented article is a communicative research of organization of Modern English dialogue. The actual material is represented by 4000 samples of Interrogative remarks consecutively selected from detective novels.

The article claims that interrogative constructions represent the most productive way of secondary initiation of dialogical speech communication.

УДК 802.0-801.561.3

Ткаченко Л.С.

Одеський національний
університет ім. І.І.Мечникова

**КЛАСИФІКАЦІЯ ФАТИЧНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ ЗГІДНО З ЇХНЬОЮ
КОМУНІКАТИВНОЮ СЕМАНТИКОЮ**
(на матеріалі сучасного англійського діалогу)

Подана стаття присвячена проблемі семантичної класифікації фатичних висловлювань. Внаслідок проведеного дослідження, усі фатичні висловлювання були розподілені на п'ять основних груп. Було встановлено, що найчисельнішу групу становлять фактичні висловлювання, вживані в привітаннях.

Інтереси сучасної лінгвістики сконцентровано передусім на вивченні природної вербальної комунікації. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення граматичних умов оптимізації цього процесу. Як відомо, мовленнєве спілкування – це складна діяльність, принаймні, двох партнерів. Тому врахування не лише власних інтересів мовця, але й постійна увага до співрозмовника, до його особливостей і потреб – найперша умова справжнього спілкування. Таким чином, мовленнєве спілкування передусім передбачає діалогічне спілкування.

Діалог зазвичай розуміється як форма мовлення, де відбувається безпосередній обмін висловлюваннями між двома або кількома особами (див. на пр.: Д.Е.Розенталь, М.А.Теленкова [3, 69]). Двосторонній характер діалогічного мовлення відзначав ще Л.П.Якубинський: “Будь-яка взаємодія людей – є саме взаємодія; вона, по суті, прагне уникнути односторонності, хоче бути двосторонньою, діалогічною” [8, 11]. Водночас, про що б не говорила людина, її мовлення, що являє собою когнітивний процес, передусім підпорядковано певним закономірностям.

Структурне ціле діалогічного тексту звичайно поділяється дослідниками на три фази:

- 1) встановлення мовленнєвого контакту;
- 2) підтримання мовленнєвого контакту (суто інформативна фаза);
- 3) завершення мовленнєвого спілкування (розрив контакту) (див. напр.: Г.Г.Почепцов [2, 53]; Т.Д.Чхетіані [5, 13]).

Таким чином, висловлювання, що забезпечують мовленнєвий контакт між співрозмовниками, є структурно-організаційними в процесі механізму діалогозування. Звідси процес мовленнєвої комунікації являє собою двоплановий процес: комунікативний, що пов'язаний зі смисловим аспектом спілкування, і метакомунікативний. Метакомунікацію пов'язано з регулюваннями власне процесу мовленнєвої комунікації за допомогою мовних засобів та організації соціальної інтеракції.

Актуальність вивчення метакомунікативних висловлювань в англістиці впливає з їхньої особливої важливості та специфічної ролі в організації мовленнєвого діалогічного спілкування. Мета цієї роботи – простежити частотність функціонування різноманітних видів вказаних висловлювань у сучасному англomовному діалогові.

Термін “фатичне” (або “метакомунікативне”) висловлювання було запроваджено англійським етнографом Б.Малиновським стосовно до діалогів, бесід “... метою котрих є створення уз спільності шляхом звичайного обміну словами” [9, 298]. Як слушно зазначає Г.Г.Почепцов, “мéта” – в позначенні метакомунікації та його похідних, є неоднозначним і може бути авторським коментарем до власне повідомлення” [2, 52], тобто тим, що А.Вежбицька назвала “метатекстом” [1, 258]. Інакше кажучи, метакомунікація має значення “комунікація про комунікацію”.

Метакомунікат може виконувати й інше завдання, котре пов'язане з регулюванням мовленнєвого спілкування за допомогою мовних засобів. Мовиться про реалізацію фатичної функції мови [7, 193-228]. Стосовно до такого роду явищ, метакомунікація – це комунікація, що є супутньою до комунікації. Контактвстановлюючі висловлювання “працюють” на увімкнення уваги адресата стосовно його співрозмовника або на конкретне повідомлення. Відсутність фатичних висловлювань на початку бесіди руйнує встановлену ритуальність спілкування, передбачуване кодифіковане співвідношення мовної норми й мовленнєвої поведінки.

Таким чином, структура спілкування визначає своєрідність використання мовних засобів. Мовні засоби, своєю чергою, відповідають потребам

тієї сфери комунікації, в якій вони сформувалися. Між системами засобів, способів і форм спілкування існує відповідність, зумовлена самою природою мовленнєвого спілкування. Від того, чи дотримуються комуніканти максимум, що орієнтують на контакт і обопільно ввічливе звертання, багато в чому залежить структура комунікативного акту, яка виявляється в його розгортанні або згортанні. До переліку умов, що істотно впливають на структуру комунікативного акту, аж до випадання окремих фаз спілкування, слід зарахувати такі екстралінгвістичні фактори, як зміна мовленнєвої ситуації, мовленнєва активність одного з комунікантів, їхня зацікавленість у виникненні розмови. Мова надає до нашого розпорядження в кожній ситуації мовленнєвого етикету кілька синонімічних форм, і нам вільно самохіть вибирати найпридатнішу. Наприклад:

a) *"I'm Sylvia Salkind", she said, because Al was holding Jane's hand that dangerous second too long.*

"Hello", Jane replied, wondering what she was doing there in the first place.

(Bogner N.)

b) *Good morning, gentlemen.*

There! Serves you damn well right, you cantankerous old noodle.

(Shaw B.)

c) *I came downstairs. "I wish you a good morning", I said.*

(Lark J.)

У наведених вище діалогічних єдностях вживаються три різноманітні мовленнєво-етикетальні форми привітання: *hello; good morning; I wish you a good morning*. Очевидно, що вибір певного мовного штампу залежить від мовленнєвої ситуації, міжособистісних стосунків між мовцями, загального психологічного фону.

Відомі нам дослідники класифікують фатичні висловлювання, виходячи або з їхнього вживання в конкретній фазі встановленого мовленнєвого контакту, або обмежуючись мовленнєво-етикетальним аспектом комунікації.

Так, Н.І.Формановська вирізняє три основні типи фатичних висловлювань: привітання – “як сигнал доброзичливості” в початковий момент контакту; подяка й вибачення – “як знак доброзичливості” у другій фазі спілкування; прощання – в третій фазі бесіди “...ця формула означає: “Розмову закінчено, ми розлучаємося”[4,68]. З іншого боку, Т.Д.Чхетіані, розглядаючи три фази діалогічного мовленнєвого спілкування, вирізняє:

1) паралінгвістичний компонент (невербальна орієнтація на контакт: контакт очей, усмішка, наближення до адресата, телефонування, стук у двері тощо);

2) метакомунікативний сигнал встановлення мовленнєвого контакту;

3) попередні метакомунікативні висловлювання, що “безпосередньо передують змістовному спілкуванню, організують перехід до центральної фази підтримання мовленнєвого контакту, останній характеризується високим рівнем ритуальності, яка передбачає кодифіковане співвідношення мовної норми й мовленнєвої поведінки” [5, 13].

Загалом поділяючи позицію згаданого автора, відзначимо деяку нечіткість у розмежування пунктів 2 (метакомунікативний сигнал) і 3 (попередні метакомунікативні висловлювання). Зі свого боку, автор цієї роботи вирізняє дві фази первинної ініціації діалогічного спілкування: попередню невербальну і власне вербальну, – репрезентовану фатичною реплікою.

Звідси вже елементарний життєвий досвід виявляє, що не лише через текст, через продукцію, ми можемо зрозуміти і відчути людину, її позицію, думку, настрій, сприйняття. Властивість мовця й слухача подавати особливий тип сигналів, що вказують на співчуття, співпереживання, доброзичливість забезпечує так званий “collaboration channel” [10, 25], який передбачає умови психологічного комфорту спілкування. Співрозмовник не завжди має рацію, проте часто нам вигідно визнати його слухність, особливо в дрібницях. У Стендаля є вислів: “Уміння проводити розмову – це талант”.

Таким чином, ефективне спілкування, тобто таке спілкування, яке передбачає досягнення запланованого суб’єктом мовлення ефекту регулятивної дії на адресата, досягається за допомогою вмілого і своєчасного вживання контактовстановлюючих висловлювань.

Визнаючи незаперечну важливість метакомунікативних одиниць в організації мовленнєвого діалогу, відомі нам дослідники метакомунікативних одиниць не пропонують класифікації метакомунікативних висловлювань відповідно до їхніх значеннєвих груп. Таке розмежування метакомунікативних одиниць уявляється необхідним з огляду на два міркування. По-перше, фатичні висловлювання являють собою елементарну, звичну, автоматичну мовленнєву дію: ми не витрачаємо зусиль на конструювання фрази, а лише відтворюємо готову формулу. По-друге, встановлення частотності вживання дає змогу з’ясувати їхню відносну, комунікативну значущість у мовленнєвому діалогічному спілкуванні.

За слушним зауваженням А.М.Шахнаровича й Ш.Ленден: “Будь-які висловлювання є начебто частиною ситуації” [6, 224-225]. З іншого боку, встановлення емоційного контакту є також частиною певного ритуалу безпосереднього діалогічного спілкування.

Як підкреслювалося вище, наведені висловлювання будуються за певним стереотипом являють собою вже готові для вживання мовні штампи. Останні міркування обумовлюють їхній чіткий розподіл за семантичними групами.

Відповідно до власних спостережень, опертих на аналіз фактичного матеріалу загальним обсягом 4000 фатичних мовних зразків, всі висловлювання, що служать для встановлення – підтримання – розривання контакту, було розподілено на такі значеннєві групи (див. таблицю).

Семантичні типи фатичних висловлювань

№	Типи висловлювань	Кількість	%
1.	Привітання	1420	35,5
2.	Подяка	900	22,5
3.	Вибачення	848	21,2
4.	Солідарність	424	10,6
5.	Побажання	408	10,2
	Усього:	4000	100

Приклади до таблиці:

- 1 a). “Good morning. Excuse me, M’am, I wonder if I could be of any help?”
 “Good morning. In what way?”
 (Eberhart M.)
- b). “Hello, Leila, I said.
 “Oh, hello, there,” Leila said languidly.
 (Stone H.)
- 2 a). “Do you want the ferry, sir?”
 “I thank you, no. I have just come down from Nasse House for a little walk.”
 (Christie A.)
- b). “We’re going to have to sue you”.
 “Thank you, Duncan, for your friendship and loyalty, it’s meant so much to me.”
 (Collins J.)
- 3 a). “I beg your pardon sir, but I felt obliged to come to you.”
 “I’m all ears.”
 (Doyle A.)
- b). “Sorry, darling. I didn’t mean to come late.”
 “It’s okay, Mardge.
 (Forster E.)

- 4 a). "So, we went ahead."
 "Well, well. Go on."
 (Crofts F.)
- b). "I was dragged into it. It's all my fault. So I decided to hit first."
 "Yes, yes. You had no other way out."
 (Christie A.)
- 5 a). " Take your seat, Helen."
 "Happy Thanksgiving to you all, my dear pals."
 (Barret E.)
- b). "Merry Christmas, Daddy."
 "Merry Christmas, honey."
 (Noble E.)

Дані фактичного матеріалу, як показано в таблиці, свідчать про те, що найчисельнішу групу становлять фатичні висловлювання, вживані в привітаннях (35,5%). Такий розподіл частотності легко пояснюється з точки зору організації діалогічного тексту, безпосередньою умовою якого є встановлення контакту між мовцями. При цьому вказані вище висловлювання вживаються ритуально в першій і останніх фазах спілкування у вигляді готових стереотипних моделей, що генеруються на рівні автоматизму.

Стосовно ж висловлювань подяки й вибачень, які складають відповідно 22,5% і 21,2% від усієї сукупності фатичних висловлювань, констатуємо, що наведений тип висловлювань функціонує переважно у другій фазі мовленнєвої комунікації та є, за влучним визначенням Н.І.Формановської, "своєрідним погладжуванням". [4,105].

Висловлювання, що виражають солідарність і побажання, становлять, своєю чергою, 10,6% та 10,2% від усієї сукупності фатичних висловлювань. Наявність у діалогові ритуальних формул побажань мотивується як специфічною екстралінгвістичною ситуацією спілкування, так і необхідністю дотримання етикету. Використання стійких стереотипів солідарності обумовлено бажанням загладити можливі ускладнення сприятливого перебігу бесіди.

Як відомо, в процесі перетворення внутрішньої мови на зовнішню, об'єднуються й координуються всі умови породження тексту, включаючи структурно-синтаксичні. Очевидно, що реалізація мовної інтенції мовця є неможливою без дотримання загальноприйнятої стратегії мовленнєвої поведінки. При цьому процес витворення певного типу висловлювань визначається наміром мовця, а також обраним планом мовленнєвої поведінки. Одиниці мовленнєвого етикету маркують і соціальні стосунки комунікантів.

Теорія соціальної структури суспільства передбачає виділення як первинного класового рівня (макросоціологія), так і вторинного, який утворює

дрібнішу мережу соціально-групової стратифікації суспільства (мікросоціологія), що накладається на класову. Мікросоціологія вичленовує різноманітні види малих соціальних груп за різними соціальними та соціодемографічними ознаками – класовими, професійними, статевими, віковими тощо. Стратифікаційна варіативність, що має найбезпосередніший зв'язок із соціальною структурою суспільства, набуває свого вираження в тих мовних та мовленнєвих відмінностях, які виявляються у представників різних соціальних прошарків та груп. Так, вживання мовленнєво-етикетальних *фраз good morning; I wish you a good morning; good night and pleasant dreams* є характерним для осіб, що належать до соціальної верхівки. З іншого боку, як свідчить зроблене дослідження, особи, що тяжіють до соціальних низів, характеризуються вживанням тих самих привітань, проте в інакшій лінгвістичній репрезентації. Наприклад: *hi; 'lo; bye; see ya*.

Виконане дослідження дає змогу зробити висновок, що всі фатичні висловлювання розподіляються на п'ять груп, які відповідно висловлюють привітання, подяку, вибачення, солідарність, побажання. При цьому перше місце за частотністю вживання посідають висловлювання, що виражають привітання. Превалювання цього семантичного типу, як вже вказувалося вище, легко пояснюється з точки зору фазової організації діалогічного дискурсу. Таким чином, можна зробити висновок, що саме фатичні висловлювання типу “привітання” несуть на собі головне навантаження з ініціації діалогічного спілкування, яке працює на реалізацію загальної комунікативної інтенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицка А. : Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – с. 251 – 275.
2. Почепцов Г.Г.: Фатическая коммуникация // Семантика и прагматика синтаксических единств. – Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1981. – с. 52 – 59.
3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, 1985. –399с.
4. Формановская Н.И.: Вы сказали: «Здравствуйте!». Речевой этикет в нашем общении. – 2-е изд. – М.: Знание, 1987. – 160 с.
5. Чхетиани Т.Д. Лингвистические аспекты фатической метакоммуникации: Автореф. дис. канд. филолог. наук (10. 02. 04). – К.: Изд-во Киев. гос. пед. ин-та ин. яз., 1987. – 24 с.
6. Шахнарович А.М., Ленден Ш. Социальные и естественные факторы в языковой способности человека // Исследования речевого мышления в психолингвистике. – М., 1985.
7. Якобсон Р. Дингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М.: Прогресс, 1975. – с. 193 – 228.
8. Якубинский Л.П. О диалогической речи // Русская речь. – Пг., 1923. – 152 с.

9. Malinowski B. The Problem of Meaning in Primitive Languages. – In: The Meaning of Meaning / By Ogden C. and Richards J. – 9th edition. – N.Y., London: Longman, 1953, p. 296 – 336.
10. Pears A., Woodwell T. Psychological Premises of Speech Communication. Toronto: Longman: Canada Limited, 1992 – 245.

SUMMARY

Tkachenko L.S. The classification of phatic utterances in accordance with their communicative semantics (on the material of modern English dialogue).

The presented article is devoted to the problem of semantic classification of phatic utterances. Our investigation resulted in singling out five basic types of phatic utterances and finding out their relative frequency. A conclusion has been made about the domination role of greetings in the primary initiation of dialogue as a form of communication.

РЕЗЮМЕ

Ткаченко Л.С. Классификация фатических высказываний по их коммуникативной семантике (на материале современного англоязычного диалога).

Представленная статья посвящена проблеме семантической классификации фатических высказываний. В результате проделанного исследования, было, выделено пять основных типов фатических высказываний и установлена их относительная частотность. Был сделан вывод о преобладающей роли фатических высказываний типа «приветствие» в первичной инициации диалога как формы коммуникации.

УДК811.111'373.72

Тригубчак І.В.

*Київський національний
лінгвістичний університет*

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОТИВНОГО КОМПОНЕНТА ЗНАЧЕННЯ ІДІОМ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядається семантична структура ідіом англійської мови у світлі сучасних тенденцій розвитку фразеології. Особлива увага приділяється емотивній семантиці ідіом як кульмінації змістової інформації, її структурі та зв'язку з іншими макрокомпонентами значення ідіом.

Проблема значення є однією з найскладніших проблем сучасної лінгвістики, а питання про значення ідіом є одним з найбільш багатоаспектних, щодо якого у дослідників цієї галузі не існує спільної думки, крім однієї – фразеологічне значення є складнішим від лексичного [6, 9].

У зв'язку з цим було зроблено чимало спроб представити фразеологічне значення у вигляді структури, яка б втілювала всі аспекти значення фразеологічних одиниць. Ми поділяємо точку зору Телії В.М., яка під семантичною структурою розуміє упорядковану (структуровану) певним чином послідов-

ність макрокомпонентів, тобто “пучок” ознак, які несуть інформацію одного типу [6, 34]. Ця упорядкованість досить умовна: важко уявити, як мовна свідомість обробляє гетерогенну інформацію, що є синтезом об’єктивного і соціально нормованого змісту та змісту, що відтворює ставлення суб’єкта до позначуваного, в тому ж числі – і до соціальних норм. Вибір ідіоми замість слова дозволяє припустити, що мовець перш за все має за мету емоційно вплинути на реципієнта, при цьому він, безумовно, враховує і умови мовлення (сферу комунікації), і знає, про що він говорить (денотація), і усвідомлює цінність позначуваного. Для ілюстрації цього наведемо такі приклади:

You’d be the first one to begin to do the same if you saw someone else making a lot of money without much effort та *You’d be the first one to jump on the bandwagon if you saw someone else making a lot of money without much effort* [10, 16].

У першому випадку передається об’єктивна інформація, а в другому – перш за все негативне ставлення мовця до “to begin to do the same”. Або:

Brenda Hoster puts an end to sexual harrasment in the Army та *Brenda Hoster blows the whistle on sexual harrasment in the Army* [People Weekly. Jan., 1998. -P.6].

Очевидно, що перше речення також передає об’єктивну інформацію, а друге – ставлення мовця до дії “puts an end to”, яке передає схвальну оцінку на фоні асоціативного зв’язку з образом-гештальтом.

Дотепер у сучасній фразеології ведуться дискусії щодо семантичної структури ідіом, але майже всі дослідники погоджуються, що власне цінність фразеологічного значення складає конотативний елемент. Найбільш універсальною та досконалою структурою значення, на нашу думку, є семантична структура, запропонована В.М.Телією [2, 59; 3, 47; 5, 150-161], де зроблена спроба представити значення слів і фразеологізмів у вигляді моделі, що здатна врахувати та описати всі типи інформації, які маніфестують значення цих одиниць. За цією гіпотезою, семантична структура мовних висловів різних лексико-структурних типів поділяється на кілька блоків, які представлені у вигляді певним чином упорядкованого набору макрокомпонентів, кожен з яких має свою структуру. Таких компонентів шість: граматичний, денотативний, оцінний, мотиваційний, емотивний та стилістично-маркований [2, 40-41]. Для повнозначних найменувань облігаторними є граматичний, денотативний та стилістичний компоненти. Наявність оцінного, мотиваційного та емотивного компонентів – це відмітна риса будь-якої структури, яка здатна висловити почуття-ставлення мовця до позначуваної дійсності [7, 48].

Ідіоми мають свою специфіку як у мовному вираженні загальномовних облігаторних компонентів, так і в їхньому додатковому наборі. Обов'язковою рисою ідіом є емотивність.

Розглянемо детальніше структурні компоненти фразеологічних одиниць. Граматичне значення фразеологізмів має свої особливості, оскільки ці одиниці існують у двох формах: стійкого словосполучення і речення-фрази. Стійким словосполученням непередикативного характеру властива наявність категоріальних сем предметності, дії, якості чи ознаки дії, стану, ступеня чи міри виявлення самої ознаки, що дає можливість співвідносити їх з іменниками, дієсловами, прикметниками та прислівниками. Наявна категоріальна сема зумовлює їхні функції як членів речення у складі змінного мікротексту [4, 23]. На основі цього виділяють субстантивні (*flash in the pan* – “someone or something which draws a lot of attention for a very brief time”), дієслівні (*to make a play for someone* – “to attempt to attract the romantic interest of someone”), ад'єктивні (*fit to be tied* – “very angry and excited”) та адвербіальні фразеологічні одиниці (*in a flash* – “quickly, immediately”).

Базовою функцією для фразеологізмів, що виконують номінативну функцію, є вказівка на клас позначуваних ознак реалії, які складають денотативний аспект значення фразеологізмів, але цей аспект не є для них домінуючим – він є темою для характеристик, про які повідомляється в інших макрокомпонентах і які мають властивості реми. Денотативний компонент може бути ідентифікованим за допомогою нейтральних лексичних засобів. Його зміст забезпечує об'єктивну інформацію про позначуване для суб'єктивних реакцій на нього з позицій ціннісної картини світу, його національно-культурного сприйняття та відтворення у формі почуттів-ставлень [6, 38].

Оцінний макрокомпонент, який належить до рематичної частини значення, містить інформацію про цінність того, що позначається в денотації ідіоми. Ця цінність визначається суб'єктом оцінки та її реципієнтом з позицій їх ціннісно орієнтованої шкали норм і стандартів (або стереотипів), що відповідає ціннісній картині світу певної “мовної особистості” [6, 39-40]. Взагалі, оцінка – це фактор завжди суб'єктивний, навіть при загальновживаних кано-нах. Так, ідіома *to cook someone's goose* (“to ruin the chances of success of a person, organization, etc.”) в нормі має оцінку “погано”, але *cook someone's goose with a stupid person* – вже амбівалентно, а *to cook someone's goose* тому, хто на це заслуговує з точки зору мовця, – це “добре”.

Таким чином, оцінний макрокомпонент значення висловлює ціннісне ставлення суб'єкта мовлення, який вибирає певну ідіому під час комунікатив-

ного акту, до позначуваного. Цей макрокомпонент має об'єктивно-суб'єктивний статус: оскільки він детермінується системою ціннісних норм, – то він об'єктивний, а його суб'єктивність визначається тим, що оцінка висловлює судження суб'єкта про позначуване і має форму модальної рамки.

Денотативно-оцінна частина семантики ідіом, яка орієнтована на об'єктивну дійсність і на нормативно виділену для неї систему цінностей, поєднана з емотивним компонентом за допомогою мотиваційного макрокомпонента. Без нього неможливе поєднання раціонального та емоційного в ідіомах. Мотиваційний компонент – досить складна за параметричним складом єдність, до якої входять: власне образ, що знаходиться в основі переосмислення “буквального” значення сполучення слів; гештальт, що залишається від цього образу як асоціативно-образна “пам'ять” ідіоми; внутрішня форма як спосіб організації значення ідіоми; тип тропеїчного перетворення, а також інші засоби транспозиції похідного образу в форму значення ідіоми; співвіднесеність образності з її національно-культурною специфікою [6, 42]. Основною функцією мотиваційного компонента вважається підготовка емоційної реакції, яка виражається через категорію емотивності.

Розглянемо емотивний макрокомпонент, який є кульмінацією власне змістової інформації ідіом. Він об'єднує в собі всю інформацію, що співвідноситься з почуттям-ставленням суб'єкта до позначуваного. Виокремлення в семантиці ідіом емотивного компонента, призначеного для адекватного вираження емоційного ставлення всіма носіями певної мови, стає можливим завдяки здатності мови виражати соціальні та індивідуальні емоції, а також емоційний стан та емоційну реакцію людини. За В.І.Шаховським така здатність лексичних одиниць називається емотивністю. Емотивність діє в діапазоні “схвалення-несхвалення” в екстенціоналах типу “зневага”, “презирство” і таке інше. Емотивність “збуджується” не денотативно-оцінною інформацією, але асоціативним зв'язком з образом-гештальтом. При цьому емотивність являє собою таку ж саму модальну рамку, як і оцінка, але замість контексту думки чи погляду (*вважай, що...*), емотивність входить до контексту почуття-ставлення (*відчуй осудження//відразу тощо*).

Зв'язок та співвідношення оцінки та емоції дуже важливі для розуміння емотивної семантики ідіом. Тому питання про відмінність емоційного способу відображення відносин від оцінки та первинність емоційного чи раціонального в оцінці є актуальними в сучасних психології та лінгвістиці. Існує декілька підходів до вирішення цих питань.

На наш погляд, корені оцінки варто шукати саме в емоційному способі відображення суб'єктно-об'єктних відносин як найдавнішому. Відомо, що процес пізнання починається з безпосереднього почуттєвого контакту суб'єкта з зовнішнім світом і закінчується створенням у свідомості суб'єкта ідеального образу цього світу. Емоції відтворюють не предмети та явища реального світу, а “об'єктивні відношення, в яких ці предмети знаходяться до потреб організму” [1, 36-37].

Поділяючи точку зору О.М.Вольф та В.І.Шаховського, ми вважаємо, що в основі емоції лежить оцінка, і кожна емоція людини є результатом певного виду оцінки [9, 18]. З іншого боку, емоція може і сама служити підставою для оцінки. Так, В.І.Шаховський для порівняння наводить такі приклади: “добре” (оцінка), а тому й “приємно” (емоція); або “тепло” – це “приємно”, а тому “добре”; “сиро, волого” – це “неприємно”, а тому “погано” [9, 18]. В будь-якому випадку оцінка та емоції пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Вони взаємодіють таким чином: оцінка – це думка суб'єкта про цінність об'єкта для нього, а емоція – це переживання суб'єктом даної думки.

Останні дані наукових досліджень довели доцільність виділення емоційного типу мислення, розмежування *ratio* та *emotio* як різних сфер інтелекту, і це дозволяє виділити різні типи оцінки: раціональну та емотивну.

Когнітивний зміст раціональної оцінки, яка є основою оцінного макрокомпонента значення, – це думка суб'єкта оцінки про позитивну чи негативну цінність позначуваного в цілому або будь-якої його властивості, заснованої на знаннях не писаних, а узуальних норм ціннісної картини світу, яка базується на повсякденно-побутовому образі світу, що склався в даному колективі та на його життєвій філософії [1, 38].

Емоційне оцінне значення є частиною емотивного компонента семантики ідіом, входить до діапазону “схвалення – несхвалення” і має своїм змістом певне почуття-ставлення, що надає найменуванню ілюктивної сили. Отже, цей тип оцінки “заснований на емоціях, почуттях, переживаннях, пов'язаних з властивостями, які не притаманні референту, а лише приписуються йому творчим мисленням суб'єкта” [1, 38]. І емотивна, і раціональна оцінки емотивно маркованої одиниці мають однаковий об'єкт і суб'єкт оцінки, різними є лише характер і основа оцінювання. Характер емоційного і раціонального оцінювання, як правило, збігається, проте це відбувається не завжди, що можна спостерігати на прикладах гумору, сатири і сарказму. Так, якщо виражається гумор, негативна раціональна оцінка поєднується з позити-

вною емотивною. Іронія, сатира і сарказм містять негативну і раціональну, і емотивну оцінки, відрізняючись різним емотивним тоном [4, 63].

Специфіка емотивної оцінки полягає в наявності більшої кількості її різновидів порівняно з раціональною: позитивної, негативної, амбівалентної та невизначеної. *Позитивна оцінка* є показником того, чи задовольняє (задовольнив або міг би задовольнити) об'єкт потребу людини, а *негативна*, навпаки, чи він перешкоджає такому задоволенню. За даними сучасних психологічних досліджень, негативних емоцій більше, ніж позитивних. Це пояснюється більшою значущістю негативних емоцій під час адаптації до змін умов існування, тоді як позитивне сприймається як явище нормальне, отже, не вимагає психічної напруженості для виживання та адаптації організму [4, 50]. Ця закономірність відбивається й у мові: лексичних одиниць, що мають негативну оцінку, значно більше, ніж одиниць, які висловлюють позитивне ставлення суб'єкта мовлення.

За *подвійної (амбівалентної)* оцінки задоволення або незадоволення поєднуються й переходять одне в одне. Подвійність емоцій пояснюється тим, що реальні предмети, особи, власні дії, а тим більше життєві ситуації за змістом дуже складні, і зв'язки людини з ними нерідко не вичерпуються якимось одним елементарним ставленням.

Невизначена оцінка може бути як тимчасовою емоційною реакцією, так і сталим почуттям. Невизначена емоційна оцінка може легко перейти у позитивне, негативне або амбівалентне ставлення до об'єкта [4, 51].

Емотивна оцінка у чистому вигляді виражається лише емотивними одиницями: вигуками, емотивними частками, емотивними фразеологізмами. Проте в більшості випадків емотивне і предметно-логічне значення співіснують у семантичній структурі ідіом, що визначає певне співвідношення емотивної та раціональної оцінки.

Визначаючи дискретність емотивного макрокомпонента, сучасні фразеологи погоджуються, що через емотивність виражаються, окрім оцінності, і такі складові частини емоції, як емотивний тон, інтенсивність і тривалість.

Емотивний тон – це вираження різноманітних переживань людини, в яких відображається перебіг її взаємин із зовнішнім світом та іншими людьми. Ідіома, як правило, висловлює не емоцію взагалі, а певне переживання, що якісно відрізняється від інших – радість, горе, сум тощо [4, 49]. Емотивний тон виникає внаслідок сприйняття та емотивної оцінки. До того, як виникне певна емоція, об'єкт сприймають та оцінюють. У відповідь на емотивну оцінку об'єкта, який так чи інакше впливає на суб'єкт оцінки, виникає емотивний тон як нераціональне сприйняття чи несприйняття.

Інтенсивність є відображенням ступеня вияву певної ознаки референта. Вона притамана як предметно-логічному, так і емотивному значенню. Інтенсивність ідіоми, як і будь-якої іншої мовної одиниці, виявляється лише в порівнянні з іншими одиницями, які виражають певну емоцію, тобто мають ідентичний емотивний тон. Іншим кількісним показником у складі емотивного компонента є *тривалість*. Як показує мовний матеріал, ідіоми можуть виражати як процес, так і стан, відрізняючись цим від слів, які, як правило, виражають статику [4, 50-51].

Таким чином, результати дослідження ідіом англійської мови свідчать, що завдяки емотивній семантиці ідіоми несуть більшу інформацію про об'єкт номінації, ніж слова. Це відбувається завдяки вираженню оцінно-емотивного ставлення мовця до позначуваної дійсності на основі вказівки на дійсність та на асоціативно-образний комплекс ("гештальт"), який викликає живе уявлення про подібність, впливає на емотивну сферу комунікантів і тим самим посилює зміст, що сприймається, тобто створює ефект експресивності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонченко Т.М. Основні тенденції аксіологічних змін у семантичній структурі американізмів: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04/ КДЛУ. – К., 2000. – 229с.
2. Баран Я.А. Основні питання загальної та німецької фразеології. – Львів: Вища школа, 1980. – 156 с.
3. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
4. Гамзюк М.В. Емотивність фразеологічної системи німецької мови. Досвід дослідження в синхронії та діяхронії: Дис. ...док. філол. наук: 10.02.04/ КДЛУ. – К., 2001. – 424 с.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1986. – 336 с.
6. Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении // Фразеография в Машинном фонде русского языка. – М.: Наука, 1990. – С. 32-48.
7. Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности / В.Н.Телия, Т.А.Графова, А.М.Шахнарович и др. – М.: Наука, 1991. – 214 с.
8. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1970. – 199 с.
9. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж, 1987. – 188 с.
10. Longman Dictionary of English Idioms. – Longman Group Limited: The Pitman Press, 1980. – 387p.

РЕЗЮМЕ

Тригубчак И.В. Особенности эмотивного компонента значения идиом английского языка.

В статье рассматривается семантическая структура идиом английского языка в свете современных тенденций развития фразеологии. Особое внимание уделяется эмотивной семантике идиом как кульминации смысловой информации, ее структуре и связи с другими макрокомпонентами значения идиом.

SUMMARY

Tryhubchak I.V. Specific features of emotive component of English idioms.

The article deals with the semantic structure of English idioms in the light of modern development of phraseology. Special attention is paid to the emotive semantics of idioms as a culmination of meaning, its structure and interrelations with other semantic components of English idioms.

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ МОВОЗНАВСТВО

Беценко Т.П. Пряма мова як явище стильове і стилістичне в українських думках	3
Коржик Л.І. Структурно-семантичні типи трикомпонентних відприкметникових словотвірних ланцюжків української мови	12
Михайлюк Л.М. Бездієслівно-ад'єктивні речення з нульовою зв'язкою (за матеріалами української поезії другої половини ХХ століття).....	23
Поставний В.В. Пантелеймон Куліш як перекладач урядового документа (до проблеми мовотворчої діяльності письменника).....	32
Тернова А.І. Конфіксальне творення іменників Pluralia tantum у сучасній українській мові	39

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Горболіс Л.М. Світоставлення українця і народно-релігійна мораль у новелі В. Стефаника "Сини"	47
Гризун А.П. Метафоричність і асоціативність – засоби втілення філософічності та сугестії в сучасній українській поезії	52
Калантаєвська Г.П. Протистояння вольового характеру драматичним обставинам долі як проблемна основа повісті М. Костомарова "Черниговка"	61
Савченко З.В. Неоромантичні тенденції ранніх оповідань та повістей Ю. Яновського	67
Солдатенко Т.Я. До проблеми українсько-польського літературного єднання (Е. Ожешко та О. Кобилянська)	73
Трофименко В.В. Человек, теснимый обстоятельствами (образ простака у прозі Г.Ф. Квітки-Основ'яненка в контексті просвітительського реалізму).....	79

ЗАРУБІЖНА ФІЛОЛОГІЯ

Гнаповська Л.В., Кисла М.В. Діалогічна природа концепту "Кохання" (лінгвофілософський аспект).....	85
Мандич Е.Г., Павлов В.В. Функціонально-семантичне поле вибачення в сучасній англійській мові.....	91
Мельник С.М. Виділення корпусу фразео-семантичного поля "Багатство-Бідність" у німецькій мові.....	101
Корольова А.В. Прийоми й способи введення авторського Я до художньої розповіді	107
Мізін К.І. Особливості процесу фразеологізації компаративних фразеологічних одиниць німецької мови	115
Морозова І. Б. Основні принципи еліптування структурних елементів речення (на матеріалі сучасного англомовного художнього діалогу).....	122
Степаненко О.О. Питання як спосіб вторинної ініціації діалогічного мовленнєвого спілкування (на матеріалі сучасного англомовного детективного роману).....	128
Ткаченко Л.С. Класифікація фатичних висловлювань згідно з їхньою комунікативною семантикою (на матеріалі сучасного англійського діалогу).....	135
Тригубчак І.В. Особливості емотивного компонента значення ідіом англійської мови.....	142

Наукове видання
Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка

Філологічні науки
Збірник наукових праць

Суми, СумДПУ, 2001

Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р

Відповідальний за випуск *В.В.Бугаєнко*

Комп'ютерний набір і верстка *О.Г. Корнус*

Редактор *Г.Й. Семенець*

Здано до складання 26.05.01 р. Підписано до друку 27.11.01 р. Формат 60х84/16. Гарн. Times. Папір друк. Друк ризограф. Умови, друк. арк. 8,8. Обл.-вид. арк. 9,5. Тираж 100. Вид № 2.

СумДПУ ім. А.С.Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ ім. А.С. Макаренка. Зам.№